

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

L67

2068

1904

1999

43951-Ա.Լ.

18.2.81

ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՈՒ

ԴԱՍԱԳԻՐՔ ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՉՈՐՐՈՐԴ ԳԻՐՔ

Չորրորդ տարուայ ուսուցման նիւթը հայոց լեզուի դասաւանդութեան ժամանակ

2206.

ՏԱՍՆԵԻՍԵԿԵՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԽԱՏԱՍԻՐԵՑ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՏԵՐ-ՂԵԿՈՆԴԵԱՆ

28008-62

Թ Ի Փ Լ Ի Ս

Արագատիպ Մնացական Մարտիրոսեանցի

Պուշկինեան փողոց տուն № 12

1904

Մ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Լ Ե Ջ Ո Ւ

ՁՈՐԲՈՐԳ ՑԱՐԻ

ՀԱՏՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

Պատմողական յօդուածներ եւ նրանց համապատասխան չափաքերական գրութիւններ

1. Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ո Փ

Միևնոյն երկաթի կտորից եւ միևնոյն արհեստանոցում շինուած էին երկու խոփ: Դոցանից մինը գնեց մի երկրագործ եւ սկսեց գործ ածել. իսկ միւսը երկար ժամանակ անօգուտ ընկած էր մնացել վաճառականի խանութում: Պատահեցաւ որ, մի քանի ժամանակից յետոյ, երկու ընկերները դարձեալ տեսան իրար: Երկրագործի մօտ եղած խոփը արծաթի պէս պսպղում էր եւ մինչև անգամ աւելի լաւ էր, քան թէ նոր շինած ժամանակը, իսկ խանութում անգործ ընկած խոփը սեացել էր ու ժանգոտել: «Ասան՝ խնդրեմ, ինչո՞ւ դու այդպէս փայլում ես», հարցրեց ժանգոտած խոփը իւր բարեկամին:—«Աշխատելուց, սիրելիս, պատասխանեց միւսը. իսկ եթէ դու ժանգոտել ես եւ առաջուանից աւելի վատացել, այդ էլ նորանից է, որ այսքան ժամանակ, կողքիդ ընկած, ոչինչ չես արել»:

Дазволено Цензурою Тифлисъ 27-го Ноября 1903 г.

2068-60

ՀԲ 2071

2. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԻ ՅՈՅՍԵՐԸ

Քրքանավաստակ երկրագործի
Աշխատանքով ցանած արտը
Ահա հասնում է, և հընձի

Պատրաստում է շարքաշ մարդը:

Արդէն լցուել են հասկերը,

Լըցուել են և ոսկեգօծուել.

Ծանրացել են հատիկները.

Հողմից դաշտն է ալէկոծուել:

— «Այ կին, կանչում է գիւղացին,

Մի լաւ նայիր դու մեր հացին.

Տես, ծըվում է արտն ինչպէս ծով.

Առատ կը լինի հունձն Աստուծով:

Չատ-շատ՝ երկու կամ երեք օր

Երկինքն էլի թէ խնայէ,

Եւ թէ, ինչպէս մինչև այսօր,

Նա ողորմած աչքով նայէ,

Ուրախ սրտով, երգ ու պարով

Մինչ երեկոյ կաշխատեմ ես.

Հունձս կ'անեմ սուր մանգաղով

Փայլուն լուսնի եղջիւրի պէս:

Մշակի կեանքն է բարեբաստիկ,

Երբ ցորենով ոսկեհատիկ

Լիքն է նորա շտեմարանը,

Անուշ գինով էլ մառանը:

Աստ'ծով երկուսն էլ կը լինի.

Աբտս կը տայ ինձ ցորեն շատ.

Կ'ունենամ և առատ գինի

Ես իմ այգուցը ցանկապատ,

Ուր խաղողի ողկոյններով

Ծանրաբեռնած են ուրթերը,

Որոնց, կարծես, յակինթներով

Չարդարել է ստեղծող Տէրը:

Ուրախ եղիր, սիրելի կին,

Ինչպէս ուրախ է իմ հողին.

Իմ ցանածը հատիկ-հատիկ

Կը ժողովեմ հարիւր պատիկ:

3. ԵՐԻՏԱՍԱՐԳԸ ԵՒ ԻՒՐ ՍՏՈՒԵՐԸ

Մի տղայամիտ երիտասարդ կամեցաւ իւր ստուերը
բռնել. բայց քանի որ նա ոտն առաջ էր դնում, շուքն էլ
մի քայլ առաջ էր փախչում. էլի ոտը փոխում էր, շուքն
էլ նոյն բանն էր անում. յետոյ երիտասարդն սկսեց վա-
զել, բայց զարմացած տեսաւ, որ ստուերն էլ վազում է
առաջից: Երիտասարդը դօր տուեց ստներին. շուքն էլ
սկսեց աւելի ու աւելի շուտ փախչիլ: Ճարը կտրուած,
մեր թեթեամիտ երիտասարդը երեսը շուռ տուեց և սկսեց
յետ փախչիլ: Մէկ էլ աչքի տակովը նայի ու ինչ տեսնի՝
շուքը կրնկակոխ վազում էր նրա յետեից:

Աշխարհումս բազմ ասածի էլ շուքի պէս բան է. շա-
տերը նորա յետեից են ընկնում, ոչինչ ջանք չեն խնայ-
ում, բայց չեն կարողանում ձեռք դրել. ուրիշները, կար-
ծես, փախչում են բազդից, բայց նա նորանցից պոկ չի
զալիս, չի հեռանում:

4. ՀՈՎԻԻ ԵՒ ՄՈԾԱԿ

Մի հովիւ կար՝ յոյսը դրած շներուն,
Չուքի մէջը հանդիստ, անուշ քուն եղաւ.

Մի օձ պառկած էր թրփի տակ գալարուն,
Տեսաւ հեռուանց, ծածուկ սողաց, մօտ եկաւ.

Թոյնը բերանն էր լցրել,

Քիչ մնաց որ խայթէր, խայծէր, մեռցընէր:

Մոծակը այս որ տեսաւ,

Խըղճաց վըրան, թրուաւ հասաւ,

Բոլոր ուժովը կըծեց,

Հովուին քնից գարթեցրեց:

Հովիւն ելաւ, օձն սպանեց.

Բայց գորանից առաջ՝ կէս քուն

Կէս արթունս

Խեղճ մոծակին էլ զարկեց, տրորեց:

5. Հ Ա Ր Մ Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Մի չքաւոր երիտասարդ հանդիպեց իւր նախկին ուսուցչին և սկսեց շատ դանգատուիլ իւր դառն վիճակի ու անյաջողութիւնների վրայ: Մի ժամանակ նա եղած էր ուսումնարանի ամենալաւ աշակերտը և իրանից աւելի վատ ուսանողներն այժմ լաւ անուան ու հարստութեան տէր էին, այն-ինչ ինքն անց էր կացնում թշուառ կեանք: — «Մի՞թէ յիրաւի ասածիդ շափ աղքատ ես դու, ասաց նորան ուսուցիչը. դու, ինչպէս տեսնում եմ, առողջ ես. այդ ձեռքը, շարունակեց ուսուցիչը՝ բռնելով իւր աշակերտի աջը, ուժեղ է և կարող է գործել: Թոյլ կըտայիր արդեօք, որ կտրեն գորան հազար մանէթով»: — Աստուած հեռու տանէ, և ոչ տասը հազարով: — «Իսկ ի՞նչ քանակ կը տայիր քո սրատես աչքերը, որ տեսնում են լոյս աշխարհը, — քո սուր ականջները, քո արագաշարժ ոտները. կարծեմ դու չէիր փոխիլ դոցա մի ամբողջ թագաւորութեան հետ»: — Իհարկէ ոչ, պատասխանեց երիտասար-

դը: — «Ուրեմն ինչպէս ես դանգատոււմ քո աղքատութեան վրայ, երբոր ունիս այդպիսի մեծ հարստութիւն», նկատեց ուսուցիչը:

6. Բ Ա Ժ Ի Ն Ք

Քանի մի վարպետ վաճառականներ,
Սիրով միմեանց հետ գործ էին բռնել.
Լաւ աշխատեցան, քրտինք թափեցին,
Լաւ էլ շահուեցան, մեծ փող դիզեցին:
Ժամը հասաւ. պէտք է հաշիւ տեսնէին,
Եղած վաստակն իրանց մէջը բաժնէին.
Բայց ո՞րը գտնեմ ես ընկերներ այնպիսի,
Որ բաժանուին առանց կռուի, վիճամունքի.
Այն պարոններն էլ մեծ վէճ յարուցին,
Որ ծայր-վերջ չունէր, կանչն էր ահագին:

Եւ ահա՛ դրսէն

Չայներ կը լսեն.

«Յըրանկ կայ, կըրանկ.

Մարդիկ, դուրս եկէք.

Չո՛ւտ արէք, փախէք,

Թէ չէ՛ կորած էք»:

Ընկերներից մէկը կանչեց.

«Բուրս գանք, տեսներ ինչ պատահեց»:

Միւսն այն կողմից աղաղակեց.

«Հազար ոսկիս — առաջ պարտքս տուեցէք»:

— Երկու հազար է առնելիքս, միւսն ասեց.

Մինչև փողս ես լիուլի չստանամ,

Այստեղից ո՞ր պիտ' զընամ:

Միւս կողմ երբորդն էր գորգուում.

«Հաշիւն այդպէս չէ, ինչ կ'ասես, եղբայր»:

Չորըորդը՝ դարձեալ իւր պահանջն անում,
Թէ իրան բաժին պիտ' տան հաւասար:

Խեղճ մարդիկը մուտացել էին,

Որ բոցերի մէջ բռնուրէլ էին:

Այնպէս իրանց կռուին էին գրադուած,

Որ մուխն եկաւ, խեղճեց ամենքը յանկարծ:

Այս առակը դու չկարդաս առանց խրատ առնելու.

Չատ մեծամեծ գործերի մէջ վնասն ինչիցն է գոյանում՝
Երբ փոխանակ հասարակաց փորձանքին դէմ դրնելու,
Ամեն մարդ իւր օգտի համար հին ու նոր վէճն է բանում:

7. ԱՐԴԱՐ ԴԱՏԱՍՏԱՆ

«Ողորմութիւն արէք», աղաղակեցին՝ ողբալի ձայնով
Երկու պանդուխտ մուրացականներ մի տաճիկ դատաւորի
տան պատուհանի տակից:

Տանտէրն այդ միջոցին նստած էր մի փառաւոր բաղ-
մոցի վրայ և գիրք էր կարդում:

— Մեծ մարգարէն տայ, ասաց դատաւորը, կռթնե-
լով լուսամուտին:

«Ողորմեցէք ի սէր մարգարէի», նորից կրկնեցին օտա-
րականները:

— Կորէք այստեղից, անպիտաններ, աղաղակեց դա-
տաւորը զայրանալով, և բարկութիւնից գիրքը վայր ձգեց
յատակի վրայ:

«Ո՛, խղճացէք մեզ և ողորմութիւն արէք, թէկուզ ի
սէր Աստուծոյ», արտասուքն աչքերին կրկնեցին օտա-
րականները:

Այն ժամանակ դատաւորը վեր ցատքեց բաղմոցից և
գոչեց զարհուրելի ձայնով. «Է՛յ, Մահմուդ, Ա'գամէդ, կա-
պեցէք այս թափառականներին և բանտը ձգեցէք»:

Բայց օտարականներն արդէն անյայտացել էին:

Անցկացաւ սրանից երեք օր. դատաւորը մեծ հրա-
ւէրք ունէր. նա կռթնելով լուսամուտին, կանգնած մեծ
մուֆթիի հետ, դիտում էր Բաղդադի շրջակայքը, երբ
պատուհանին մօտեցան նոյն օտարականները:

«Ի՞նչ մեծ ուրախութեան մէջ ես, մեծ դատաւոր, ա-
սացին օտարականները ցաւալի ձայնով. մի քիչ էլ մեզ
մաս հանիր այդ ուրախութիւնից»:

— Մեծ մուֆթի, ասաց դատաւորը, ահա արդէն երկ-
րորդ անգամն է, որ գալիս են այս թափառականներն
ինձ նեղացնելու: Ի՞նչ է շինում մեր խելօք խալիֆան:
Նա քնած է և չէ հրամայում, որ տանեն-բանտարկեն այս
դատարկաշրջիկներին: Բայց ես կը հրամայեմ շղթայա-
կապ անել, որ էլ չկարողանան շրջել Բաղդադի փողոցնե-
րովը: Է՛յ, ձայն տուեց նա իւր ստրուկներին. եկէք, կա-
պեցէք այս թափառականներին:

Այդ ժամանակ օտարականները ներս մտան դահլիճ
և նորանցից մէկը դէն ձգելով իւր վրայից պատառո-
տուած վերարկուն, ասաց սպառնալի ձայնով.

— Գնաւոր, այդպէս կարեկից և արդարադատ ես
դու դէպի խեղճերը: Ես կարծում էի, թէ դու իմ ժողո-
վրդի զթասիրտ և արդարասէր դատաւորն ես. բայց սաս-
տիկ սխալուած եմ եղել: Ջափար, վեր առ այս չնչին որ-
դը և դատիր մեր իմաստուն օրէնքով: Թո՛ղ զիտենան
ամենքը, որ թաղաւորին չէ կարելի խաբել և որ՝ վաղ
թէ ուշ, վատ գործերը կը յայտնուին ու կը պատժուին:

Բոլոր հիւրերը զարմանքից ու երկիւղից քարացան,
տեսնելով որ օտարականի հագուստով խօսող մարդը իրանց
թաղաւոր Հարուն-Ալ-Ռաշիդն է, իսկ նորա ընկերը՝ մեծ
վէպիր Ջափարը:

8. ԳԹԱՍԻՐՏ ԲՈՒՆ

Կորակըտուց, արիւնարբու
 Չարագուշակ խոշոր մի բու
 Կիսախարխուլ ու անբնակ
 Մի տան վըրայ կ'ապրէր մենակ
 Եւ ամեն օր, երբոր արև
 Կը տար երկրին վերջին բարև
 Եւ բընութեան վըրայ գիշեր
 Մութ վարագոյրը կը քաշէր,
 Մեր միայնակեացն արագաթև
 Կը թողնէր իւր բունըն ու թեթև
 Կը սլանար մինչև անտառ՝
 Իւր ճանկերով պատառ-պատառ
 Գիշատելու շատ մի անմեղ
 Խեղճ թռչնիկներ սիրագեղգեղ,
 Որք՝ երգելուց բազմավաստակ,
 Կը ննջէին խիտ ոստոց տակ:
 Սակայն, բարձած հարուստ աւար,
 Երբոր դառնար իւր բոյնն խաւար,
 Դիտմամբ գետինն նա կը ձգէր
 Մի քանի հատ թռչնի ձագեր,
 Որպէս զի շուն, մուկ կամ կատու,
 Իւր դրացիքն ամեն առտու,
 Տան առջևից անցած ատեն
 Նոցա հոտըն առնեն, ուտեն
 Եւ հռչակեն մեծարարառ՝
 Թէ բուի չափ առաքինի,
 Պատուի, գովեստի արժանի
 Հոգի մի տեղ չկայ իսպառ:

Եւ արդարև, էլ գունդ ի գունդ
 Չըններ, կատուներ սրտաթունդ,
 Կուշտ որովայն, ցերեկն ի բուն
 Կը կոչէին եռանդագին.
 «Երկինք օրեր շնորհեն անգին,
 Յաւէտ անփորձ պահեն մեր բուն,
 Զի այսքան սուրբ, ազնիւ, արդար,
 Բագումոդորմ, կենդանասէր,
 Աղքատին նեցուկ, մըխիթար
 Բու՝ մինչև ցարդ մենք չենք տեսեր»:

9. Ս Ո Ւ Ա Կ

Գարնան գեղեցիկ երեկոյին մէկ փոքրիկ տղայ իւր
 վարպետի հետ պտտում էր անտառի շուրջը: Խիտ ծա-
 ուերի միջից լսում էր սոխակի հրապուրիչ ձայնը: «Ի՞նչ
 գեղեցիկ ներդաշնակութիւն, ասաց տղան, երկար ժամա-
 նակ հիացած ականջ դնելուց յետոյ. սաստիկ ցանկանում
 եմ այդ գեղեցիկ երգը մօտից լսել. մի քիչ առաջ գնանք,
 վարպետ, որտեղից ձայնն է գալիս»:

— Զգո՛յշ կաց, ասաց վարպետը. սոխակը վայրենի
 թռչուն է և անչափ կասկածոտ. եթէ փոքր ինչ մօտե-
 նանք, կը խրտնի և կը դադարի երգելուց:

«Բայց ինչի համար, ասաց տղան, ինչի՞ այդ թռչու-
 նը, որ իւր երգի ճոխութեամբ ուրիշներինը խափանում
 է, վայրենի միայնութիւն է սիրում. ինչի՞ իւր քաղցր
 ձայնը մարդկային բնակութիւնից հեռու է հնչեցնում,

մինչդեռ մեր պարտիզի փորձիկ ծառերն անգամ մանրիկ
թռչունների ձանձրացուցիչ ճռուողիւններով լիքն են»:

— Ստոյգ արժանաւորութիւնը, պատասխանեց վար-
պետը, համեստ է լինում և սիրում է առանձնութիւն.
Նրան պէտք է մեծ յարգանքով մօտենանք, և եթէ չի
կարելի ձեռք ձգել, պէտք է բաւականանանք հեռուից
նորա արդիւնքը վայելելով:

10. Ս Ո Ւ Ա Կ Ն Ե Ր

Մի ճարպիկ թռչնորս, գարնան օրերում
Անտառների մէջ սոխակ էր որսում.

Խեղճ սոխակները, վանդակում փակուած,
ձուռողում էին ճարները կտրած.

Թէև, ի հարկէ, նորա կ'ուզէին,

Որ անտառներում ազատ ման գային.

Բանտում փակուածը ինչ սիրտ կ'ունենայ,

Որ դեռ երգի էլ, կամ գուարճանայ:

Բայց էլ ինչ անէին,

Որ գոնէ չերգէին

Եւ իրանց սև օրը

Միասին չողբային:

Նոցանից միայն մէկը չէր երգում.

Նա իւր սիրելու կարօտն էր քաշում.

Արտասուածոր աչքերով

Նա զաշտերին էր նայում,

Դիշեր-ցերեկ տանջուելով,

Ընկերուհուն էր յիշում:

Իւր ընկերուհուց խեղճըն անջատուած,

Հալում, մաշում էր վանդակում փակուած:

Անբաղդ սոխակը վերջը մտածեց.

«Այսպէս չի լինիլ», — ինքն իրան ասեց —

«Անխելք մարդիկն են շարունակ տրխրում,

Իսկ խելօքները հնար են փընտրում,

Որ դժբաղդութեան

Մի կերպով վերջ տան:

Կարծեմ ես ինքս էլ, եթէ աշխատեմ,

Իմ թշուառութեան մի ճար կը գտնեմ.

Մեզ խօսմ չեն բռնել, որ մեր միան ուտեն,

Այլ որ մենք երգենք, իրանք էլ լսեն:

Մեր այս պարոնը, ինչպէս կ'երևի,

Երգեր լսելու սաստիկ սէր ունի.

Եթէ իմ ձայնով ես սորան դիւր դամ,

Փոխարէն անշուշտ պարգև կըստանամ.

Եւ նա վերջ կը տայ իմ ըստրկութեան»,

Հաւատացնում էր սոխակն ինքն իրան:

Եւ ողևորուեց,

Երգել սկսեց.

Եւ անոյշ ձայնով,

Միրուն երգերով

Նա իւր պարոնին զմայլեցրեց:

Պարոնն էլ միայն նրբան հաւանեց,

Եւ լաւ խընամեց,

Իսկ մնացածներին —

Վատ երգողներին

Իսկոյն արձակեց:

Եւ այնուհետև մեր խեղճ սոխակին

Աւելի ամուր ու պինդ փակեցին:

11. ՀԱՅՐ ԵՒ ԵՐԵՔ ՈՐԴԻ

Չատ տարի առաջ արևելքում ապրում էր մի մարդ, որ մի թանկագին մատանի ընծայ էր ստացել իւր բարեկամից: Քարը գոհար էր, որ բիւրաւոր գոյներով փայլում էր ու շողշողում: Բայց այս մատանին մի առաւելութիւն ևս ունէր. այն անձը, որ կրում էր այս մատանին, թէ Աստծուն էր հաճելի և թէ մարդկանց սիրելի: Զարմանալի չէ, որ արևելաբնակ մարդը երբէք մատից չէր հանում այդ մատանին: Մեռնելիս՝ նա մատանին տուեց իւր ամենասիրելի որդուն և կտակ արաւ, որ նա էլ նոյնպէս յանձնի այն որդուն, որ ամենից սիրելին կը լինի: Եւ ով որ մատանին ստանում էր, առանց տարիքին նայելու, միմիայն մատանու զօրութեամբ լինում էր տան մեծն ու ժառանգը:

Եւ այսպէս որդուց որդի անցնելով՝ վերջապէս մատանին հասաւ մի հօր, որ երեք որդի ունէր: Երեքն էլ հաւասարապէս հնազանդ էին նորան և նա երեքին էլ հաւասար սիրում էր: Հայրը չէր կարողանում վճռել, թէ որդիներից որը պիտի ժառանգի մատանու արտօնութիւնը:

Երբ մեռնելու ժամանակը մօտեցաւ, բարի մարդը ծածուկ կանչեց իւր մօտ մի վարպետ, յանձնեց նորան իւր մատանին և պատուիրեց, որ այդ մատանու պէս երկուսն էլ շինի: Երբ վարպետը բերեց պատուիրած մատանիները, ինքը տէրն անգամ չկարողացաւ որոշել թէ որն է իսկականը և որը կեղծը: Ուրախ կանչեց նա իւր զաւակներին առանձին-առանձին, ամեն մէկին տուեց մի մատանի, օրհնեց ու ճանապարհ դրեց:

Հազիւ թէ հայրը հողին աւանդել էր, որդիներից ամեն մէկը եկաւ և իւր մատանու զօրութեամբ կամեցաւ տան մեծը լինել: Սկսեցին քննել, վիճել, գանգատուիլ, բայց ոչ մէկը չկարողացաւ ապացուցանել, թէ իւր մատանին է իսկականը:

Գնացին դատաւորի մօտ: Եղբայրներից ամեն մինը երդմամբ հաւատացնում էր դատաւորին, թէ անմիջապէս հօրիցն է ստացել իւր մատանին, ուրեմն և իրաւունք ունի վայելել զորա արտօնութիւնը:

Դատաւորն ասում է. «Գուք հաւատացնում էք, որ ձեր հօրից մնացած մատանին այնպիսի հրաշալի զօրութիւն ունի, որ ում մատին լինի, նորան թէ՛ Աստուած պիտի սիրէ և թէ՛ մարդիկ: Գէ՛հ, ասացէք տեսնեմ, երեքիցդ որն է սիրելի մնացած երկուսին: Գուք լռում էք... Ձեզանից ամեն մէկը, ինչպէս տեսնում եմ, միայն իւր անձն է սիրում: Նշանակում է՝ երեքդ էլ խաբուած էք և ձեր երեքի մատանիներն էլ իսկականը չեն, կեղծ են: Անշուշտ իսկական մատանին կորած է և այդ կորուստը ծածկելու համար նորա փոխարէն ձեր հայրը շինել է տուել ուրիշ երեքը»:

«Ուրեմն, շարունակեց դատաւորը, վճռիս փոխանակ լսեցէք իմ խորհուրդը. ամեն մէկդ բաւականացէք ձեր ունեցածով և թող ամեն մէկը ձեզանից հաւատայ, թէ իւր մատանին է իսկականը: Գուցէ ձեր հայրն ուզում էր այն մատանու բռնութիւնը իւր տանից վերացնել: Անշուշտ սիրում էր նա երեքիդ էլ հաւասար և չէր կամենում թոյլ տալ, որ մէկը ճնշէ երկուսին: Ուրեմն ձեզանից թող ամեն մէկն աշխատի սիրել անկեղծ և առանց նախապաշարման մնացած երկուսին: Թող ամեն մէկը ձեզանից ձգտի, որ իւր մատանու քարի զօրութիւնը երևան հանէ, և այդ զօրութեան

օգնական լինի նա իւր հեղութեամբ, անկեղծ, ջերմեռանդ անձնուիրութեամբ զէպի Աստուած և զէպի մարդիկ»:

12. Մ Ի Հ Ա Ի Ա Տ Ա Ր

Չհաւատաս դու, եթէ քեզ ասեն՝
 Հանդիստ դու նստիր և յուսով եղիր.
 Օրեր, տարիներ անհոգ թող անցնեն,
 Քեզ համար գործը կը գայ ինքն իրեն:
 Դու մի հաւատար, թէ որ քեզ ասեն՝
 Չեռքդ մի շարժիր, նստիր ինչպէս կուտ.
 Արժիւն ու առիւծ ոսկի կը բերեն,
 Քեզ համար օտարը անգուլ կը գործեն:
 Դու մի հաւատար այլոց խօսքերին.
 Աչքդ մի ձգիր այլոց ձեռքերին.
 Միայն հաւատան քո իսկ ոյժերին
 Եւ քո խելացի առողջ մտքերին:

13. Ա Ր Յ Ո Ի Ն Ք

Չատ ու շատ դարեր սրանից առաջ ապրում էր մի թագաւոր: Նա այնքան բարի էր ու այնքան ողորմած, որ ժողովուրդը նրան հօր պէս սիրում էր և ամեն ընդէ պատրաստ էր նրա համար իր կեանքը գոհել: Թագաւորն էլ ժողովուրդին էր իր որդու պէս սիրում և գիշեր-ցերեկ նրա մասին էր խորհում ու հոգում... Եւ ահա մի օր նա ուզեցաւ այնպէս անել, որ իր հպատակներից ոչ մինը իրան դժբախտ չըհամարի և հաստատապէս վճռեց վերջ տալ իր տէրութեան մէջ գտնուող բոլոր դատապարտեալների արցունքներին: Նա, պատուիրեց իր գլխաւոր զե-

պանին շրջել և տէրութեան մէջ գտնուող արցունքները ժողովել մի ոսկէ սափորի մէջ:

Թագաւորական պաշտօնեան, առանց մի ընդէ գանդաղելու, ճանապարհ ընկաւ, իր պետի հրամանը կատարելու:

Նա երկար, շատ երկար թափառեց զէս ու զէն և սաստիկ յոգնեց. նա մի քանի անգամ վերադառնում էր այս կամ այն երկիրը, նորից ու նորից ուշիուշով որոնում էր տարաբախտներին, երկիւղ կրելով՝ որ մի գուցէ մոռացութեան տուած կամ աչքից թողած լինի մի որևիցէ անկիւն, ուր կարող էր ծածկուած լինել մի մարդ, որ տառապում էր վշտից ու հոգսերից:

Նա շրջում էր սարերի ու ճանապարհների վրայ, մութ-մութ ձորերում ու ճախճախտ ճահիճներում, անցնում էր նեղ ու խուլ շաւիղներով, մինչև անգամ մրտնում էր ամայի, չոր ու ցամաք անապատները, սակայն այնտեղ էլ յայտնւում էին անբախտ, արտասուք թափող մարդիկ: Թագաւորի զեսպանը մխիթարում, սիրտ էր տալիս նրանց բարւոք և երջանիկ ապագայի յուսով և, նրանց արցունքները ժողովելով ոսկէ սափորի մէջ, առաջ էր գնում: Սակայն ուր էլ որ գնում էր—ամեն տեղ, ամեն անկիւնում, տարաբախտաբար, առատութեամբ էր գտնում այն, ինչ որ ինքը որոնում էր:

Մէկ տեղ մայրն էր ողբում իր սիրասուն որդոց մահը, միւս տեղ թոյլ ու սրտամաշ ձայնով որդիքն էին աղաչում, պաղատում հօրը, որ նա մի կտոր հաց տայ իրանց ուտելու, իսկ խեղճ հայրը վշտակոծ և աղիողորմ լալիս էր, որովհետև հաց չըկար, ինքը հիւանդ էր, գործելու ոյժ չունէր: Մի այլ տեղ մանկահասակ և շնորհագեղ կոյսը, կանգնած մեծ ճանապարհի վրայ, որտեղով պէտք է պատերազմից վերադառնալու զին և կարօտեալ եղ-

28008-62

բայրը, անհամբեր և սրտատրօփ սպասում էր իր հոգու հատորին և արտասուալից աչքով նայում էր հեռուն: Այստեղ որդին էր ողբում իր հօր մահը, այնտեղ մայրն էր հեծկլտում, աղի արցունք թափում իր դստեր գերեզմանի վրայ... Մի խօսքով՝ ուր էլ որ դնում էր թագաւորական պաշտօնեան, ամեն տեղ լաց ու արտասուք էր տեսնում, ամեն տեղ ան ու վախ լսում...

Բայց ահա յանկարծ մի տեղ բոլորովին նոր տեսարան բացուեց նրա աչքի առջև:

Անշուք, բայց մաքուր խրճիթի խորքում, մահուան անկողնի մէջ պառկած էր մի պատկառելի ծերունի և հանգիստ ու անխռով վերջին հրաժարականն էր տալիս իր երկրաւոր կեանքին: Մթաղունած աչքերով նայում էր նա իր կնոջն ու զաւակներին, որոնք նրա ոտների մօտ կանգնած՝ դառն արցունք էին թափում: Բայց ահա նա իր երեսը շրջեց դէպի պատը, որի վրայ կախած էին նրա սուրն ու նիզակը: Նա մի խորը հայեացք ձգեց այդ զէնքերի վրայ, որոնք այնքան յաղթութիւններ էին տարել, և մի ակնթարթում նրա աչքերը պայծառացան, դէմքը վառուեց որպէս ճաճանչափայլ արև: Ծերունին հաւաքելով իր վերջին ոյժը, գլուխը մի փոքր վեր բարձրացրեց և մեղմ ձայնով արտասանեց.

— Ես մեռնում եմ հանգիստ և խաղաղ սրտով, որովհետև պատուաւոր կերպով ապրեցի: Ինձ հետ դազաղ դրէք և իմ զէնքերը, որովհետև ես չունիմ ոչ ոք, որին կարողանամ կտակել իմ այդ փառքն ու պատիւը: Մնարդ որդիս յաւիտեանս արատաւորեց իմ անունը: Նա արժանի չէ այդ զէնքերը կրելու:

Այս ասելիս, աղի արցունքները հեղեղի նման թափուեցին ծերունու աչքերից և թրջեցին նրա ձիւնի պէս սպիտակ մօրուքը: Անշուք խրճիթում մեռելային լուսթիւն

տիրեց և ծերունու կրծքից դուրս թռաւ մի խորին հառաչանք...

Նրա մաքուր հոգին վերացաւ աւելի գեղեցիկ, աւելի շքեանդ աշխարհ...

Թագաւորական դեսպանը մեծ հոգատարութեամբ ժողովեց վշտահար ծերունու արցունքները և խրճիթից դուրս դալով՝ շարունակեց առաջ գնալ:

Նրա սափորը հետզհետէ լցւում էր:

Նրա մէջ կային և՛ վշտի, և՛ տառապանքի, և՛ ուրախութեան, և՛ անհուն զգացման արցունքներ: Ոսկէ սափորը փակ էր միայն ատելութեան և վրէժխնդրութեան արցունքների համար:

Մի քանի տարի անցնելուց յետոյ, թագաւորական դեսպանը վերադարձաւ իր պետի մօտ, արցունքներով լի սափորը դրաւ նրա առջև և սկսեց պատմել իր տեսածն ու լսածը: Թագաւորը խորին կարեկցութեամբ լսում էր դեսպանի պատմածները. բայց երբ դեսպանը վերջացրեց իր պատմութիւնը, թագաւորը տխուր ու տրտում նայեց իր առջև դրած սափորին և ապշած մնաց. դժբախտների ամեն մի կաթիլ արցունքը ամենայտաւ և զուտ մարգարտի էր փոխուել, միմիայն անարգ որդու վրայ թափած ապաբախտ հօր արցունքները մի անագին և ծանր քար էին դարձել:

— Այժմ պարզ տեսնում եմ, ասաց թագաւորը, որ ես կարող եմ լիովին վարձատրել բոլոր տառապեալներին՝ նրանց կրած կորուստների և թափած արցունքների համար. միայն հայրական արցունքներն են, որոնց հնար չը կայ ոչ վարձատրելու և ոչ էլ աշխարհիս անհուն դանձով ու հարստութեամբ որ և է հատուցում տալու:

— Այո, այո, շարունակեց թագաւորը, անպատուած ծնողների արցունքները ծանր քար դարձած ճնշում են

իրանց տակ անարգ զաւակներին և յաւիտեան պատաս-
խանատու են դարձնում նրանց թէ մարդկանց և թէ Աս-
տուծոյ առջև...

14. «ԿԵԱՆՔԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ»

Դուրսը փշում է բքաշունչ քամին,
Ձմեռուայ մի ցուրտ գիշեր է խաւար.
Նստած եմ մենակ սենեակում մրթին,
Տալիս եմ կեանքիս հարցեր անհամար:

Վառարանիս մէջ այրւող կրակը
Կարծես ասում է իր վառվոցով.—
«Ի՞նչ ես մտածում. ինչպէս ծուխ ու բոց՝
Քո կեանքն էլ կանցնի, կըմարի շուտով»:

«Երևի, ուրեմն, կեանքը տըւած է
Մեզ իբրև պատիժ, որ միայն վիշտ, ցաւ
Կրելով, տանջուինք՝ մեռնելու համար...»
Հէնց էն էր՝ մտքովս այս բանը անցաւ,

Յանկարծ բացուեցաւ սենեակիս դուռը.
Փոքրիկ Հրածինս, տիկինը գրկած,
Վագեց, ինձ փարուեց, և հրեշտակային
Անմեղ ժպիտով՝ «Հայրիկ ջան», ասաց.—

«Տես, ի՞նչ գեղեցիկ շապիկ եմ կարել
Տիկինիս համար. երբ լինիմ այսչափ»,
Ձեռքը բարձրացրեց, «քեզ էլ կրկարեմ.
Քեզ շատ եմ սիրում, շատ-շատ, ամպի չափ...»

Մռայլ մտքերս ցրուեցան իսկոյն.
Ես ինձ զգացի զըւարթ ու թեթեւ.
Կեանքի խորհուրդը պարզուեց ինձ համար.
Նա մեզ պատիժ չէ, այլ անգին պարգև:

15. ՀԱՒԱՏԱՐԻՄ ՉՈՒՆԸ

Մի վաճառական ձիով ճանապարհորդելու դուրս
եկաւ: Նորա յետևից վազում էր իւր հաւատարիմ շունը:
Վաճառականը գնում էր մի մեծ գումար ստանալու: Փո-
ղերն ստացաւ, լիքը քսակը կապեց թամբի յետևը և վե-
րադարձաւ դէպի տուն: Ճանապարհին քսակը կտրուեցաւ,
այր ընկաւ, իսկ վաճառականն այդ շնկատեց: Սրատես
շունը տեսաւ այդ բանը և փորձեց վեր առնել նորան
ատամներով, բայց երբ զգաց, որ իւր ուժից վեր է, թո-
ղեց պարկը, վագեց-հասաւ իւր տիրոջը և, կամենալով
նորան մի կերպ իմացնել, սկսեց ձիու առաջը կտրել,
յարձակուիլ նորա վրայ և յամառութեամբ ու կատաղու-
թեամբ հաջելով՝ աշխատում էր նորան կանգնեցնել: Չի-
մանալով պատճառը՝ վաճառականը բարկանում էր շան
վրայ, նախատում էր նորան, խփում էր մտրակով, բայց
ոչինչ չէր օգնում: Հաւատարիմ կենդանին շարունակում
էր ձիու վրայ յարձակուիլ այնպիսի կատաղութեամբ, որ
կարծես կամենում էր իւր տիրոջը վայր քաշել: Տեսնելով
որ ոչինչ չի օգնում և որ վաճառականն աւելի ու աւելի
հեռանում է, շունն սկսեց կծոտել ձիու ոտները, որ գո-
նէ այդպիսով կանգնացնէ և յետ դարձնէ իւր տիրոջը:
Վաճառականը վախեցաւ. նա մտածեց՝ մի գուցէ շունը
կատաղել է, և գիտենալով թէ սրբան վտանգաւոր են կա-
տաղի շները, վճռեց սպանել իւր հաւատարիմ ծառային:

Սակայն դեռ երկար ժամանակ աշխատում էր նա հեռացնել շանը մերթ փայփայանքներով, մերթ սպառնալիքներով և մերթ մտրակի հարուածներով: Վերջապէս, տեսնելով որ ոչինչ չի օգնում, հանեց ատրճանակը և սրտամորմոք արձակեց հաւատարիմ կենդանու վրայ: Չունը վայր ընկաւ, բայց մի ըոպէից յետոյ դարձեալ վեր կացաւ և ցաւալի ճշիւնով ու արիւնաթաթախ սկսեց հետևել իւր տիրոջը: Վաճառականը շատ էր սիրում իւր շանը, ծանր էր իրան համար տեսնել նրա չարչարանքը, այդ պատճառով շարժեց ասպանդակները և առաջ շարժուեց: Մի փոքր հեռանալով նա կամեցաւ տեսնել, թէ ինչ եղաւ խեղճ կենդանին և այստեղ ահա, յետ նայելիս, նկատեց, որ փողի քսակը չկայ: Այն ժամանակ միայն հասկացաւ վաճառականը իւր շան արարքը, և նա շան վրայ աւելի ցաւեցաւ, քան կորցրած փողի վրայ: Ճանապարհորդն իսկոյն ձիու բերանը յետ դարձրեց, բայց շանը նոյն տեղը չգտաւ, ուր թողել էր: Արիւնի հետքը ցոյց էր տալիս, որ կենդանին յետ է դարձել: Ո՛րքան ցաւեցաւ բարի վաճառականը, երբ արիւնը բռնած գնալով նա գտաւ հաւատարիմ կենդանուն վայր ընկած փողի քսակի մօտ: Գիտակցաբար նայեց շունը իւր տիրոջը և սկսեց փաղաքշանքով լիզել նրա ձեռները... խեղճ կենդանին յայտնապէս գոհ էր, որ իւր տէրը վերադարձաւ և գտաւ կորուստը: Մի քանի ըոպէից յետոյ շունը սատկեց. իսկ վաճառականը տխուր ու տրտում վերադարձաւ տուն:

16. Ի Մ Չ Ն Ի Կ

Արի, իմ սիրուն շնիկ,
Գրկեմ նախշուն այդ թաթեր,

Բաղդաւոր եմ, երջանիկ,
Որ ունիմ քեզ պէս ընկեր:
Ես սիրում եմ միշտ ազատ
Անտառներում դրօսնել,
Եւ դաշտերում ծաղկաշատ
Այս ու այն կողմ թռչկոտել:
Այնտեղ օդը մաքուր է,
Ոչ թէ այսպէս նեղ, խոնաւ...
Ծաղկանց հոտը բուրում է,
Երգիչ թռչունքն են անբաւ:
Բայց այնտեղ ման են դալիս
Միշտ կատաղի դազաններ,
Թէ դու հետս չլինիս,
Կարող են ինձ կլանել:
Ուրեմն արի, իմ շնիկ,
Գրկեմ նախշուն այդ թաթեր,
Բաղդաւոր եմ, երջանիկ,
Որ ունիմ քեզ պէս ընկեր:

17. ԱՐԾԻԻՆ ՈՒ ՀԱԻԸ

Մի անգամ գիշատիչ կենդանին ընկել էր երկաթեայ վանդակի մէջ: Տխուր ու մունջ էր նա և կատաղաբար շորս կողմը նայելով չէր մօտենում առաջն ածած մսի կտորներին: Վանդակը դրած էր դուրսը և նորա մօտով ման էին դալիս հաւերը: Գորս սկզբում բաւականին հեռու էին շրջում արծուից՝ դողիդող մտիկ տալով ահարկու թռչունին, բայց յետոյ, հասկանալով որ նա չի կարող վնաս տալ վանդակի միջից, փոքր աւ փոքր սիրտ առան, սկսեցին պտրտիլ վանդակին շատ մօտ. վերջապէս մինչև անգամ սկսեցին խօսել արծուի հետ:

«Ինչո՞ւ չես ուտում, ասաց նորան մի բարեսիրտ հաւ. մի՞թէ չես տեսնում առջևդ թափած քո սիրելի կերակուրը: Տես՝ ինչպէս ախորժակով ուտում ենք մենք գարու հատիկները: Վեր, մեր տէրն էլի կը տայ քեզ: Որ չուտես՝ կը մեռնիս: Հոգս մի անիր, անաղատ կեանքն այնքան վատ չէ, ինչպէս դու կարծում ես. վանդակդ էլ բաւականին ընդարձակ է»:

— Այո՛, այդպէս է՝ միայն հաւերի և ոչ արծիւների համար, — ձայն տուեց վերջապէս տխուր կայանաւորը. հաւի բոլոր դատարկախօսութիւնը զգուանքով լսելուց յետոյ: — Վաղը, աւելացրեց նա, ձեզ շամփրի կ'անցկացրնեն կամ կը ձգեն կերակրի մէջ. իսկ դուք այնքան աղքատ մար էք, որ չէք հասկանում ձեր թշուառ դրութիւնը, և այնչափ կուրացած էք ստրկութեամբ, որ չէք կարողանում սիրել ազատութիւնը, ինչպէս ես եմ սիրում նորան. դուք փոխել էք նորան չնչին հատիկների հետ, որ ձրի թափուած են դաշտերում. իսկ ինձ համար՝ անաղատ կեանքը ոչինչ զին չունի»:

18. ԱՐԾԻԻՆ ՈՒ ՃԻՃՈՒՆ

Հսկայ թևերը լայն-լայն տարածած,
 Հօր արծիւը ուղղեց իւր թռիչք
 Դէպի բարձրաբերձ լեռներ սեպացած,
 Դէպի անասման կապուտակ երկինք:
 Երկար սաւառնեց նա խիտ ամպերում,
 Քանի ոյժ ունէր զօրեղ թևերում.
 Եւ վերջ ի վերջոյ՝ յոգնած ու զաղրած,
 Նա նստեց հսկայ մի լեռան կրծքին,
 Որի գազաթը մինչ երկինք հասած,
 Սարսափ էր ազդում վերև նայողին»:

Նստեց նա հանդիստ, անվախ, անվրդով
 Եւ, շուրջը գոռոզ հայեացք ձրգելով,
 Իւր արքայական ձայնովը անեղ
 Որոտաց ուժգին. «Մենակ եմ այստեղ,
 Մենակ ու ազատ այս լեռան վրայ,
 Որպէս քաջայաղթ լիազօր արքայ.
 Իմ գահը-անհուն այս երկնակամար,
 Որոտ ու ամպեր — ոտքիս պատուանդան.
 Ո՞վ կայ աշխարհում փառքիս հաւասար,
 Ո՞վ կարէ հասնել գահիս բարձրութեան»:

— «Շ՛ւ»:

Լսուեցաւ յանկարծ մի ձայն թոյլ, բարակ,
 Մեծապանծ թրուչնի հէնց ոտների տակ.
 «Ես, անձրևային ճիճուս աննըշան»:

— «Ի՛նչպէս, դու այստեղ, իմ դէմ յանդիման:
 Ասա՛ ինձ շուտով, ճիճո՛ւ անպատկառ,
 Ո՞րտեղից դու այս ամպերին հասար...»:

— «Այն նեխուած ճահճից, արծիւ ինքնագով,
 Ուր դու ծնուած ես քո այդ վեհ փառքով.
 Այն նեխուած ճահճից, որտեղ այժմ դու
 Զգուում ես անգամ հայեացք ձրգելու»:

— «Բայց ի՛նչ հնարքով դու, միջատ չնչին,
 Հասար իմ անհաս ամպազարդ գահին.
 Ասա՛, պատմիր ինձ, ի՛նչպէս, ի՛նչ կերպով...»:
 — «Ի՛նչպէս. — սողալով, անրծիւ, սողալով»:

19. ԹՈՒՉՈՒՆԻ ԵՐԳԸ

Վենգրիայի մի մեծ քաղաքի նեղ ու ամուր բանտի մէջ նստած էր մի խեղճ բանտարկեալ: Բանտը խոնաւ էր, մութ և ցուրտ: Անկողնի փոխանակ նորա տակը խոնաւ դարման էր ածած: Նորա համար օրական մի կտոր հաց և մի աման ջուր էին բերում: Նա նստած էր այնտեղ շատ տարիներ—դժգոյն, հիւանդ, տխրադէմ: Արեգակը հազիւ էր լուսաւորում բանտի նեղ լուսամուտից. թարմ օդ չէր ներս մտնում նորա մէջ: Վշտամաշ կերպով նա մտածում էր իւր սիրելի ազգականների, իւր ընտանիքի, իւր փոքրիկ գաւակների վրայ. մտածում էր, որ գուցէ վաղուց ամենքը մոռացել են իրան, համարելով թէ մեռած է. «Ա՛խ, ասում էր, արդեօք ինչ է կատարւում մեր աշխարհում, ինչ է պատահում իմ ցանկալի հայրենիքում»:

Բանտարկեալը մօտեցաւ լուսամուտին: Ամառային սքանչելի երեկոյ էր: Արեգակը մայր էր մտնում անտառի յետեր, լուսաւորելով ծառերի կատարները իւր ոսկեճանչ ճառագայթներով. իսկ մարդիկ անց ու դարձ էին անում փողոցներում: Բանտը բարձր էր, ուստի մարդիք ցածրում մանր էին երևում: Նա ձայն տուեց, բայց նորան ոչ որ չսեց: Վապոյտ երկնքի վրայ թռչուններ էին թռչում: Լուսամուտի առաջից հանդարտ անցնում էր արծիւր: «Արծիւ, այ արծիւ, բացականչեց բանտարկեալը. նստիր իմ լուսամուտի առաջ, պատմիր, խնդրեմ, ինչ է լինում աշխարհում. երգիր ինձ համար»:—Ո՛չ, պատասխանում է արծիւր. քո լուսամուտը շատ փոքր է. ինձ տեղ չի լինիլ նստելու: Ես չեմ պատմիլ քեզ, ինչ որ լինում է երկրի վրայ, որովհետև հազիւ եմ իջնում այնտեղ:

Ես հիւսում եմ իմ բունս ամենաբարձր ժայռերի և հազարամեայ կաղնիների վրայ, չար մարդկանցից հեռու, որ նորա չքանդեն նորան: Ես քեզ համար երգ չեմ երգիլ, որովհետև երբէք չեմ երգում երկրի վրայ: Ես սլանում եմ բարձր, շատ բարձր և իմ երգս լսում է միայն յաւիտենական արևը: Եւ իւր լայն թևերն ուժգին շարժելով արծիւր հպարտ բարձրացաւ դէպի երկինք և ծածկուեցաւ նորա աչքից: «Կնրապ, այ կարապ, պատմիր թէ ինչ է լինում աշխարհում. մի երգ երգիր ինձ համար»:—Ո՛չ, պատասխանում է կարապը. ես չեմ պատմիլ քեզ, ինչ որ գործւում է երկրի վրայ. ես միշտ լողում եմ ջրի, մաքուր, սառը ջրի երեսին, կանաչ եղէգների միջով: Երբ որ ջուրը առաւօտեան արշալուսին վարդի գոյն է ստանում, ես բարձրաձայն կոչում եմ՝ ողջոյն քեզ, կենսաբեր արշալոյս: Ես չեմ երգիլ քեզ համար, որովհետև միայն մեռնելիս եմ երգում: Եւ կարապը լողաց օդի մէջ, շարժելով իւր սպիտակ թևերը: «Ճնճողուկներ, փոքրիկ ճրնճողուկներ, նստեցէք իմ լուսամուտի առաջ, պատմեցէք մի բան իմ կարօտեալ հայրենիքից. երգեցէք, մխիթարեցէք ինձ»:—2է, չէ, մենք ժամանակ չունինք. մենք դեռ պէտք է գնանք, ժողովներ այն հատիկները, որ ջաղացպանը յանկարծակի շաղ տուեց:

Բայց այդ բոլորին մօտ թուաւ մի գորշագոյն թռչնակ, պտոյտ-պտոյտ արեց լուսամուտի առաջ և նստեց երկաթէ վանդակի վրայ: «Բարով քեզ, սոխակ, շնորհակալ եմ, քնքռւ թռչնակ, որ այց եկար ինձ. պատմիր, աղաչում եմ, ինչ է լինում աշխարհում, իմ կարօտեալ հայրենիքում»:

—Ես կը պատմեմ քեզ, ինչ որ լինում է երկրի վրայ. ես երգ կը յօրինեմ քեզ համար քո ցանկալի աշխարհից, քո կարօտած հայրենիքից: Եւ սոխակը յորդեց այնպիսի ձայնով, որ խեղճ բանտարկեալը արտասուեց ուրա-

խութիւնից: Նա վայր ընկաւ դարմանի վրայ և շարունակ հեկեկում էր ու լսում:

«Երէկ առաւօտ, լուսաբացին, օդը չափազանց թարմ էր և զով: Ես մօտ գնացի քո տնակին, նստեցի կոկոնաշատ վարդենու վրայ, բաց լուսամուտի առաջ, և շարունակ երգեցի ու երգեցի: Մանկիկդ պառկած էր անկողնում: Նա բաց արաւ իւր մեծ, փայլուն աչերը և հարցրեց. «Ո՞ւր է հայրիկս». յետոյ սկսեց լսել իմ երգը: Քո ազգականներն արտասուում են քեզ մտաբերելով. նոքա սիրում են քեզ, շատ են սիրում և կամենում են քեզ տեսնել: Մի վհատուիք. Աստուած տեսնում է, թէ ինչպէս անմեղ ես դու. չար մարդիկ կ'արձակեն քեզ և դաւ նորից կ'ազատուիս, լոյս աշխարհ դուրս կը գաս, մաքուր օդ կը ծծես: Քո որդիքը քեզ կը զգուեն և կը համբուրեն: Ամառային հանդարտ երեկոները, երբ ծառերի երկար ստուերները կը ձգուին, երբ արեգակի վերջին ճառագայթների տակ կը փայլեն լուսամուտի ապակիները, դու՛ պատշգամբի վրայ նստած, կը պատմես քո գաւակներին, թէ որքան նեղութիւններ ես կրել: Դու կ'ուսուցանես նոցա, որ երբ մեծանան, չար մարդկանց տեղիք չտան շարութիւն անելու, չբարկանան շարերի վրայ, այլ զգուշանան նորանցից և աղօթեն Աստուծուն, որ ամենքը սիրեն միմեանց, ինչպէս եղբայրը իւր եղբօրը...: Եւ որդիքդ կը լսեն քեզ: Երբ նոքա կը մեծանան, դու կը տեսնես, որ նոքա բարի և ազնիւ մարդիկ են դարձել. դու կը տեսնես, թէ ինչպէս կ'օգնեն նոքա խեղճերին: Դու կ'ապրես երկար, շատ երկար: Քո մազերը կը ճերմակին, բայց սիրտդ ուրախ կը զարկի: Եւ երբ դու կը մեռնես, ամենքը կ'արտասուեն և կ'աղօթեն քեզ համար ու կը տանեն քեզ կանաչապատ հանգրստարան: Քո գերեզմանի վրայ վարդի թփեր կը տնկեն

և ես մայիսեան պայծառ ու գեղեցիկ առաւօտները, լուսաբացին, նոցա վրայ նստած՝ քաղցրիկ երգեր կ'երգեմ»:

20. Ե Ր Գ

Ի՞նչ եղաւ մարին: — Մեռած է վաղուց:
Իսկ նրա սրձը: — Կատուն թըռցրուց,
Միսն ու ոսկորը լափեց, կըլանեց
Եւ փետուրները հողմերին տուեց.
Անտէր բնի մէջ ո՞վ է դողդողում,
Ո՞վ է տխրածայն այդպէս հառաչում.
Ո՞վ կը խընամէ ձեզ, խղճով որբեր:
Ոչ որ: — Ո՛, թշուառ, փոքրիկ թռչնիկներ:

Ծոյլ և խաբերայ հովիւն բացակայ,
Մեռած է շունը, էլ հսկող չկայ:
Դայլն է թափառում խուլ մըռնչիւնով,
Իւր սև ցանցերը լարում է փութով.
Ահ ու տաքսափ է տիրում փարախում.
Դող ու տենդով են սըտեր բաբախում:
Ո՞վ կը զարթեցնէ քնած ոչխարին,
Կը պատերազմէ ընդդէմ այդ շարին:

Աքսորանքի մէջ, հեռու, տարագիր,
Կըում է հայրը վիշտ տաժանակիր.
Մայրը տառապեալ, հալ ու մաշ եղած,
Հիւանդանոցում—այնտեղ վայր ընկած:
Փշում է քամին իւր թափով ուժգին.
Դողում է տնակն, մօտ է կործանման,
Եւ նրա միջում անտէր, անպաշտպան
ձօճում է օրրոցն որբացած մանկան:

Ո՛վ մնաց այնտեղ: — Ո՛չ հայր, ո՛չ մայրիկ.
Դու միայն մնացիր, դու, խղճով մանկիկ:

21. Ա Ն Ա Ղ Ո Ի Կ

Որսորդութիւնից վերադառնալիս՝ ես անցնում էի պարտէզների միջով: Զունս վազում էր իմ առաջից: Յանկարծ նա իւր քայլերը փոքրացրեց և կամաց ու զգուշութեամբ սկսեց առաջ գնալ. կարծես թէ որսի հոտ էր առել:

Ես նայեցի փոքր ինչ հեռուն, ճանապարհի վրայ, և տեսայ մի փոքրիկ ճնճղուկ, որի կտուցի շուրջը դեռ դեղին էր, իսկ գլուխը աղուամազով ծածկուած: Նա ցած էր ընկել բնից (քամին սաստիկ շարժում էր ճանապարհի երկու կողմի ծառերը) և անշարժ պառկել էր միայնակ և անօգնական, փռած ունենալով դեռ հազիւ դուրս եկած փոքրիկ թևերը:

Երբ իմ շունը ծանրաքայլ մօտենում էր նորան, յանկարծ մօտակայ ծառի վրայից մի պառաւ սև կրծքով ճնճղուկ, քարի պէս նետուելով, ընկաւ ուղղակի նորա առաջը և յուսահատ ու սաստիկ ճվճրվոցով մի երկու անգամ թռաւ ուղղակի դէպի շան դունչը: Նա յարձակուեցաւ, որ փրկէ, պահպանէ իւր ձագը: Բայց նորա փոքրիկ մարմինը դողում էր երկիւղից: Նրա ձայնը կատաղի էր. նա ուժից ընկնում էր. նա զոհւում էր: Ի՛նչպիսի անհազին հրէջ պիտի երևար նրան շունը. բայց այնու ամենայնիւ նա չկարողացաւ հանդիստ նստել բարձր ու անվտանգ ճիւղի վրայ. նրա ոյժն աւելի թոյլ լինելով քան իւր կամքը, վայր ձգեց իրան այնտեղից:

Զունը կանգ առաւ, յետ քաշուեց...: Երևի նա էլ ճանաչեց այդ ոյժը:

Ես շտապեցի շփոթուած շանս յետ կանչել և հեռացայ՝ զգալով իմ մէջ յարգանք դէպի այդ փոքրիկ թռչունը:

Այո՛, մի ծիծաղէք, ես յարգում էի այն փոքրիկ հերոս թռչունը, նրա սիրոյ ուժգնութիւնը: — Սէրը, մտածում էի ես, մահից ու մահուան երկիւղից աւելի զօրեղ է. միայն սիրով է պահպանուում ու շարժուում կեանքը:

20. Թ Ռ 2 Ո Ի Ն

Մի ձրմբան օր էր. փշում էր քամին.

Չիւնի քուլէքը ամեն տեղ ծածկում.

Մարդ և անասուն ցրտի երեսից

Փախչում էր, մտնում, տան մէջը պահում:

Իմ պատուհանին, որ պինդ փակած էր,

Յանկարծ մօտեցաւ մի փոքրիկ թռչուն.

Նա դողդողում էր, թևերը շարժում,

Եւ իւր կտուցով խփում ապակուն:

Տեսնելով թռչնի դառն վիճակը,

Յուզուեցաւ սիրտըս, զթացի վրբան.

Չթողի երկար տանջուիլ այն ցրտում,

Իսկոյն սենեակս առայ ես նորան:

Դադարեց ձիւնը, հանդարտուեց քամին,

Իմ սիրուն թռչնակն նորից ոյժ առաւ,

Ուղղեց թևերը, սաւառնեց օդում

Եւ մի քաղցր երգ երգել ըսկսաւ:

Քաղցրը էր երգը, մեղմ ու գրաւիչ.

Նա շարժեց սիրտս, ազդեց իմ հոգուն.

Բըռնեցի նորից, դրի վանդակում,

Որ զոհ չըզնայ կատաղի քամուն:

Բայց մի ժամ չանցած, նա տխուր, տրտում,

Գլուխը կախեց, արձակեց մի ճիչ:

Մօտեցայ նորան— նա յետ-յետ քաշուեց,
Կասես ես նորան լինէի դահիճ:

«Այո, դժուար է, ասացի նորան,
Վարել քեզ այդպէս բանտարկեալի կեանք,
Ընկերից զատուած, բընիցդ հեռի,
Աննման երգիչ, սիրելի թռչնակ:

Ահա բացում եմ քո բանտի դուռը,
Սլացիր դէպ' դաշտ և կամ խոր անտառ,
Իրտիր քո ընկեր, սիրէ քո բունը.
Մահ ու գերութիւն մի է քեզ համար»:

23. Ա Ղ Ա Ի Ն Ի Ն Ե Ր

Ես կանգնած էի սեպւացած բլուրի գագաթի վրայ,
Իսկ իմ առաջ սփռուած էր հաճարի հասունացած արտը.
Նա երբեմն ծածանուում էր ոսկէ գոյնով, երբեմն տարած-
ւում էր արծաթեայ ծովի նման և պսպղին էր տալիս:
Բայց այլքնեքը բնաւ չէին օրօրւում այդ ծովի վրայ.
Խեղդող օդի անշարժութիւնը գուշակում էր մի մեծ փո-
թորիկ:

Իմ շուրջը արեգակը դեռ ևս լուսաւորւում էր իւր
ջերմ և աղօտ լուսով. իսկ այնտեղ, հաճարի արտի միւս
կողմում, ոչ այնքան հեռու, մուգ-կապտագոյն մառախու-
ղը անապին կուտակութեամբ բռնել էր երկնակամարի
ամբողջ կէսը:— Ամեն ինչ լուութեան մէջ էր... ամեն ինչ
հառաչում էր արեգակի վերջին ճառագայթների փայլման
ներքոյ: Չէր լսում ոչ մի ձայն, չէր երևում ոչ մի թռչ-
նուն, թագնուած էին մինչև անգամ ճնճղուկները: Միայն
մի ինչ որ տեղ, մերձակայքում, մենաւոր ջրածաղկի խո-
շոր տերևները յամառ կերպով շշնշում էին և թափա-
հարւում:

Ինչպէս սաստիկ բուրում էին դաշտերի խոտաբոյ-
սերը: Ես նայում էի կապտագոյն ամպակոյտի վրայ...
մռայլը տիրում էր իմ սրտում: Դէ շուտով, շուտով, մտա-
ծում էի ես. փայլատակիր, ոսկեղէն օձ, դղրդա՛, որոտ,
շարժուիր, հեղուիր, ով չա՛ր մառախուղ, վերջ տուր այս
տխուր հեծութեանը:

Բայց մառախուղն անշարժ էր. նա առաջուայ նման
ճնշում էր անմուռնչ երկիրը... Միայն կարծես աւելի
ուռչում էր և մթնանում:

Եւ անհ նրա միագոյն կապուտակութեան վրայ նըշ-
մարուեցաւ մի ինչ որ բան, որ սլանում էր հարթ-հաւա-
սար կերպով. կարծես թէ իսկ և իսկ մի սպիտակ թաշ-
կինակ լինէր կամ ձիւնի պատառ: Դա մի սպիտակ աղաւ-
նի էր, որ թռչում էր գիւղի կողմից. թռաւ, թռաւ
միշտ միևնոյն ուղիղ գծով... և խորասուզուեցաւ անտա-
ռի յետեր:

Անցաւ մի քանի վայրկեան. դեռ տիրում էր միևնոյն
խիստ լուութիւնը: Բայց նայիր. այժմ նշմարւում են երկու
թաշկինակներ, ձիւնի երկու պատառներ յետ են սլանում:
Դորա երկու սպիտակ աղաւնիներ են, որ թռչում են դէպի
տուն հաւասար թռիչքով: Եւ անհ վերջապէս պայթեց
փոթորիկը և սկսուեց բնութեան կատաղի խաղը:

Ես հազիւ կարողացայ փախչել մինչև տուն: Քամին
մռնչում էր, սոսկալի կերպով պտրտւում: Պատառ-պատառ
եղած շիկագոյն ամպերը ներքևից առաջ էին մղւում:
Ամեն ինչ տակն ու վրայ էր լինում, խառնաշփոթութեան
մէջ էր, դղրդում էր: Անձրևի սարսափելի տարափը, ջրայ-
ին սիւների նման, ցած էր թափւում: Կայծակների հրե-
ղէն կանաչագոյն փայլատակումն աչք էր կուրացում: Որո-
տի ընդհատուող բամբիւնը կարծես թէ թնդանօթնե-
րիցն էր արձակւում: Փչում էր ծծմբային հոտ:

Բայց կտուրի ծածկի տակ, երգիկի կողքին, միմեանց մօտ նստած են երկու սպիտակ աղաւնի՝ այն, որ թռչում էր իւր վարուժանի յետեից և այն, որին բերեց նա և, կարելի է, ազատեց նրան:

Երկուսն էլ գուրգուրում էին միմեանց, և իւրաքանչիւրը իւր թեկուով շօշափում էր դրացու թևը: Երջանիկ էին նրանք: Եւ ես ինձ երջանիկ էի զգում նրանց վրայ նայելով...:

24. ԲԱՁԷՆ ՈՒ ԱՂԱՒԵՆԻՆ

Գիշտիչ բազէն իւր սուր ճանկերում Բռնած աղաւնուն պատառտում էր.

«Հը՛մ, ճանկս ընկար, զո՛ւր ես աշխատում Գրծնիլ իմ ձեռքից, զո՛ւր այդ հնարքներ:

Խաբերայք, ես ձեզ լաւ եմ ճանաչում.

Ա՛յ հայհոյիչներ, խորամանկ օձեր,

Ձեր ցեղը միշտ մեր արիւնն է խմում.

Դուք էք մշտական մեր թշնամիներ.

Բայց կան աստուածներ վրէժխնդրութեան,

Նոքա ամենքին կ'անեն դատաստան»:

—Ա՛խ, ուր է, եթէ ճիշդ այդպէս լինի,

Այդ ցանկութիւնն է իմ ճնշուած սրտի.

Հազիւ հառաչեց աղաւնին մարած՝

Սուր-սուր ճանկերում սաստիկ շարշարուած:

«Ինչպէս, ո՛հ, ինչպէս, այդ ինչ ասացիր,

Ա՛յ դու ուրացող. մի մէկ էլ կրկնիր:

Դու չես հաւատում, հո՛, աստուածներին,

Նախախնամութեան այն հզօր ուժին.

Է՛հ, ուզում էի ազատել ես քեզ,

Բայց չէ, տեսնում եմ, որ դորան չարժես.

Բաս մեռիր. գուր է, գուր քո փրկութիւն.

Անաստուածներին չկայ թողութիւն»:

25. ԻԻՐ ՎԻՃԱԿԻՅ ԳՈՅ ՄԱՆՈՒԿԸ

Մկրտիչ անունով մի փոքրիկ հովիւ քշում էր դէպի անտառ իւր հօտը: Խիտ անտառի անցքերում մի անգամ, իւր այծերից մինին որոնելիս, մի մարդ տեսաւ, որ պառկած էր թփի տակ: Այս մարդը շատ յոգնած էր երեւում և հազիւ էր շունչ քաշում:

—Մանուկ հովիւ, ասաց մարդը, ես քաղցից ու ծարաւից մեռնում եմ: Այստեղ երէկ եկայ որս անելու, ճանապարհս կորցրի և ողջ գիշերը այս վայրի անտառում անցկացրի:

Մկրտիչը հանեց զրպանից թաժայ հաց ու պանիր և տուեց նրան:

—Կերէք, ասաց նա, և հետեցէք ինձ. ես ձեզ կը տանեմ մի հին կաղնու մօտ, որի կոճղի տակից լաւ աղբիւր է գուրս գալիս:

Որսորդը կերաւ. յետոյ նրան հետեւելով՝ ասած տեղից էլ հիանալի ջուր խմեց: Ապա Մկրտիչը նրան դուրս տարաւ անտառից: Այն ժամանակ որսորդը հովուին ասաց.

—Սիրելի մանուկ, դու փրկեցիր իմ կեանքը: Եթէ ես մի ժամ աւելի մնայի նոյն գրութեան մէջ, հիմա մեռած կը լինէի: Ես կամենում եմ քեզ ցոյց տալ իմ երախտագիտութիւնը: Արի ինձ հետ քաղաք. ես հարուստ եմ և քեզ որդուս պէս կը պահեմ:

—Ո՛չ, պատասխանեց մանուկը, ես չեմ գալ քաղաք. այստեղ ես խեղճ հայր ու մայր ունիմ, որոնց շատ եմ

սիրում: Եթէ դուք թագաւոր անգամ լինէիք, ես ձեզ համար չէի կամենալ թողնել իմ ծնողներին:

— Բայց, ասաց որսորդը, դու կենում ես այստեղ յարգով ծածկուած աղքատիկ խրճիթի մէջ, իսկ ես բնակւում եմ փառաւոր սիւներով շրջապատած ու մարմարիոնով զարդարած ապարանքում: Ինձ մօտ դու կը խմես վանակնեայ (կրիստայ) բաժակներով և կ'ուտես արծաթեայ պնակներով համեղ կերակուրներ:

Մանուկը պատասխանեց.

— Մեր փոքրիկ տունն այնքան էլ աղքատիկ չէ, որքան դուք կարծում էք: Թէև նա զարդարուած չէ սիւներով, բայց պտղատու ծառերով ու ողկոյգներով ծանրաբեռնուած հովանոցներ կան նրա շորս կողմը: Մենք խմում ենք պարզ ջուր մօտակայ աղբիւրից և մեր աշխատանքով ձեռք բերած ապրուստով գոհանում ենք, թէպէտ մեր տանը չկայ ո՛չ արծաթ, ո՛չ կրիստալ, ոչ էլ մարմարիոն, բայց մեզ ծաղիկներ պակաս չեն:

— Արի հետս, մանուկ, մենք քաղաքում ծառեր էլ ունինք, ծաղիկներ էլ: Ես մի հիանալի պարտէզ ունիմ ուղղաձիգ ու խիտ ծառուղիներով, ունիմ և ամենասիրուն ծաղիկներով ու թանկագին բոյսերով զարդարուած մի ծաղկոց. այդ պարտէզի մէջ հիանալի ջրբուխ կայ. դու երբէք նրա պէս բան չես տեսել. ջուրը ցայտումներով վեր է բարձրանում և կրկին փրփրալից թափւում է սպիտակ մարմարիօնէ աւազանի մէջ:

— Մենք երջանիկ ենք մեր անտառներում, ասաց մանուկը: Մեր հովաշատ անտառները գոնէ նոյնքան զովարար են, որքան և ձեր փառահեղ զբօսատեղիները: Մեր կանաչ դաշտերը պճնուած են հազար ու մի ծաղիկներով: Մեր տնակի շուրջն էլ կան նոյնպէս ծաղիկներ՝ վարդ, մանուշակ, շուշան, մեխակ: Կարծում էք՝ մեր աղբիւրները

պակնս գեղեցիկ են ձեր ջրբուխներից: Ո՛հ, ինչպէս ես սիրում եմ նայել մեր աղբիւրներին, որոնք ժայռերի խռոչներից փրփրալով դուրս են գալիս և բլուրների բարձրութիւնից վայր թափուելով ու կանաչազարդ մարգագետինների վրայ կեռման տալով անցնում են:

— Դու չգիտես, ո՞վ մանուկ, թէ ինչ ես մերժում, ասաց որսորդը: Քաղաքում կան հոյակապ ուսումնարաններ, ուր քեզ կը սովորեցնեն ամեն տեսակ գիտութիւն: Կան թատրոններ, ուր յայտնի նուագաժողներ կը գրաւեն ականջներդ իրանց ներդաշնակ հնչիւններով: Կան շքեղ սրահներ, ուր դու ներկայ կը լինիս փառաւոր հանդէսների:

— Ո՛չ, պատասխանեց մանուկը. ես չեմ գալ քաղաք: Ես գիւղի դպրոցում ուսանում եմ այն, ինչ որ ինձ հարկաւոր է: Ձեր նուագաժողներն աւելի լաւ չեն երգում քան սոխակը: Ի՛նչպէս մենք երջանիկ ենք, երբ կիւրակի օրերը, ընտանիքով խմբուած, նստած ենք լինում մի ծառի ստուերի տակ, կարկաչահոս առուակի ափին. քոյրս երգում է. իսկ ես նրան ընկերակցում եմ իմ սրնգի ձայնով. մեր երգերը թնդում են հեռում, արձագանքը նրանց կրկնում է մեզանից յետոյ, և մեր երջանիկ հայր ու մայրը մեզ քաղցր ժպիտով են նայում: Ո՛հ, ո՛չ, ես ձեզ հետ չեմ գալ քաղաք:

Որսորդը տեսաւ, որ պէտք է հրաժարուէր նրան իւր հետ տանելու մտադրութիւնից:

— Ուրեմն ինչ տամ քեզ, ասաց նա, իմ երախտագիտութիւնս ցոյց տալու համար: Վերցրո՛ւ այս ոսկով ու արծաթով լի քսակը:

— Ինչիս է պէտք այդ փողը: Մենք խեղճ ենք, բայց ոչինչ կարօտութիւն չունինք. եթէ ես ընդունէի այդ փողը, ուրեմն ես ձեզ վրայ ծախած կը լինէի իմ ձեզ մատուցած փոքրիկ ծառայութիւնը: Այդ լաւ չէր լինի. իմ

մայրն ինձ կը յանդիմանէր այդպիսի վարմունքի համար-
նա ինձ միշտ ասել է, որ մենք պէտք է օգնենք նրանց,
որոնք նեղութեան մէջ են գտնուում և այդ պէտք է անենք
առանց որևէ ակընկալութեան:

— Ուրեմն ինչ տամ քեզ, քաղցրիկ մանուկ, պէտք է
մի բան ընդունես, եթէ ոչ ինձ կը վշտացնես:

— Լաւ, որ այդպէս է՝ տուէք այդ փոքրիկ շիշը, որ
ձեր կողքից կախած է: Կարծեմ նրա վրայ շներ են
նկարուած, որոնք մի այծեամի ետեից են ընկած:

Որսորդը տուեց նրան շիշը, և մանուկ հովիւը՝ ու-
րախաւթիւնից ոստոստող դառան նման, թուշկոտալով հե-
ռացաւ գնաց:

26. Կ Ա Ր Դ Ա

Կարգա՛, այ իմ խելօք մանուկ,
Կարգա՛, գըրի՛ր տարին բոլոր.
Կարգացողի խելքն է կտրուկ,
Միտքը պայծառ ու լուսաւոր:

Գիր կարգալով, դու գըքերում
Չատ նորանոր բան կիմանաս.
Չատ շատերից, շատ բաներում
Մըտքով հեռո՛ւ կըսըլանաս:

Գիր կարգալով, դու աշխարհիս
Կըճանաչես չարն ու բարին.
Ո՛վ է խընդում, ո՛վ է լալիս,
Ո՛վ է զըկում խեղճ թշուառին:

Գիր կարգալով, դու քո սրտում
Առատ, անբաւ գանձ կըղիգես.

Այնպիսի գանձ, որ աշխարհում
Ամեն հարուստ դուլխ տայ քեզ:

Կեանքում ծածուկ էլ քեզ համար
Բան չի մնալ, որ չիմանաս.

Քո մէջ կապրի արար-աշխարհ,
Հոգով այնքան կըգորանաս:

Դու կիմանաս, թէ ինչո՞ւ մենք
Լուզորդի պէս կեանքի ծովում
Գիշեր-ցերեկ հա՛ լողում ենք.
Ո՛րտեղ է ավին. ո՞ւր ենք լողում:

Դու կիմանաս՝ ինչո՞ւ մարդիկ
Պէտք է ապրեն իրար համար.
Ի՞նչ է մարդկանց ցաւն ու կարիք,
Ի՞նչ է լոյսը, ինչ է խաւար:

Կարգա՛, որդիս, որ հօրըդ պէս
Դու էլ անուս, խեղճ չըմնաս,
Որ ամենքին վիզ չըծուես,
Եւ միշտ ազատ առաջ գընաս...

Կարգա՛, այ իմ խելօք մանուկ,
Կարգա՛, գըրի՛ր տարին բոլոր.
Կարգացողի խելքն է կտրուկ,
Միտքը պայծառ ու լուսաւոր:

27. ՈՒՍՈՒՄՆԵԱԾԱՐԱՒ ՄԱՆՈՒԿԸ

Մեր զիւղումն ուսումնարան չըկար. ով որ ուսում առնել էր ուզում, պէտք է գնար Ախալքալաք, որ մեր զիւղիցը հեռու չէ: Ես շատ նախանձում էի մեր քահանայի որդուն, Սարգսին, երբ նա շարաթ երեկոներին «Լոյս գուարթ» էր երգում: Նա շատ յաջողակ ձայն ունէր, և երբ եկեղեցում սկսում էր «Լոյս գուարթը» բոլոր ժամաւորները զարմացած նրան էին մտիկ տալիս: Եկեղեցուց դուրս գալուց յետոյ գաւթում խումբ խումբ հաւաքւում էին զիւղացիք և չէին զաղարում նրան զանազան գովեստներ տալուց: Նրան զիւղացիների կողմից տուած անվերջ գովեստներն ինձ տեղիք էին տալիս անդադար խնդրել իմ մօրից, որ միջնորդէր իմ հօրս՝ ինձ Ախալքալաք ուղարկել կարգալու համար. բայց խնդիրներս միշտ անկատար էին մնում և ես շարունակում էի հօտադուծիւնս:

Մի անգամ, Ծննդեան տօնի ճրագալոյցի երեկոյին, եկեղեցում ասեղ գցելու տեղ չըկար: Երբ սովորական աղօթքները ասում էին ու տիրացուները շատ գրքեր էին կարդում, յանկարծ տեսնեմ սեղանի վարագուրի մի կողմը բացուեց և Սարգիսը, դեղին մետաքսէ շապիկ հագած, երկու փոքր տղաների հետ, որոնք վառած մոմեր ունէին բռնած ձեռներին, սեղանից դուրս եկաւ և վարագուրի այս կողմում կանգնելով՝ սկսեց Դանիէլի գիրքն անգիր կարդալ: Նրա կարգացած ժամանակ աղօթողների գովասանքի ձայներն արդէն հասնում էին ականջիս և ես դասից շատ լաւ տեսնում էի, թէ ինչպէս ետեից կանայք իրանց գլուխները վեր էին բարձրացնում, տիրացու Սարգրսին տեսնելու: Եւ այդ բաները նկատելով, իմ նախանձը հետզհետէ գրգռուում էր և ես ուզում էի անպատճառ

Ախալքալաք գնալ և այնտեղի ուսումնարանում սովորել և Սարգսի նման «Լոյս գուարթ» երգել և Դանիէլի գիրքը կարդալ: Իմ մէջ այդ ցանկութիւնը առաւել շատացաւ հէնց միևնոյն ճրագալոյցի երեկոյին, երբ, մի քանի դրացի մանուկների հետ տներումը «Աւետիս» ման եկած ժամանակ, տեսնում էի որ այդ երեկոյեան ամեն մինի խօսակցութեան նիւթը տիրացու Սարգիսն էր: Այդ բաները լսելուց և աւելի ու աւելի բորբոքուելուց յետոյ՝ ես որոշեցի—ծննդեան կիւրակէն անցնելուց յետոյ—ծնողներիցս ծածուկ գնալ Ախալքալաք և այնտեղի ուսումնարանումը սովորել: Վերջապէս մի երեկոյ տրեխներս թրջեցի, խոտեցի և պատրաստուեցի: Ոչ մի երեկոյ այնպէս ջերմեանդութեամբ Աստուծուն աղօթք չէի արել անկողին մտած ժամանակս, ինչպէս այդ երեկոյին: Երեք անգամ կրկնեցի իմ սովորական երեկոյեան աղօթքը, որ մի քնդհանուր աղօթք էր՝ ինչպէս մեր ընտանիքի, նոյնպէս և բոլոր զիւղացիների համար: Տիրացու Սարգսի «Լոյս գուարթով», նրա կարգացած «Դանիէլի գրքով», նրա դեղին «ժամաշապիկով» յափշտակուած և Ախալքալաքի ուսումնարանով ոգևորուած, ես անկողնիս մէջ անդադար երեսս խաչակնքում էի և լուռ ու մունջ աղօթում:

Առաւօտեան, արշալուսի ծէգը բացուելուն պէս, մայրս, իւր սովորութեան պէս, ինձ ձայն տուաւ վեր կենալու և հորթերը ջուրը տանելու: Առաւօտեան աղօթքս անելուց յետոյ, հորթերը քշեցի առաջս, քայլերս դէպի ձորի ճանապարհը ուղղելով. բայց հագիւ ձորի գլխին էի հասել և մօրս տեսութիւնից ծածկուել, թողի իսկոյն հորթերը ձորի գլխին, ճանապարհի վրայ, և զիւղի ետեի կողմով ընկայ Ախալքալաքի ճանապարհը:

Չարունակ վազ տալով և անդադար ձիւնի մէջ խրուե-

լով, վերջապէս ընկայ ուղիղ ճանապարհը, տեսայ Սարգիսն էլ է գալիս ձիով Ախալքալաքի ճանապարհով:

— Սաքօ, ինչ գլխի ինձի գաւակըդ առնես, այս եղաւ իմ առաջին խօսքը Սարգսին:— «Տօ, Ովակ, ուր»:— Ախրքէլէկ, կարդու:— «Հարըդ ու մարըդ գիտեն»:— 2է. Սաքօ ջան. Սաքօ, ինչ գլխի ինձի գաւակըդ առնես:— «Իմ ձիս խրտան է»:— Տէ քիչմ կամաց գընը, ես հետդ կուգամ, ճամբան մենակ չիտեմ:— Ծօ, դու ձիուն հետ չես կընայ գայ, աշէ ճամբան կըմնաս, գալիը կուգան, քեզի կուտեն»:—

— Սաքօ ջան, Սաքօ... Իեռ չէի վերջացրած իմ խօսքերը, երբ տեսայ, որ Սարգիսը իր ձիու գլուխը դարձըրեց դէպի դիւղ և, մի քանի մտրակ խփելով, թռաւ: Ես հասկացայ, որ նա գնում էր հօրըս իմ փախուստն իմաց անելու, ուստի, ուղիղ Ախալքալաքի ճանապարհը բռնելով, ոյժ տուի իմ ոտքերին և սկսեցի վազել:

Բայց ահա տեսնում եմ ետևիցս ձիերով գալիս են հայրս և Սարգիսը: Նրանք շուտով հասան ինձ: Հայրս վըրաս յարձակուեց. ես ճանապարհից շեղուեցի, ընկայ ձիւների մէջ, բայց իմ գլխին և կողքերին եղած հարուածներից հազիւ ազատեց ինձ մայրս, որ գիւղի ծայրում ինձ վայրիջեցրեց հօրս գաւակից և դուրգուրելով ձեռքերիցս բռնած տուն տարաւ: Այսպիսով իմ Ախալքալաք գընալս չըլաջողուեց:

28. ԲՈՒՈՐ ՄԱՐԴԻԿ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐ ԵՆ

Որքան ուրախ և երջանիկ մեզ կըժպտար այս աշխարհ, թէ որ բոլոր մարդիկ անկեղծ սէր տածէին դէպ իրար. թէ հարեանն հարեանին ձեռք մեկնելով օգնութեան՝ Ասէր. «2է որ մենք եղբայր ենք, տուր ինձ ձեռքդ, եղբայր ջան»:

Եւ ինչո՞ւ մենք չենք հալածում քէնն ու ոխը մեր սրտից Եւ չենք կազմում մի դերդաստան օրհնաբանուած Արարչից. Ինչո՞ւ մեզնից ամեն մէկը քաղցր ժպտով ընկերին 2ի ասում. «Եկ, մենք եղբայր ենք, եկ դու ինձ մօտ, իմ անգին»:

«Գու հարուստ ես և միշտ գուքուած— կեանք ես վարում երջանիկ, Իսկ ես աղքատ և միշտ քաղցած— անգամ չունիմ հազնելիք. Բայց երկուսիս կըծքի մէջ էլ անկեղծ սիրտ է բարախում, Ուրեմն մենք եղբայրներ ենք. էլ ուր ես ինձ անարգում»:

«Գու չես սիրում խարդախութիւն, սուտն ատում ես շարաչար, Եւ վեհ խօսքը ճշմարտութեան սուրբ քարոզ է քեզ համար. Ես էլ նոյնպէս՝ ողջ հոգովս նըլիւրուած եմ բարութեան. Տուր ինձ ձեռքդ, ուրեմն մենք եղբայրներ ենք անբաժան»:

«Գու չես խարում ոչ ուժեղին, ոչ տկարին կեղեքում, Ես էլ նոյնպէս, ինչպէս և դու, սուրբ եմ պահում իմ խոստում. Երկուսըս էլ մի աչքով ենք նայում բախտին մարդկութեան. Այո՛, այո՛, եղբայրներ ենք, տուր ինձ ձեռքդ, եղբայր ջան»:

«Քեզ սիրում էր քո մայրիկը, սիրում հոգով ու սրտով. Իսկ իմ մայրը ինձ պաշտում էր, երդում միշտ իմ արեով. Ի՞նչ փոյթ, թէ դու մեծ իշխան ես, ես մի տկար շինական. 2է որ իրար մենք եղբայր ենք, արի բազմենք մի սեղան»:

«Մենք սիրում ենք երեկոյեան վերջալոյսը արևի, Հայրենիքը վեր ենք դասում ողջ գանձերից աշխարհի. Գեանքի խաչը երկուսիս էլ ճնշում է միշտ, անդադար. Ուրեմն մենք եղբայրներ ենք՝ իրաւունքով հաւասար»:

«Բայց անա մեզ, եղբայր, արդէն սպառնում է մի հարուած՝ Խոր ծերութիւն և ապա մահ—անա վախճան մեր կենաց. եւ շիրիմն է այնուհետև դառնում վերջին մեր կայան. Այո՛, այո՛, բոլոր մարդիկ եղբայրներ են անբաժան...»:

29. «Մ Ի Պ Ա Տ Ա Ռ Հ Ա Յ»

Ա

Յունուարի մի ցուրտ, շատ ցուրտ օր էր. թքէիր՝ գետին շէր ընկնիլ:

Թէև արդէն առաւօտ էր, բայց քաղաքի փողոցները դատարկ էին և անկենդան. ո՞վ էր գժուել այս կատաղի ցրտին գլուխը դուրս հանել տանից. հազիւ երբեմն փողոցների այս ու այն ծայրում ստուերների պէս երևում էին մուշտակների, եափուկների կամ վերարկուների մէջ կոլոլուած մարդիկ, քիթ ու պուռնգ փաթաթած, եղեամով ծածկուած. սրանք էլ, ո՞վ գիտէ, որպիսի անհրաժեշտ կարիքից ստիպուած էին թողել իրանց փափուկ բնակարանները, այն էլ ոչ թէ քայլում էին, այլ յակամայից վազում էին, համարեա հեալով:

Այդ ժամին փողոցի հեռաւոր ծայրում յանկարծ անսպասելի կերպով երևացին երկու փոքրիկ մանուկներ, 7 և 10 տարեկան. Խեղճերն այնքան վտիտ էին, որ ասես գերեզմանից դուրս քաշած մեռելներ լինէին. գժուար էր առանց սոսկումի նայել նրանց վրայ: Երկուսն էլ գլխաբաց, զգզուած մազերով, որոնց վրայ առատօրէն թափուել էին եղեամների թերթիկներ. յօնքերի ու աչքերի թերթերունքների վրայ նոյնպէս նստել էին եղեամներ, տալով մանուկներին մի տարօրինակ, մի խղճալի տեսք:

Նրանց մարմինների մերկութիւնը հազիւ հազ ծածկուել էր ինչ-որ կախկիտուած ծուէններով. անհնարին էր նոյն խկ որոշել, թէ ինչ է նրանց հագինը, կամ որն է վարտիքը, շապիկը կամ արխալուխը: Տեղացի շէին նրանք, այլ զաղթականներ հեռու երկրից, անհայր, անմայր, անտէր... կատարեալ որբիկներ...

Խեղճերը գիշերները քնում էին մի աստուածասիրի գոմում. այնտեղ շատ անասուններ կային, տաք էր...

Լաւ էր գոմը նրանց համար, շատ լաւ էր... Առաւօտները վաղ զարթնում էին և իրանց վայելած հիւրընկալութեան փոխարէն նախ աւելում, մաքրում, չորացնում էին հորթուկների տակը, գուրգուրում էին նրանց, ապա կրում թափում էին մնացած անասունների աղբը և յետոյ դուրս էին վազում փողոցներում թափառելու... հաց հաւաքելու... Այսպէս էին ապրում նրանք, և զոհ էին— «զուլում» չկար:

Մրանից առաջ էլ համարեա ամեն օր նրանք շրջում էին փողոցներում. տեղացիք տեսնում էին նրանց նոյն ցնցոտիների մէջ, նոյնպէս ոտաբորիկ, նոյնպէս գլխաբաց, զգզուած, որպէս այսօր, և ոչ ոքի խիղճը չէր վրդովում: Դէ, եղանակը տաք էր, «եթիմն էլ աներես կրլինի, հաց հաւաքելով կ'ապրեն, էլի», մտածում էին նրանք և խիղճը հանգստացնում: Բայց այսօր... Որբերը զարձեալ փողոցումն են: «Այս լաւ չէ, անտանելի ցուրտ է. օձի ճուտն էլ այս ցրտին թո՞ղ զըսում չմնայ, մեղք է, մտածում էին անցորդները... ախր այդ ինչպէս են բորիկ, զողալով վազում և ինչ կարիք կար այսօր էլ անպատճառ դուրս գալ... Ա՛խ, աներես լակոտներ»...

«Փշուր մը հանց,— պրուացիին մանուկները միասին դողդոջուն ձայնով:

— Աներես լակոտներ, ասում էի՝ սրանք կը լինին, մըթմըթաց նա և, ներս մտնելով, բերեց մի կտոր հաց, տուեց սարսափած մանուկներին, իսկ ինքը յետ դարձաւ:

Մանուկները խլեցին հացի պատառը և մինչ պատրաստուում էին շտապով դուրս թռչել դռնից՝ շունը վեր թռաւ նրանց յետևից, վրայ պրծաւ, փոքրիկ որբի ոտքից բռնեց, քաշեց կատաղի հովոցով: Սարսափած մանուկը ճշաց և երեսի վրայ ընկաւ հացը ձեռքին, մինչդեռ մեծը շշկուած՝ չգիտենալով օգնութեան վագել, թէ փախչել՝ կանգնած մնաց ու լաց էր լինում: Տանտիկինը վագեց, հալածեց կատաղած շանը և երբ ձեռքից բռնելով վեր կացրեց որբիկին՝ երեխան ծանր տնքաց: Գազանի սուր ժանիքները պատռել էին նրա փոքրիկ ոտքը: Կաթ-կաթ արիւնը ծորում էր վէրքից և թափւում ձիւնի վրայ: Երեխան ձեռք տուեց ոտքին, ձեռքը ներկուեց արիւնով. նա զարհուրած յետ քաշեց ձեռքը, նայեց ափին, նայեց վիրաւոր ոտքին և էլ աւելի բարձր ձայնով լաց եղաւ: Այնու ամենայնիւ նա կռացաւ, վերցրեց հացի պատառը, և կաղալով ու տնքալով հետևեց իր եղբօրը: Երիւնը շարունակում էր կաթել նրա ոտքից, և երկուսով էլ լալիս էին, տեսնելով կարմիր կաթիլները...

Բայց և այնպէս՝ քաղցած, դողդողացող մանուկները կիսեցին հացի արիւնոտ պատառը և մի-մի կտոր կըծելով՝ առաջ գնացին:

Դեռ երբէք հացի մի պատառը այնքան թանգ չէր գնուել...

30. ՈՂՈՐՄԱԾ ԵՂԷՔ

Երբ ձեր հոյակապ, շքեղ տներում,
Անթիւ զարդարանք ձեզ շրջապատած՝—
Գոհար, աղամանդ, դիպակ, արբեշում,
Գուք ծիծաղում էք՝ կեանքից լիացած.
Եւ այդքան գանձերն առատ ու անբաւ
Չեն էլ շլացնում ձեր աչքը բընաւ:

Երբ դուք բախտաւոր, «կենաց բաժակներ»
Ուրախ պարպում էք փարթամ խնջոյքում,
Ասացէք դուք ինձ, ո՞վ մեծատուններ,
Այդ գուարթ ժամին դուրսը, փողոցում,
Գուք նկատում էք անճար աղքատին,
Լալով նայելիս ձեր լուսամուտին:

Խղճուկը քաշուած փողոցի անկիւն,
Քաղցած նայում է նա ձեր խնջոյքին
Եւ խուլ մըմնջում. «Ահա լիութիւն,
Առատ բարեքներ, ահա խնդագին
Եւ պայծառ օրեր, և՛ վիճակ խաղաղ.
Ահա ամեն ինչ՝—կեանք, վայելք, ծիծաղ...

«Իսկ ես... ես թշուառ, ես մերկ, անօթի,
Իմ օթևանը խարխուլ ու մըթին.
Վայ ինձ... ես մի այլ դառն վիճակի
Գատապարտուած եմ երկրիս երեսին.
Կինս թորախտում, տանս հոգս ու ցաւ,
Խեղճ դաւակներս քաղցած ու ծարաւ...

Օհ, նա, միայն նա կարող է ըզզալ,
 Թէ ինչ ասել են այս դաժան խօսքեր,
 Ով ինքն է եղել թշուառ, տառապեալ...
 Բայց դուք, դուք, բախտի հարուստ ընտրեալներ,
 Ձեզ ինչ փոյթ... Ձեր կեանքն առատ է, լեցուն.
 Ողորմած եղէք, Աստուծոյ սիրուն:

Ողորմածութիւնն մայր է որբերին,
 Մայր նոցա, որոնք իրանց սև բախտին
 Խորթ մայր են կոչում: Եւ այնտեղ, ուր միշտ
 Տիրում է տանջանք, ցաւ, կարիք ու վիշտ,
 Այնտեղ է նա միշտ թռչում, սլանում
 Եւ մարդկանց աչքից արտասուք սրբբում:

Աղերսում են ձեզ յանուն որբերի,
 Հալածուած՝ բախտի անողոր վճռով.
 Թող մարդս բարի, ողորմած լինի,
 Թող նա գթառատ, սիրաբուխ սրտով
 Իր ձոխ գանձերից և՛ հէք թշուառին
 Ջերմ կարեկցութեամբ միշտ հանէ բաժին:

Ողորմած եղէք, որ հօր Աստուած
 Ձեզ և ձեր որդոց լինի պահապան,
 Որ ձեր ամբարներ ցորենով լցուած՝
 Նըրա օրհնութեամբ անսպառ մընան.
 Ողորմէք... և ձեզ ամենայն գիշեր
 Կայցելեն պայծառ, սիրուն երազներ...

Ողորմած եղէք, որ մահուան ժամին
 Որբին, անճարին ձեր տուած տուրքից
 Հանդերձեալ աշխարհ դուք տանէք բաժին:

Որ նա, ում այստեղ կեանքն էր ողբալից,
 Նա կարողանայ ձեր զրուան մօտով
 Անցնել աննախանձ և խաղաղ հոգով:

Ողորմած եղէք, որ ապրէք զըւարթ,
 Որ Տիրոջ սիրոյն լինիք արժանի,
 Ողորմէք անվերջ, ողորմէք առատ...
 Ջերմ աղօթքները տառապեալների
 Թռչում են այնտեղ, այն սուրբ օթեան,
 Ուր աղբատութեամբ հօր ենք միայն...

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

Նկարագրական յօդուածներ եւ նրանց համապատասխան չափաքերական գրութիւններ:

31. ԲՆՈՒԹԵԱՆ ԿԵՆԴԱՆԱԼԸ

Ա

Մայիս ամիսն է. գարունը իւր բոլոր փառաւորութիւնով ամեն շնչաւորների վրայ իւր հրաշալի տպաւորութիւնն է ներշնչել: Վարդահոտը, բարակ գեփիւռի շնորհիւ, ամեն կողմը հետզ ման է գալիս. լեռ ու դաշտ կանաչներով, սէզներով և սիրի-սիրի համեստ երեքտերեւեան խոտերով գարգարուել են. հազարաւոր գոյնզգոյն ծաղիկները երեսիդ ծիծաղում, խնդում են և առհասարակ մի բուռը հող եղած տեղը բուսական թաղաւորութիւնը իւր գահն է դրել:

Քարափների ծերպերիցն էլ կեանք է արտադրում. մի կտոր կոշտ ընկած տեղն էլ կանաչի գլուխ է դուրս ցցուել. էլ ապառաժ ու մերկ դետին չէ մնացել: Աքանջելի է մայիսը: Թռչուններն իրանց աղուամազ ձագերի համար կերակուրներ են տանում: Ո՛ւր է վազվզում օդի մէջ ծըծըրած ծիծեռնակը: Նայիր այն ճնճողկի կամ փայտփորի բներին. ինչպէս քնքուշիկ ձագուկները՝ դեղին երկրը կտուցի չորս կողմը, բաց են անում իրանց բերանները և, լեզուիկները հանած, ճիչ ու ծվոց բարձրացրած, կերակուր են խնդրում իրանց մօրից. ինչ քաղցր ճ ո ու ո գիւն են բարձրացրել նորա:

Սակայն այնպէս չէ կարգադրել բնութեան ամենագէտ

Արարիչը. թող ինչքան ուզում են սիրուն ճուտիկները միմեանց առաջը կտրեն. մայրը իր կարգը լաւ գիտէ. նա հերթը չէ կորցնում, իւր հաշուի մէջ չէ սխալում. նա լաւ գիտէ, թէ առաջ կերակուրը որի բերանն է դրել. նա դեռ այն էլ է հասկանում, թէ իւր ընկեր արուն որին է կերակրել: Նա ուրախանում է իւր նախշունիկների վրայ. մի երկու բոպէ էլ կանոց է առնում բնի մօտ, քրքրում է իւր կտուցիկով ձագերի դեղին, փափուկ բուրդը, փափկացնում է նոցա անկողինն ու թռչում կրկին դէպի դաշտ:

Բ

Ի՛նչ ախորժալուր է հովուական սրնգի ձայնը մայիս ամսին, երբ նա, մի քարի վրայ նստած, կամ լեռան գլխին թեկնած, սուլում է ինքնագոհ: Գուք չկարծէք, թէ նա միայն իւր սրտի ուրախութեան համար է ածում. ո՛չ, նա դորանով հասկացնում է իւր սիրելի հօտին, թէ ժամանակ է ժողովուել իւր չորս կողմը և զնացքն ուղղել դէպի փարախը, ուր սիրունիկ գառներն սպասում են լսելու իրանց մայրիկների մայիւնը:

Ո՛հ, ինչ հրաշալի տեսարան է, ինչ քաղցր բոպէ: Գառները լսում են հեռուից մօր ձայնը և անհամբերութիւնից ուզում են կոտրատել *զվուկի**) դուռը, դուրս թափուել՝ դիմաւորելու ամենաթանկազին մօրը, որ իրանց համար կուրծք լի ախորժահամ կաթն է բերում: Մինչև որ հովիւը բաց կ'անէ զվուկի դուռը, ուլերը, այդ ճարպիկ պստիկ սատանաները, քիչ է մնում որ բարձրանան նորա ուսերը:

Նախանձելի է հովուի դրութիւնը հօտի վերադառնալու

*) Փարախ՝ ցանկով պատած:

ժամանակ. դառն ու ուլի մկկոցը, այժ ու ոչխարի հա-
րա-հրոցը նորա սրտի վրայ անպատմելի տալաւորութիւն
են գործում: Ոչ ոք չէ կարող բոլոր ցաւերը շմոռանալ
այն միջոցին, երբ դառնուկներն իրանց փափիլիկ դմակ-
ները շարժելով և ուլերն իրանց անհանգիստ պոչուկները
խաղացնելով՝ իրար գլխով են դիպչում:

Գառն ու ոչխարը իրար են խառնւում և նոցանից
իւրաքանչիւրն աշխատում է գտնել իւր մօրը կամ ձա-
գին: Բաւական է, որ մաքին մի փոքր հոտոտէ, իսկոյն
յետ է խփում իրան մօտեցող օտար գառանը և, հոտոտե-
լիքը դէպի վեր բռնած, ցատկում է դէպի այն կողմը,
ուր որ իւր սիրելի հարազատն է: Մօր անոյշ մայիւնը և
խանդաղատական ակնարկը թափանցում է անմեղ գառ-
նուկի սիրտը և վստահութիւն է տալիս նորան վագելու
դէպի ինքն եկող ոչխարի կուրծք. իսկ վերջինս իսկոյն
ոտքերը յետ է բաց անում և թոյլ է տալիս իւր ամենա-
սիրելի գաւակին փշփշալով ծծել իւր պտուկները: Եւ իւր
սրտի ուրախութիւնն ու մայրական քաղցը դգուանքն
աւելացնելու համար՝ նա անդադար լիզում է փոքրիկ գառ-
նուկի թաւշանման մորթը:

Անխիղճ են այդ միջոցին մարդիկ. նորա, իրանց կեն-
սական պիտոյքը հայթայթելու համար, խլում են խեղճ
գառան բերանից նորա մօր պտուկը և կաթնի մեծ մասն
իրանք են կթում: Անբան անասունն ի հարկէ լաւ գիտէ
մարդկանց անիրաւութիւնը. ինչքան էլ նորա կրթեն, նա
իւր գաւակի բաժինը թաղցնում է կուրծի մէջ:

Ուշադրութեան արժանի է նաև կթողների իրարան-
ցումը: Գալիս են մանկահաս հարսները և մատաղահաս
աղջիկները. նորա լաւ գիտեն ճաշուայ կթի ժամանակը:
Գիւղական փարախներն առհասարակ շինուած են լինում
գիւղից ոչ հեռու, մի ձորամիջում կամ բլրի ստորոտում,

քամուց և տօթակէզ արեգակից ապահով: Եւ անա՛ մեր
ամօթխածներն ուսում են կամ շալակում կովկիթն ու
կճուճը, գլուխներին են դնում կաթ-քամիչն ու մաղը և
գիւղից միասին դուրս գալիս՝ երեք-երեք, չորս-չորս,
խումբ-խումբ բաժանուած, խնդալով, կատակներ անելով
գալիս են փաւախը և սպասում են հօտի վերադառնա-
լուն արօտից:

32. ԳԵՐՆԱՆ ԳԱՆՈՒՍՏԸ

Անցաւ ձմեռը, եկաւ վառ դարուն.
Ջարժեց իւր քնից ամբողջ բնութիւն.
Ամեն առարկայ շունչ-հոգի առաւ,
Եւ սիրոյ ողջոյն գարնանը տուաւ:
Օղբ մաքուր է, արեւ պայծառ,
Կանաչ են դաշտեր, սար, հովիտ, անտառ.
Եւ սըլսըլալով՝ գեփիւռը մեղմիկ
Դայար բոյսերին ասում է նանիկ:
Անա՛ արտոյտը դայլայիկներով
Ճեղքում է օդը քնքուշ թեւերով,
Եւ սիրով վառուած քաղցրաձայն սոխակ
Դտել է վարդին, երգում անուշակ:
Սարերի գլխի ձիւները յստակ
Հալում են, կազմում կարկաշուն առուակ.
Նորա ափերին գոյն-գոյն ծաղիկներ
Ներկայացնում են հրաշալի պատկեր:
Փայռի կատարին, քարին տուած թինկ,
Նստած է հովիւն, սուլում է սրինգ,
Ու նրա շորս կողմ վառուած այժ, ոչխար,
Գարծես թէ բռնած լինին սիրուն պար:

Այսպէս ամեն տեղ խինդ ու ցնծութիւն,
 Ուրախ են մարդիկ, ուրախ բնութիւն:
 Քարունը բերաւ անուշ եղանակ,
 Վանեց ծուլութիւն, շնչեց աշխատանք:

33. Ա Ռ Ա Ի Օ Տ

Առաւօտ է: Ամենքը շարժողութեան մէջ են: Գիւղացիներն արդէն զարթել են այն փոքրիկ թռչնիկի ձայնից, որ գալիս նստում է երգիկների վրայ ու կանչում. «Լծէ, լծէ»: Նրանք արդէն լծել են իրանց եղներն ու գոմէշները և բաւական վարել են դետինը: Տների մէջ մատակներն ու կովերը կթել են: Ոչխարների հօտն էլ դաշտումը մատղաշ արօտներից արդէն մի քաղցր նախաճաշ է արել: Տանտիկինն էլ կովերն ու հորթուկներն է դուրս հանում:

Գիւղի աղջկերքը խումբ-խումբ գնում են դէպի կանաչ մարգագետինը. ծաղիկները կոխելով, ծաղիկներ քաղելով և իրար վրայ ածելով, ծիծաղելով, խայտալով: Նրանք հանդիպում են կաքաւների երամին, լորին, արտուտիկին, որոնք խոտերի տակից թռչկոտում են թփից թուփ, ուզենալով իրար նմանուիլ. դու ասա՝ աղջկերքը թևաւոր թռչուններին, թէ թռչունները ոտնաթուխիկ աղջրկանց: Նրանք անցնում գնում են առաջ՝ բանջարներ ժողովելու և կանչելու, աղջկերքը՝ «քան, քան», կաքաւները՝ «գան, գան»:

Գուռնկը երամով կարաւան է կազմել սլաքաձև, օդի բարձր տեղերովն անցնելով՝ «կոճւ, կոճւ» է կանչում: Ծառայ եմ ձայնին:

Երկարասրունը արագիլը, կտուցը սրած, բոյնից դուրս

է եկել, «հօգ, հօգ» ձայնելով դէպի դաշտն է վազում՝ ջրի ու ցամաքի օձերը բռնելու և սպանելու:

Գոյր բուն այս ժամանակ իր համար մի բոյն է որոնում, որ ծածկուի այնտեղ, վերջացնելով իր «վայ, վայն», որով սղում էր գիշերը, մի շորացած ծառի կամ գերեզմանաքարի վրայ նստած:

Ձկնկուլը գետերի ափերն է վազում ու «ձը՛կ, ձը՛կ» կանչելով՝ ձուկ-մուկ է որոնում, կուլ տալիս:

Բաղն ու սաղը, ջրերի վրայ նստած, կայտառ նաւավարների պէս թռվում են ու երգում:

Մանրակատար յոպոպը անհանգիստ ուտոտում է և անդադար ազդակում՝ «յոպ-յոպ»:

Գեղնապորտիկը, փափուկ ու մաքուր, ձերմակ ու դեղին շորեր հագած, փոքրիկ մացառների ու թանձր խոտերի միջից գլխիկը ցոյց տալով ու թագցնելով, իր ձայնն է լսեցնում:

Սոխակի ձայնն էլ լսում է բոլոր երգողների ձայների հետ և ամեն լսողի ուշք ու միտքը վերացնում:

Բարբարոս բազէն որոտացող ձայնով վեր ու վայր է սլանում, մի անմեղ ու անզգոյշ աղաւնի կամ տատրակ պատառոտելու:

Անգղները, ձրի սպրոդ քիւրդերի պէս, մի սպանուածի հոտ առել, գնում են նրա գիակի մսերը կողոպտելու: Ահա արծիւն էլ երևում է. նրա հզօր թևերի բաղխումից օդը շառաչելով պատառում է. բոլոր թռչունները միանգամից լռում են, մինչև անցնի հեռանայ այդ անեղ ու փառահեղ թագաւորը:

34. Լ Ո Ի Ս Ա Գ Է Մ Ի Ն

Ազատ ծովը կաշկանդել էր մառախուղ.
 Քամին փրչեց—և նա ցրրուեց, որպէս ծուխ.

Քամին ճամպին ասաց անշարժ նաւերին.
 «Լուսադէմ է, առագաստներդ թող բացուին»:
 Եւ հասնելով ծովի եզերք, նա ուժգին՝
 «Ելէք, ելէք»—գործի կոչեց ամենքին:

Անտառի խորք սըլանալով՝ շըշընջաց.
 «Ջարթիր, անտառ, կանաչ կուրծքդ շուտով բաց».
 Թըռչնիկների աչքից խըլեց անուշ քուն.
 «Երգէք»—հընչեց նորա շունչը հովասուն.
 Թըռաւ նա գիւղ, գոչեց. «Վեր կաց, գիւղի մարդ,
 Լոյսը բացուել, քեզ են մընում դաշտ ու արտ»:

Հասկին ասաց, սըլանալով արտի մօտ.
 «Լըցուիր, լըցուիր, քեզ ժըպտում է առաւօտ»:
 Ջանդակատան նա հասնելով՝ քաղցրալուր
 Սուլեց. «Ժամկոչ, առաւօտեան զանդը տո՛ւր»:
 Բայց երբ մըտաւ գերեզմաննոցն անբարբառ՝
 Խուլ հանաչեց ու ասաց.
 «Քընէք հանգիստ, մեռեալ մարդիկ, քա՛ր աշխարհ.
 Ձեր ժամը դեռ չէ հասած»...

35. ԳԱՐՆԱՆ ՄԵԾ ՏՕՆԵՐԸ

Ծաղկագարդը մի շատ ուրախ կիւրակի է, մանաւանդ երեխաների համար: Նրանով է սկսում գարնանային մեծ տօները մի շարք. նա բերում է փոքրիկներիս համար շատ թանկագին գուարճութիւններ: Դեռ շաբաթ երեկոյեան ես անհամբեր սպասում էի հօրս տուն գալուն: Նա պիտի բերէր ինձ համար նոր կօշիկներ՝ վաղ-առաւօտեան եկեղեցի գնալու համար, և բացի դրանից մի բան, որ

ամենից շատ էր հետաքրքրում ինձ: Ամբողջ օրը ես նախանձելով տեսել էի, թէ ինչպէս իմ ընկերներն ուրախուրախ վազվզելով ճոճօացնում էին փոքրիկ ճոռանները: Կարծես նրանք խօսք էին տուել, որ այդ օրը ինձ լաւ տանջեն: Հէնց որ մօտենում էի՝ մէկին, խնդրելով ցոյց տալ ճոռանը, որպէսզի գոնէ տեսնեմ նրա բարակ լեզուակը, ատամնաւոր թօփը, նա քթիս առաջ պտոյտ էր տալիս այդ ազմկաշատ գործիքը և իսկոյն յետ փախչում, հեռու կանգնում և ուշադրութիւնով սկսում էր գննել ճոռանի բոլոր մասերը: Ես մնում էի դիտակոր կանգնած, քիչ էր մնում որ լաց լինէի: Մտնում էի տուն, բայց չէի կարողանում մի ժամ հանդարտ նստել. հէնց որ ականջիս էր հասնում խմբովին ճոռոցը, մոռանում էի ամեն ինչ: Դուրս էի վազում և էլի նոյն կերպով հեռուից մտիկ էի տալիս ընկերներիս:

Մի կերպ այդ օրը մի՞նացրի: Հօրս գալու ժամանակն էր. նրան սպասում էի մեր տան դռների մօտ: Վերջապէս լսեցի նրա քայլերի ձայնը, վազեցի, գնացի առաջը և սկսեցի հետաքրքրութիւնով տնտղել, թէ ինչ ունի ձեռքին: Բայց նա ոչինչ չէր ասում, նայում էր ինձ և ժըպտում: Որքան սառնասիրտ էր հայրս. մի՞թէ չգիտէր, թէ ինչպէս էի օրը մի՞նացրել: Նա էլ, կարծես, ուզում է ինձ պատժել: Հարցնում եմ, թէ բերել ես ճոռանս. հարցնում եմ երկու անգամ, երեք անգամ, բայց նա շարունակ ժըպտում է: Պնդասիրտ հայրիկ: Նա մտնում է տուն, նըստում է օթեակի վրայ. ոչինչ, ոչինչ չի բերել... կատարեալ յուսահատութիւն: Ես կանգնած եմ մի անկիւնում և յօնքերս կիտած՝ աչքիս տակով շարունակ նայում եմ նրան. սիրտս եռ է դալիս. ես վճռել եմ երկար լաց լինել, եթէ նրա բերանից «չէ» դուրս գայ: Տէր Աստուած, երբ պիտի խօսէ...

Մայրս, որ ամբողջ օրը յուսադրել էր ինձ, հասկանում էր ցաւս. նա յայտնեց հօրս, որ այլևս ինձ չնեղացնէ, եթէ մի բան բերել է, դուրս հանէ: Թող սովորի համբերող լինել, ասաց նա վերջապէս և ձեռքը տարաւ դէպի գրպանը: Սիրելի հայրիկս. նա դուրս հանեց ճուռնը և ծիծաղելով մեկնեց դէպի ինձ: Մի ակնթարթում դուրս թռայ միտն անկիւնից, խլեցի սիրածս առարկան:

Ծաղկազարդի շաբաթ օրը կարծես նոր լուսացաւ ինձ համար: Ձեռս առայ կոթը և որքան ուժումս կար, սկսեցի պտտացնել: Չայնը լաւ էր, շատ լաւ. անի, եթէ այդ բոպէին դուրս գային ընկերներս... Բայց հայրս հրամայեց լռել. նոյնը կրկնեց և մայրս, աւելացնելով թէ բունի մէջ հանգստացող հաւերը լսում են ձայնը, այլևս ձու չեն ածիլ: Ես կատարեցի նրանց հրամանը. սկսեցի լուռ տնտղել ճուռանիս ամեն կողմերը. ճարտարարուեստ շինուածք չէր, բայց որքան բարձր ձայն էր հանում: Այնքան գերել էր ինձ այդ խաղալիքը, որ մինչև անգամ չէի նկատել, թէ ինչ էր անում հայրս. իսկ նա վաղուց հանել էր ոչ միայն նոր կօշիկներս, այլև իմ նոր արխալուխացուն, որ մի խայտարդէտ չիթ էր: Երբ տեսայ և այդ իրերը, էլ ոչինչ ցանկութիւն չմնաց իմ մէջ, միայն թրուչել այդ բոպէին ընկերներիս մօտ, ցոյց տալ իմ իրերը և տեսնել նրանցը:

Վերջապէս մենք քնեցինք. պէտք էր առաւօտը շուտ վեր կենալ՝ եկեղեցի գնալու համար: Բայց ինչպէս բաժանուեմ ճուռանից: Ես նրան դրի ծոցումս: Երագումս էլ տեսայ նրան և բաւական ժամանակ ճուռացրի: Այդ բաղցր երազը դեռ չէր վերջացել, երբ մայրս զարթեցրեց ինձ, ասելով՝ թէ օրը բացուել է:

Եկեղեցու մէջ այրւում էին հարիւրաւոր ճրագներ. ես գօրով ճանապարհ բաց արի մարդկանց միջով և մի ան-

կիւնում կուշ եկայ. ձեռքս շարունակ գրպանումս էր՝ ճուռանիս լեզուակի վրայ: Երբ «Փառք ի բարձունս» սկսեցին, իսկոյն դուրս հանեցինք և սկսեցինք ճուռացնել. ես լաւ գիտէի, որ իմս ամենից լաւ էր ձայն հանում...:

Երկու օրից յետոյ չորեքշաբթի էր: Մայրս լողացրեց ինձ, գլուխս սանրեց, հագցրեց նոր արխալուխս: ճուռանի ժամանակն անցել էր, այլևս դիւր չէր գայիս մեզ. նրա փոխարէն կար մի ուրիշ ուրախութիւն. մենք պիպի գնայինք մի սուրբի տակ, որ գտնուում է Զուշի քաղաքի մի ծայրում ու կոչւում է Քամուխաչ:

Մի մեծ բազմութիւն կար այնտեղ: Մարդ ու տղայ, կնիկ ու աղջիկ խառնուած էին միմեանց հետ, միմեանց հրում էին. ամեն մէկն աշխատում էր առաջ անցնել և ամենից շուտ վառել իւր մոմը և կպցնել սպիտակ քարին: Ես էլ մօտեցայ մօրս հետ: Սպիտակ քարի վրայ մէկը դրել էր թարմ կապուտաշեայ մանուշակների մի փոքրիկ փունջ: Գարնան փութահասիկ կարապետները, այդ համեստ ծաղիկները, կարծես ասում էին, թէ իրանք էլ շատ ուրախ են, որ կարողանում են մարդկանց ժպտոր գրգռել: Իսկ վերեւից լուսաւորում էր ապրիլի հեզիկ արեգակը: Նա էլ, կարծես, ժպտում էր. ուզում էր ցոյց տալ, որ թէև հինգ ամսուայ միջոցում յաղթուած էր սպիտակազգեստ ծերուկից, բայց մի քանի օրուայ մէջ իրանն արաւ՝ թաց գետինը չորացրեց, մարդկանց տաքացրեց, թռչուններին հանեց ծառերի կատարները, որ այնտեղ գժուածի պէս ճուլբուան:

Ուխտի ժամանակ հանդիպեց հօրաքոյրս, որ բերել էր և իւր փոքրիկ աղջիկը: Բաւական չէ, որ երեսիցս մի քանի անգամ պինդ համբուրեց, նա վեր առաւ ինձ և տա-

ըաւ իրանց տուն, ուր մնացի մինչև միւս օրուայ իրիկ-
նապահը. յետոյ գնացինք եկեղեցի և մի-մի փոքրիկ փա-
թեթ կարագ-իւղ ստացանք: Ես վագեցի տուն, գրկեցի
մօրս և իւրը դրի նրա ձեռքում. նա նախ իւր աչերն
օծեց, ապա իմ ամբողջ երեսն ու մագերը:

— Օրհնած իւր է, զօրաւոր է, ասաց նա:

Նոյն երեկոյին հայրս ու մայրս գնացին եկեղեցի.
ինձ մօտ մնաց մեր հարեանի աղջիկ Մարթան, որ ինձա-
նից չորս տարով մեծ էր: Երկար խօսեցինք, ծիծաղե-
ցինք և յետոյ վերցրինք այն մեծ ու խոր գաւաթը, որի
մէջ մայրս պահում էր մեր հաւերի ձուաները: Համրեցինք
երկու անգամ: Հինգ անգամ տասը և վեց հատ ձու էին
ածել մեր հաւերը: Մի օրից յետոյ դրանք բոլորը պէտք
է կարմրեն: Ե՛րբ պէտք է լուսանայ այդ օրը:

Առաւօտեան մայրս չթողեց, որ գլուխս սանրեմ:

— Այսօր ո՛չ սանրի ձեռք կը տան, ո՛չ սապօնի, ո՛չ
ասղի, ասաց նա. այսօր շարշարուել է մեր Քրիստոսը,
անիծուած օր է:

Իրաւ ուրբաթ օրը ոչ որ չէր բանում. միայն մեր
հարեան դարբինը, կէս օրին մօտ, մի քանի անգամ գար-
կեց մուրճով իւր մեծ սալին: Առջից յետոյ մայրս մի
փոքրիկ պողպատէ մատանի դրեց մատս և ասաց, որ այդ
օրը շինած պողպատէ մատանին չարից կը պահապանէ:
Մի այդ տեսակ մատանի էլ նա ունէր իւր մատի վրայ:

Երեկոյին էլի գնացինք եկեղեցի: Ո՛րքան տխուր էր
այդտեղ: Սև վարագոյր, մի քանի հատ մոմ, մի սև սե-
ղան, որ դրած էր բեմի առաջ, ծածկած սև թաւիշով, և
նրա վրայ սև շրջանակների մէջ դրած մի մեծ պատկեր.
ամեն ինչ սև էր. քահանաների շուրջառններն էլ սև էին:

Ոչ որ ձայն ու ծպուտ չէր հանում: Մայրս հասկացրեց,
որ այսօր սղի օր է, պէտք է խելօք մնալ: Ժամից յետոյ
նա տարաւ ինձ մեծ սև պատկերի առաջ: Ես համբուրե-
ցի մեծ խաչը և յետ դարձայ:

Դեռ մինչև եկեղեցի գնալը՝ երկինքը սկսել էր պղզ-
տորուիլ. ճրագվառոցին ամպերը բոլորովին ծածկեցին
կապոյտ երկնակամարը. մինչև անգամ մի քանի կաթիլ
անձրև էլ եկաւ:

«Դէ՛հ, վերջացաւ», ասացին ամենքը դժգոհութեամբ:
Եօթը երկար շաբաթներ սպասել էինք, որ այս մի երկու
օրն ուրախանանք: Մենք էլի ուրախ կը լինէինք, բայց
անձրևը և մանաւանդ ցեխը պիտի արգելեն տանից դուրս
գնալ. իսկ չորս-հինգ ամիս շարունակ մենք փորձել էինք,
թէ ինչ տխուր բան է տանը նստելը: Ես անհամբեր ականջ
էի դնում, թէ երբ կ'ընդհատուի անձրևի մեղմ խշշոցը:
Բայց երկար չկարողացայ, այնքան այդ մի քանի օրերը
վազվզել էի, որ նստած տեղս քնեցի. չեմ յիշում, թէ
ինչպէս էին դրել ինձ անկողնի մէջ:

Առաւօտեան, զարթնելուն պէս, նայեցի պատուհա-
նին. երկինքը բոլորովին պարզ էր. հեղասահ արեգակը
բաւական բարձրացել էր: Ուրախ-ուրախ վեր կացայ,
հագնուեցի, որ դուրս գնամ: Խոհանոցում մայրս սաս-
տիկ զբաղուած էր. երբ մտայ այնտեղ, երկար տախտա-
կի վրայ շարուած էին կարմիր ձուերը:

«Կարմիր ձ՛ն, կարմիր ձ՛ն», դռնեցի ես՝ համարեա
պարելով: Մայրս երկու հատ տուեց ինձ՝ պատուիրելով,
որ պահեմ մինչև երեկոյ:

Ես վագեցի մեր տան մօտ գտնուող փողոցը: Զար-
մանքից ձեռքիւս տարածեցի և մի քանի ըոպէ մնացի

սառած: Աշխարհը, կարծես, ուրիշ տեսակ էր գառել-
 փողոցը բոլորովին սևացել էր. մարդկանց խմբեր յետ ու
 առաջ էին գնում, խօսում էին բարձրաձայն, ծիծաղում
 էին. որը ձուկն էր տանում, որը իւր, որը թաշկինակի
 մէջ բրինձ կամ միրգ: Երբեմն-երբեմն երևում էին փոք-
 րիկ զիսակաւոր, խարտեաշ, կապուտակ գառնուկներ. ճր-
 քան փոքր էին. նրանք մայում էին անուշ մանկական
 ձայնով: «Ջան, ջան», ասում էինք ամենքս և վազում,
 ձեռքներս դնում էինք նրանց փափուկ մէջքներին կամ բըռ-
 նում էինք փոքրիկ գնչիկներից. իսկ նրանք «մմ-մմ» անե-
 լով վազում էին իրանց տէրերի առջևից: Եւ մարդկանց
 ձայները, և՛ գառների մայիւնը, երեխաների խաղերը,
 օդը, արևը, այդ ամենը ցոյց էր տալիս, որ մի ուրա-
 խութիւն կայ, մի մեծ տօն, որին երկար սպասել են
 ամենքը:

Կէս օրից յետոյ մեր հարևան Ծաղիկ տատը կանչեց
 ինձ ու մի քանի ընկերներիս և ցոյց տուեց իրանց հա-
 մար զիւղից եկած թուխ գառը. յետոյ իւր թոռ Սարգը-
 սին էլ մեզ հետ դրեց և պատուիրեց որ գառը զգուշու-
 թիւնով տանենք, արածացնենք: Մեզանից հեռու չէր կա-
 նաչազարդ դաշտը. շուտով հասանք այնտեղ ոստոստա-
 լով, թուչկոտելով: Մենք գտանք այնտեղ ուրիշ շատ գառ-
 նուկներ և երեխաներ: Կանանչ խոտի վրայ խաղ սկսեցինք.
 բաւական տանջեցինք փոքրիկ հեզ կենդանիներին: Այդ-
 պիսով չէինք նկատել, որ արեգակը մայր մտնելու վրայ
 է: Ես վազեցի տուն. մայրս իսկոյն եկեղեցի դրկեց. ինքը
 շատ զբաղուած էր. ձուկն էր եփում, փլաւի բրինձն էր
 թրջում, իւր էր հալում...

Եկեղեցի մտնել չկարողացայ՝ տեղ չկար բոլորովին.

ես կանգնեցի շէմքի մօտ և բերանաբաց նայում էի ներսին.
 կարծես եկեղեցում արև էր ծագել, այնքան շատ մոմեր
 էին վառել: Ի՛նչպէս անոյշ ձայն էին տալիս աշակերտ-
 ները, ի՛նչպէս ամենքն ուրախացան, երբ նոցանից մինը
 բարակ ձայնով՝ «Քրիստոս յարեան» ասաց: Հէնց որ մի
 քիչ նշխարք ստացայ, վազեցի տուն: Կէս ժամից յետոյ
 սեղան նստեցինք. սկսուեց ամենից մեծ, ամենից փառա-
 ւոր տօնը, սկսուեց Հայոց Զատիկը: Մուլթն սկսելուց
 յետոյ՝ այստեղից-այնտեղից սկսեցին հրացաններ արձա-
 կել: Այդպիսի ճարճատիւն լսել էինք և բարեկենդանի
 վերջին կիւրակի երեկոյին. այն ժամանակ ուտիսն էին
 հալածում, իսկ այժմ պասը: «Ամեն բան իւր ժամանակին»,
 կարծես ասում էին այդ հրացանները պլպլուն աստղերի
 տակ: Դեռ նոր էր սկսել Զատիկը, բայց ճրքան ուրախ
 էին մարդիկ: Դու տես վաղը և միւս օրը, թէ ինչեր
 պիտի անենք:

36. * *

Յուուն աստղերը կապոյտ երկնքում
 երգում են անուշ միասին խմբուած,
 եւ զգուշութեամբ կամաց են երգում,
 Որ չըզարթեցնեն երկիրը նիրհած:
 Ա՛խ, ամբողջ օրը շրջող ոտներից,
 Անվերջ աշխատող կուռ բազուկներից,
 Ամուր բաբախող մարդկանց սրտերից
 Խեղճ մայր-երկիրը սաստիկ է յոգնած:

37. ՄԱՅԻՍՈՒՆՅ ԽԱՂԸ

1

Անուշաբոյր և պարզ առաւօտը յաջորդեց գարնանային կարճ գիշերին: Բոցավառուած աղօթարանը ողողել էր բարձր բլուրների ու ծառերի դագաթները մի կախարդական բոսորային լոյսով: Մայիսուայ հովիկը փշում էր անդադրում: Թռչունները նոր-նոր սկսում էին զարթնել և բաց անել իրանց փոքրիկ բերանները:

Ղարաբաղի Գ... գիւղի մօտ մի արօտատեղում շինուած էր անասունների համար մի երկար սև գոմ: Գոմի մարքած բակում Ասլանը հաւաքեց գառները և մի հաց դնելով պարկի մէջ, կապեց իւր մէջքին ու ճանապարհ ընկաւ դէպի ցած, դէպի գետակը: Առաւօտեան թարմ օդը մրսեցնում էր. գառները խայտալով վազում էին, բարձրացնելով բարակ փոշի, մայում էին և երբեմն դարձնում էին իրանց փոքրիկ գլուխները դէպի այն կողմը, ուր մնացել էին իրանց մայրերը: Նրանց հետ դէպի յետ էր նայում և Ասլանը. այն ժամանակ աղօթարանը նրա սևացած, նիհար դէմքը կարմրացնում էր իւր փայլով: Գետակի սառնորակ ջրերը կտրելով, գառներն անցան հանդիպակաց գառիվայրերով: Ասլանը ջրից մի քանի բուռ երեսովը տուաւ և, վերցնելով փափախը, սկսեց նրանով սրբել իւր դէմքը... Նա գառները քջեց դէպի մի ծառազարդ բլուր, որ կոչւում է «Եղցուն-թալայ»: Ճանապարհն անցնում էր Գ. գիւղի գերեզմանատան մօտով:

Ասլանը իննը տարեկան մի որբ էր, անհայր ու անմայր: Ահա մի տարի էր, որ նա ծառայում էր իրանց գիւղի հարուստներից մէկի՝ Հայրապետի մօտ: Նրա մայրը մեռել էր եօթն ամիս առաջ, թողնելով աստուածա-

սէրների խնամքին իւր տասն ամսական աղջիկը, Նազլու անունով: Բայց այդ փոքրիկ ու սիրուն որբիկը չապրեց առանց իւր մօրը: Նոյն աստուածասէրները, որոնք իրանց տան մէջ մի փոքրիկ անկիւն էին տուել Նազլուին, մարտի մի ցուրտ ու տխուր օր դրին նորան մօր ծոցում: Այնուհետև Ասլանը մենակ էր աշխարհի մէջ, բոլորովին մենակ: Նա հաց էր ուտում իւր աշխատանքով: Յերեկը նորա ընկերներն էին անասունները. գիշերները քնում էր մի մութ անկիւնում:

Գառները կանգ առան Գ...-ի գերեզմանատան մօտ և սկսեցին քաղել գերեզմանաքարերի մէջտեղում բուսած կանաչ խոտը: Ինքն Ասլանը նստեց մի քարի վրայ, փոքրիկ ցուպը դրեց կողքին: Երկար նայում էր մի գերեզմանի, որ քար չունէր և ոչ մի յիշատակաբան. մի լայն, սև ապառափի կտոր միայն ծածկում էր մեռեալի կուրծքը: Հովուի աչքերը հետզհետէ սկսում էին թացանայ: Այդ անշուք, աննկատելի հողակոյտը իւր մօր գերեզմանն էր. այ կողմին նկատելի էր ուրիշ փոքրիկ գերեզման. կանաչ խոտը մի գեղեցիկ թաւշի պէս ծածկել էր այդ գերեզմանները և մի գանգրահեր կարմրախայտ գառնուկ արածում էր այդտեղ, փոքրիկ ոտը դրած գերեզմանի զլխին:

2

Եղցուն-թալան շրջապատուած է մի փոքրիկ անտառով: Արևելեան կողմից նա վերջանում է մի ուղղաձիգ քարքարոտ գառիվայրով, որ պարսպի նման իջնում է դէպի մի նոյնպէս քարքարոտ ու նեղլիկ ձոր, որի յատակը քերում է Գ...-ի անանուն գետակը: Գարնանը այդ բարձրութիւնը զարգարւում է ամենահարուստ կանաչներով. խոտը հասնում է մինչև դօտկատեղը՝ անհամար գե-

դին ծագիլիներ լցնում են օդը սուր անուշահոտութեամբ =
Վաղուց այդտեղ գիւղացիք անասուն չէին արածացնում,
և այդ բանը ունէր իւր պատճառը:

Եղջուն-թալայ անունը այդ բարձրութիւնն ստացել է
մի հին աւերակ եկեղեցուց, որի մամուսպատ քարերը
թափուած են անտառի մէջ: Մեծ-մեծ ծառեր են բուսել
եկեղեցու տեղը, որ որոշուած է ցածրիկ պատերի հազիւ
նկատելի հետքերով: Անվնաս է մնացել միայն եկեղեցու
արևելեան պատի մի փոքրիկ կտորը՝ կազմուած մի մեծ
սև քարից, որի վրայ քանդակուած է մի մեծ խաչ: Այդ
խաչ-քարը ծմակի և արօտատեղի սահմանումն է կանգնած
և հովանաւորուած է երկու ծառերով: Դ... գիւղացիք
այդ տեղը սուրբ են համարում և այնտեղ նախիր չեն
քշում: Հայրերից լսած են, որ սուրբը պատժում է այդ-
տեղ գնացող անասուններին:

Բայց Ասլանը սրբան սիրում էր եղջուն-թալան: Մայ-
խի սկզբից ամեն օր իւր դառներն այդտեղ էր բերում =
Պարկում էր խաչ-քարի մօտ, բարձր խոտի մէջ, և մինչ-
դեռ դառները հանգիստ ուտում էին քաղցր խոտը, ինքը,
աչքերը յառած երկնքին, կարծես մոռանում էր, թէ ով
է ինքը և ինչ բան: Մեղմ ու պարզ արևի լուսով սրբան
հիանալի էին այդ երեք գոյները, որոնք մրցում էին մի-
մեանց հետ. կապոյտը, կարծես, ասում էր, թէ ինքն է
ամենից բարձրը, ամենից գեղեցիկը. կանաչը որպէս թէ
հաստատում էր, թէ կապոյտը առանց իրան գեղեցիկ չէ.
Իսկ համեստ գեղինը այնքան բարձր չէր գնում. նա շատ
բաւական էր, որ իւր օգնութեամբ կանաչը աւելի էլ գե-
ղեցկանում է, իսկ կապոյտը առանց ժպիտի չի նայում
իրան: Ասլանը գիտէր, որ ամեն մի գոյն այսպէս էր խօ-
սում, բայց ոչ որի իւր մտքում բացարձակ առաւելու-
թիւն չէր տալիս. նա գիտէր, որ ամենքն էլ գեղեցիկ են՝

թէ կապոյտ երկինքը, թէ կանանչ խոտը և թէ նրա մէջ
փռուած գեղին խոշոր ծագիլը: Եւ այդպէս վճռելուց յե-
տոյ՝ նա նայում էր իւր փոքրիկ դառներին, տեսնում էր,
որ նրանք էլ նոյնպէս գեղեցիկ են, ինչպէս միւսները:
Իսկ մի թէ պակաս գեղեցիկ էր այն սպիտակ ամպի կտո-
րը, որ դանդաղ լողում էր կապոյտ կամարի տակ. ինչպէս
քամու խաքալիք դառած մի փետուր, այն ամպիկը կըտ-
րում էր իւր խոտորուն ճանապարհը երբեմն մաս-մաս
կտրատուելով, երբեմն ձգձգուելով և զանազան ձևեր ըն-
դունելով: Մէկ էլ տեսար, որ տեղից որ է, մի թռչուն՝
թեւերը տարածած, սլանում է դէպի վեր, դէպի այն աներ-
կիւղ նաւորդը, և երբ նայողի աչքի առաջ մի կէտի մե-
ծութիւն է ստանում, սկսում է ճախրել: Իսկ այստեղ,
ցածրում, այս բարձր խոտերի, այս փոքրիկ թռմբերի
վրայ թրթռում, խայտում են քանի-քանի տեսակ թի-
թեռիկներ և կտրում են օդը զանազան ուղով թիւնով:
Սրբան անհանգիստ են նրանք, սրբան եռանդոտ...

Այդ օրը, երբ մեր փոքրիկ հովիւր՝ իւր մօր գերեզ-
մանից կշտացած, եկել-նստել էր իւր սովորական տեղը,
հին խաչ-քարի մօտ, արևը աւելի ևս քաղցրածպիտ էր,
օդը աւելի մաքուր, հանդարտ: Երկնքի մի ծայրում, բար-
ձրը սարի գլխին, անշարժացել էր մի ամպ: Դա սովո-
րական թեթև ամպերից չէր, այլ գորշ էր և սևագոյն.
Նա հետզհետէ լայնանում էր:

Ասլանի մօտ նստած էր նոյն կարմրախայտ զանգ-
րահեր գառը, որ առաւօտեան արածում էր նրա քրոջ
գերեզմանի մօտ: Դա մի շատ սիրուն գառնուկ էր, սպի-
տակ ճակատով և սպիտակ ոտիկներով: Մեծ աչքերին եր-
կար նայելիս՝ Ասլանը հաւատում էր, որ նա էլ իւր հետ
մտածում է մի բանի մասին, ուզում է իւր հետ խօսել:
Ասլանը նրան ամենից շատ էր սիրում, միշտ փայփայում

էր նրա փոքրիկ գլուխը. ամեն մի աղբիւրի և դետի մօտ լուանում էր նրա ոտները. իսկ գիշերները պահում էր իւր մօտ, քնում էր նրա գլուխը գրկած: Այդ վառ սիրոյ պատճառն այն էր, որ գառնուկի աչքերը իւր քոյր նազլուի աչքերի նման էին: Նոյն խոնարհութիւնը, նոյն անմեղ հայեացքը, նոյն սիրունութիւնը կար և նազլուի աչքերի մէջ:

Արեգակն այնքան բարձրացաւ, որ խաչ-քարի վրայ տարածուած ճիւղերի շուարք կարճացաւ: Կէսօր էր: Ասլանը հանեց իւր հացը, սկսեց ճաշել: Այդ աղքատիկ ճաշից բաժին էր տալիս և իւր սիրելի գառնուկին. իսկ երբեմն համբուրում էր նրա փոքրիկ գունչը:

3

Կէսօրն անցաւ:

Սարի գլխին երկար ժամանակ անշարժացած ամպը լայնանալով՝ հետզհետէ սկսեց բռնել երկնքի արևմտեան մասը. նրա հսկայական շուարքը ընկել էր ամեհի սարերի և դաշտերի վրայ: Ասլանը, իւր ճաշը վերջացնելով, իջաւ բլրի ստորոտը՝ աղբիւրից ջուր խմելու համար: Հակառակ սովորութեան՝ գանգրահեր գառը չզնայ նրա ետեից, այլ մի կողքի վրայ ընկած մնաց և, իւր անմեղ աչքերը դէս ու դէն ման ածելով, հանդարտ որոճում էր: Միւս գառներն էլ, գանազան տեղեր նստոտած, հանգստանում էին:

Գեռ Ասլանը չէր հասել աղբիւրին, երբ հեռուից մի թոյլ դղրդիւնի ձայն լսուեցաւ: Չուտով տեսանելի եղաւ նաև կայծակի թոյլ լոյսը:

Սկսւում էր մայսուայ փոթորիկը:

Ասլանը շտապեց դէպի աղբիւրը, որ շուտով էլի յետ գառնայ իւր գառների մօտ, բայց անձրևը նրանից շատ էր շտապում:

Փշեց մի հանդարտ, բայց ցուրտ քամի: Գաշտային ծիծեռնակները բոլորովին գետնի վրայով էին թռչում: Դիմացի սարը ծածկուեց մի բարակ մառախուղով, որ արագ-արագ ցած իջնելով, տարածուեց ամեն կողմը: Երկինքը բոլորովին սևացաւ. ամպրոպը աւելի և աւելի մօտենում էր. կայծակի կռմանները աւելի երկար էին և պայծառ: Բայց այդ իսկ ըուպէին երկնքի արևելեան մասը բոլորովին պարզ էր, և նոյնպէս դեղեցիկ ժպտում էր, ինչպէս առաւօտը: Այդ բանը խաբեց Ասլանին: Նա չըշտապեց վեր ելնել իւր գառների մօտ, այլ հանդարտ քայլեց դառնիվայրով: Բայց յանկարծ անձրևի խոշոր կաթիլներն սկսեցին մինը միւսի ետեից սաստիկ արագութեամբ զարկել ծառերի տերևներին: Ապա մի ըուպէ բոլորովին դադարեց անձրևը, մինչև իսկ ամպերի մէջ երևեցաւ մի փայլուն շերտ. կարծես շուտով այդտեղից պիտի նայէր արեգակը:

Ասլանը կանգ առաւ, դէմքը դարձրեց դէպի արևմուտք. բարակ մառախուղը արդէն հասել էր բլրի ստորոտներին: Միևնոյն ժամանակ հեռուից աւելի և աւելի պարզ էր լսւում անձրևի աղմուկը: Մի ըուպէ չանցած՝ Ասլանի գլխի վրայ սկսեցին փայլել ահռելի կայծակներ: Օդը աւելի և աւելի թանձրանում էր. դժուարանում էր շնչառութիւնը. քրտինքը առատօրէն դուրս էր տուել Ասլանի դէմքի վրայ: Որոտոցները, մինը միւսից մեծադողող, սկսեցին այնպէս յաճախ կրկնուել, որ այլևս անկարելի էր իմանալ, թէ երբ էր մէկը վերջանում և երբ միւսն սկսւում: Չանթալից ամպերը կուտակուել էին «Եղցուն-թալայ» բլրի վրայ: Մառախուղի բարակ բոլը պատեց ծմակն ու արօտատեղին. ամենայրօր անձրև սկսեց շրջաւ:

Ասլանը վազեց, մի հաստաբուն ծառի տակ կուչ

եկաւ: Փոքրիկ որբին շատ էին վախեցնում երկնքի կրակն ու գորգոռոցը: Օդը ցրտել էր: Մի ըոպէում գոյացան փոքրիկ վտակներ, որոնք ազմուկով վազում էին դէպի ձորից անցնող գետակը:

Քառորդ ժամից յետոյ անձրևը մեղմացաւ, բայց կայծակն ու ամպրոպը նոյն աներևակայելի արագութեամբ յաջորդում էին միմեանց: Ասլանը բարձրացրեց գլուխը, ուզեց վեր կենալ. նա յանկարծ յիշեց գառներին և նրա սիրտը լցուեց մի դառն տխրութեամբ: Բայց դեռ չէր կարողացել ոտքի կանգնել, երբ մի սոսկալի ճայթիւն շլացրեց նրան, վայր գցեց: Գա կայծակն էր, որ ցածրանալով դէպի երկիրը, զարկեց խաչքարի վրայ կանգնած ծառերին: Բարձրացաւ մի թեթև ծուխ և ծառի մի կէտը, ասես թէ սուր կացնի հարուածով, շառաչմամբ կախ ընկաւ: Այդտեղից մօտ էր այն փոքրիկ ծառախումբը, որի տակն էին փախել գանգրահեր գառն ու չորս ուրիշ գառներ: Հարուածի ձայնից փոքրիկները գժուածի պէս դէս ու դէն փախան:

4

Պայծառ արևը ծագեց մեծ սևաթոյր ամպի յետևից: Եղցուն-թալան գարդարուեցաւ բիւրաւոր գոյնզգոյն գոհարներով: Այդ գոհարները կազմուել էին ջրի կաթիլներից, որ կախուել էին ամեն մի տերևից, ամեն մի խոտից: Մրսացնող հողմիկը կարծես թէ չէր եղել ամենևին. նրա տեղ օդի մէջ տիրեց մի սքանչելի գովութիւն: Ամեն ինչ կեանք առաւ. ծմակի միջից լսելի եղան մենաւոր թռչնակի դայլայլիկները, որոնցով, կարծես, փառաբանւում էր արեգակի կրկին երևալը:

Ասլանը քիչ-քիչ սթափուելով, գլուխը բարձրացրեց, նայեց չորս կողմը: Ո՛րքան սիրուն, գեղեցիկ էր աշխարհը:

Երկինքը դարձեալ կապոյտ, արեգակը նոյնպէս գեղաժպտաւ: Մի կտոր ամպ էր մնացել արևելքում և այդ կտորի վրայ կարմարաձև ոլորուել էր գեղեցիկ ծիածանը: Ղարաբաղի խրոխտ լեռները, ինչպէս և միշտ, կարծես ձգտում էին իրանց զալարագեղ լանջերով հասնել-դիպչել երկնքի կամարին: Մի կէս ժամ տևեց այդ փոթորիկն ու անձրևը և այդքան կարճ միջոցում ինչներ չարաւ մայիսը: Այո՛, նա մի խաղ էր խաղացել, և այժմ դադարել էր խաղալուց. այժմ դարձեալ մայիսը նոյն մայիսն էր:

Մեր փոքրիկ հովիւը վեր կացաւ տեղից և վազեց դէպի խաչքարը: Նրա հայեացքը մի ըոպէում երևան հանեց գանգրահեր գառնուկի և չորս ուրիշների բացակայութիւնը: Մնացածները գուրս էին թափուել ծառերի տակից և զարմացած դէս ու դէն էին նայում:

Ասլանը աճապարեց գտնել կորածներին. մտաւ անտառ, դէս ու դէն վազեց, ձայներ արձակեց... բայց ոչինչ չտեսաւ: Նա արդէն յուսահատուել էր. արտասուքները խեղդում էին խեղճ որբին: «Ա՛խ, Աստուած, ո՞րտեղ են», գոչում էր նա հառաչելով և թուփերի տակերը խուզարկելով:

Նա էլի յետ դարձաւ խաչքարի մօտ. այլևս չգիտէր ինչ անելը: Եւ մինչդեռ մի յամառ անշարժութեամբ դիտում էր իւր ոտների տակի գետինը, յանկարծ նշմարեց գառների նոր հետքեր, որոնք մնացել էին մի անտառային նեղ կածանի սևահողի վրայ: Նա սոսկաց և դողաց: Այժմ միայն յիշեց, որ խաչքարը հարաւային կողմից շատ մօտիկ է սեպացած քարաժայռին. յիշեց և վազեց նեղ կածանով:

Չորակի գետակը մեծացել-ուռել էր և ասեղ ձայներ էր հանում, իւր պղտոր ջրերը նեղլիկ կողքերին զարկելով: Որքան և բարձր էր կոչում գետակը, բայց և այնպէս չկարողացաւ խլացնել մի սուր յուսահատական ճիչ,

որ արձակեց Ասլանը, երբ հասաւ ժայռի ծայրին. Այն տեղը, ուր նա կանգնած էր, ներկայեացնում էր ժայռի վերին աստիճանը. դրանից քիչ ցած, քարի մի մեծ երկար կտոր, դուրս ցցուելով ժայռի ընդհանուր, պարբսպանման կազմուածքից, իւր տափակ խոտաւէտ մէջքով ներկայացնում էր երկրորդ աստիճանը: Հէնց այդ խոտաւէտ մէջքի վրայ Ասլանը տեսաւ երկու սատկած գառը: Երկար շնտածելով, նա սկսաւ ցած իջնել դժուարին խոռոչների միջով, ձեռները արիւնաթաթախ, տանջուած հասաւ այդտեղ:

Գանդրահեր գառնուկը ձգուած էր կողքի վրայ, վիզը երկարացրած, փոքրիկ ականջները կախ դցած: Ասլանը նայեց աչքերին. այլևս այն աշխոյժ, սիրուն աչքերը չէին, որ այնպիսի ուշադրութեամբ նայում էին իրան: Այժմ այդ աչքերն անկենդան էին, սպիտակուցի վրայ շուռ եկած, կարմրած: Բերանը արիւնոտ էր, փոքրիկ լեզուն ատամների մէջ սեղմուած, ուռած: Խեղճ երեխան այլևս չիմացաւ, թէ ինչ անի. զրկեց գառնուկի դուխը և, համբուրելով, սկսեց դառնապէս լալ: Երբեմն էլ «քոյրիկ» էր կանչում. կարծես այդտեղ նազրուն էր ընկած: Գանչում էր և բաց անում մեռած աչքերը, յուսահատ նայում նրանց:

Այսպէս Ասլանը երկար մնաց, մինչև որ ժայռի գագաթին երևաց մի մարդ: Դա գառների տէրն էր, Հայրապետը, որ որոնում էր ամեն տեղ իւր կորած հօտը: Նա ձայն տուեց, իմացաւ ինչ է պատահել և հրամայեց Ասլանին վեր ելնել:

Արեգակը մայր էր մտնում, երբ Ասլանը հագիւ հազ քայլելով, դողալով ու լալով քշում էր իւր գառները: Նրա ետևից գնում էր Հայրապետը, անտաննիկ հայհոյեանքներ թափելով խեղճ որբի գլխին, որ դեռ լաւ ծեծ էլ էր կերել:

5

Հասաւ գիշերը, հանդարտ, տաք ճիշդ մայիսուայ գիշեր: Դ... գիւղի ծուռ ու մուռ փողոցներում թափառում էր մի փոքրիկ տղայ: Երկար գէս ու դէն շուռ գալուց յետոյ՝ նա մօտեցաւ մի հին մարագի, որ գիւղի ծայրումն էր և նստեց դռան մօտ: Երկար նայում էր նա երկնքին, և նրան թւում էր, թէ երկինքն էլ իւր անհամար աչքերով, իւր բոլոր աստղերով իրան էր նայում, միայն իրան: Երեսային չէր գրաւում գորտերի գիշերային երգեցողութիւնը, չէր վախեցնում բուռի միանման, ձանձրալի վայունը, որ լաւում էր հեռու ու հեռու ծմակի խորքից: Նրան գրաւել էր աստղալից երկինքը. նա չէր կշտանում նայելուց. նա, կարծես, խօսում էր երկնքի հետ և երկինքը ուշադրութեամբ ականջ էր դնում նրան: Դա Ասլանն էր: Նրա տէրը արտաքսել էր նրան այն պատճառով, որ գառները տարել էր Եղցուն-թալան, խաչ-քարի մօտ, և հինգ գառն էր կոտորել...

38. ՏԱՊԱՆԱԳԻՐ ՄԱՆԿԱՆ

Հազար երանի քեզ, մանուկ անբիծ,
Որ շուտ հեռացար դու այս աշխարհից,
Ուր վաղուց ի վեր ունի ընակութիւն
Անմեղութեան հետ մօլի շարութիւն:
Բայց այն ո՞վ գիտէ, քեզ ինչ էր սպասում
Փրշոտ, տատասկոտ այս մեր աշխարհում.
Միթէ յաւիտեան պիտի մընայիր,
Հանդիստ զբրկի մէջ քո մօր սիրալիր,
Կամ թէ յաւիտեան քեզ պիտի ժրպտար
Գարնան վարդի հետ այս օտար աշխարհ:

39. ԱՐԱԳԱԾՈՏՆԻ ՋՐՎԷԺԸ

Քրդերի վրանները վայր էին թողած հինաուուրց Արագած լեռան թմբանը, Չըրչըռ կոչուած ջրվէժի հորի գլխին:

Փոքրիկ գետակը, որ ուռգում է ոչ միայն մերձակայ Ղաչափար գիւղի, այլև Աբարանու դաշտի միջանի գիւղերի հողեր, նաև կումաններ տալով, ձորակներ ճղելով, դաշտերով սլանալով, պահպանում է Արագածի արևելահարաւային ստորոտի մարդաբնակութիւնը, այդ փոքրիկ գետակն, ասում եմ, իւր յիշեալ ջրվէժով մի գեղահրաշտեսարան է ներկայացնում:

Մօտ երեք հարիւր ոտնաչափ բարձրութիւնից, քարափի սրածայր և խորդուբորդ վերջաւորութիւններից գէպի անդունդը, էլ ջուր չես տեսնում. մի ծուխ կամ գոլորշի բռնած ունի ձորակը և այդ մի կտոր տեղից չէ հեռանում: Այդ ծուխը, այդ ամպը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ գետակի ջուրը, որ սաստկութեամբ գահավիժուելով բարձրիցը, ցնդում է օդի մէջ և մանր հիւլէներով փոշիանում՝ նորից մեղմօրէն ցած իջնելու, ջուր դառնալու և գետակի փոխուելու համար. հազարերանգ են այդ ջրային հիւլէները, աչքը չի կշտանալ բնութեան այդ խաղին նայելով. արեգակի ճառագայթները ներս են թափանցում ջրի փոշիացած ամենամանր մասնիկների մէջ և ամեն մի աննշան կտորին մի նոր գոյն են տալիս, գոյն՝ որ դեռ մարդուս հանճարն անկարող է նմանը գտնել կամ անունը տալ: Ես չգիտեմ օրը քանի-քանի այցելուներ և տուրիստներ կրգային այդ բանաստեղծական վայրն ուխտ անելու, քանի արկածախնդիր նկարիչների վրձիններ կրգործէին, գոնէ մի մասն իւր բնական գոյնով և գեղեցկութիւնով

թղթի կամ պաստառի վրայ առնելու և նրանով գեղարուեստասէր միլիօնատէրերից իրանց կեանքի ապահովութիւնը միանգամից դուրս կորզելու, բայց կրտկարանային, բայց չէին գտնիլ գործնական կեանքի մէջ այն աչք շլացնող գոյները:

40. ՋՐՎԷՅԺ ԵՒ ԱՌՈՒՆԿ

Լեռան տակէն մի աղբիւրիկ կը վազէր.
Բայց ջուրն այնքան նուազ էր,
Որ անցնող-դարձողի աչքին հազիւ կ'երևար.
Միայն թէ շատ անուանի էր նրա ջուրն առողջարար:
Աղբիւրի մօտի բարձր ժայռերէն
Փրփրած կատաղի մի ջրվէժ կ'իջնէր.
Սա հրապարտ-հրապարտ գոռամաբ անագին
Ասաւ առուակին.
«Տես՝ ինչ կ'ասեմ քեզ.
Դու խեղճ ջրիկ ես,
Ուրեմն ինչո՞ւ այդքան
Քեզ հիւրեր կըզան.
Ինձի թէ գան, իրաւցընէ, զարմանք չէ.
Հիանալի տեսք մի ունիմ աննրման.
Ասա՛, անսնեմ, քո յատկութիւնըդ ինչ է՝
Ինչի՞ մարդիկ միշտ գունդագունդ քեզ կըզան»:
Առուակն ասաւ խըպնելով,
Հեզիկ ու քաղցրը ձայնով.
«Դիտես ինչու՞
Իրժշկուելու»:

41. Վ Ա Ր Ա Գ

Գեղեցիկ պայծառ առաւօտ էր, երբ ես և Ասլանը, ձի նստած, դուրս եկանք Այգեստանի ծառայարդ փողոցներից և ուղևորուեցանք դէպի վանքը: Մեր առջևն էր Վարազայ սարը իւր սքանչելի տեսարաններով: Արևը դեռ նոր էր սկսել ծագել: Նա կամաց-կամաց վեր էր համբառնում Վարազայ լեռնազագաթի ճիշդ այն ամենաբարձր կէտից, որ կոչւում է Գալիլիա: Ես առաջին անգամն էի տեսնում արևի մի այնպիսի հրաշալի ծագում: Ինձ այնպէս էր թւում, որ տուրնջեան լուսատուն գիշերը հանգստացել էր Գալիլիայի գագաթի վրայ, միևնոյն նուիրական այրերի մէջ, որտեղ մի ժամանակ պատսպարուած էր Հռիփսիմէն իւր ընկերուհիների հետ, իսկ այժմ լուսաճաճանչ պայծառութեամբ դուրս էր գալիս իւր հանդրստարանից՝ լուսաւորելու Հայոց աշխարհը: Նոյն այրերի մէջ ճգնում էր երանելի կոյսը, նոյն այրերից դուրս եկաւ նա և որպէս մի պայծառ լոյս, ուղևորուեցաւ դէպի Արարատ՝ կատարելու այն մեծ բարոյական պատերազմը հեթանոս թագաւորի և հեթանոսական խաւարի հետ, որի արդիւնքն եղաւ քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստանում: Նոյն այրերի մէջ թագցրեց նա կենսատու փայտի Ս. Նշանը, որ ամփոփուած էր մի փոքրիկ խաչի մէջ և որ նրա կրծքի ու պարանոցի Աստուածային զարդն էր կազմում: Ամբողջ չորս դար հրաշալի Սուրբ-Նշանը մնաց այնտեղ անյայտութեան մէջ, մինչև Թօղիկ ճգնաւորի մշտական աղօթքով յայտնուեցաւ նա և արեղակի լուսափայլ պայծառութեամբ, Վարազայ լեռնազագաթի բարձրութիւնից թռչելով, իջաւ նրա լանջերի վրայ և, որպէս մի ժամանակ զարգարում էր Հռիփսիմէի կուրծքը, այնուհե-

տե դարձաւ Վարազայ լեռան կրծքի երկնային զարդը: Միևնոյն տեղում հիմնուեցան տաճարներ, որ Սուրբ-Նշանի անունով կոչուեցան Սուրբ-Խաչ: Այդ տաճարներն էին, որ բոլորը միասին ներկայացնում էին Վարազայ վանքը, ուր այդ առաւօտը ես և Ասլանը գնում էինք:

Արևը բարձրացաւ: Նրա ճարագայթները հրեղէն շառաւիղների նման տարածուեցան Վանայ շրջակայքը, տարածուեցան ծովակի մանիշակագոյն մակերևոյթի վրայ և լուսաւորեցին առաւօտեան մռայլի մէջ ծածկուած հեռաւոր լեռները: Ինձ տիրում էր խորին հոգեզմայլութիւն: Արևի ծագումը զարթեցնում էր իմ սրտում այդ նուիրական վայրերի և այդ սրբազան լեռների վաղեմի յիշատակները: Կարծես զարեբը յետ-յետ էին գնում և հին աւանդութիւնը կենդանանում էր, կերպարանք էր ստանում իմ աչքի առջև: Կարծես կրկին երևում էր ինձ Թօղիկ ճգնաւորի սքանչելի տեսիլքը—կենսատու Ս. Նշանը թռչելով ցած է իջնում Վարազայ լեռնազագաթի բարձրութիւնից և նորանից ցոլանում են տասներկու լուսեղէն սիւներ, որոնք հանգստանում են տասներկու տեղերի վրայ: Հրեղէն սիւները այնքան ժամանակ մնում են այնպէս կանգնած, մինչև երկրի իշխանները և ժողովուրդը տեսնում են նրանց: Յետոյ բարեպաշտ ժողովուրդը, միացած իւր իշխանների հետ, կառուցանում են տասներկու տաճարներ միևնոյն տեղերի վրայ, ուր իջել էին լուսեղէն սիւները: Նրանցից երկուսը իջել էին այն տեղերում, ուր շինուեցան սուրբ Գրիգորի և Կարմրաւոր վանքերը, երեքը իջել էին վերին Վարագում և կոչւում էին Գալիլիա. իսկ եօթը ներքին Վարագում: Այդ եօթն տաճարներից բազկացած եկեղեցիների խումբը—որոնց իւրաքանչիւրը առանձին-առանձին անուններ ունին—բոլորը միասին, սարի անունով, կոչւում են Վարազայ վանք:

Այն օրից, երբ յայտնուեցաւ Ս. Նշանը, Հայոց եկեղեցին նորա համար տօն սահմանեց, որ կատարուամ է մինչև մեր օրերը: Այն օրից, որ յայտնուեցաւ Ս. Նշանը, Վարազը դարձաւ Հայոց լեռների Ս. Սիօնը: Նրա դագաթը, նրա կուրծքը, նրա ստորոտները ծածկուեցան վանքերով և կրօնաւորների բազմութիւնը լցրեց այդ վանքերը: Երկար տարիներ յիշեալ Ս. Նշանը պահուում էր Վարազայ վանքում և ամեն կողմից ուխտաւորների բազմութիւնը դիմում էր այդտեղ երկրապագութեան համար: Երկրի թէ հարուստը, թէ աղքատը թափում էր այնտեղ իւր արծաթն ու ոսկին, նուիրում էր իր կայքն ու կալուածները Ս. Նշանի սպասաւորներին, որպէսզի Վասպուրականի այդ հռչակաւոր սրբավայրը միշտ շէն ու պայծառ մնայ: Արեղաններն այնտեղ վայելում էին ժողովրդի բարեպաշտութեան պտուղները և աղօթում էին աշխարհի համար:

Գագիկ Արծրունին ծախսեց իւր դանձերից անագին գումար և շինել տուեց յիշեալ Ս. Նշանի համար մի ոսկեայ տուփ և պահարան: Իսկ Աշոտ արքայորդին ծախսեց երեսուն հազար ոսկի և զարդարեց նրա պահարանը մարգարիտներով և թանկագին քարերով: Երբ Արծրունիների վերջին թագաւոր Սենեքերիմը, իւր ամբողջ պետութիւնը տալով Յունաց կայսրին, տեղափոխուեցաւ Սերաստիա, նա իւր թագաւորութիւնից յօժարուեցաւ զրկուել, բայց Ս. Նշանը տարաւ իւր հետ: Իսկ յետոյ դժբախտ թագաւորի մարմնի հետ կրկին փոխադրուեցաւ Վարազ: Այնուհետև այդ թանկագին սրբութիւնը դարձաւ զանազան բռնակալների ազահութեան առարկայ: 1651 թուին, Խոշարեղդին տիրող քուրդ Սուլէյման-բէգը, Չօբար կոչուած աւագակապետի առաջնորդութեամբ, եկաւ, կողոպտեց Վարազայ վանքի հարստութիւնները և Ս. Նշանը

գերի տարաւ իւր բերդը: Բարեպաշտ ժողովրդի առատաձեռնութեան դարևոր արդիւնքները մի քանի օրուայ մէջ ոչնչացան: Չորս տարի Ս. Նշանը մնաց գերութեան մէջ: Իսկ Վանայ հասարակութիւնը այդ չորս տարուայ ընթացքում սուգ էր կատարում: Քանիցս անգամ պատգամաւորներ ուղարկուեցան, մինչև, վերջապէս, կարողացան գերութիւնից ազատել իրանց աշխարհի սրբութիւնը...

42. ԱՌ ՎԱՆԱՇԱՅՐՆ ՎԱՐԱԳԱՅ*)

Թո՛ղ բարձրացընեն ճոխնչ, աղաղակ
 Թութակ, կաշաղակ,
 Միակ վայելուչ, միակ սրտառուչ
 Երգիչն է սոխակ:
 Թո՛ղ վայեն բուեր, ազուաներ անթիւ,
 Հազար հաւ ու ճիւ,
 Ամենից մեծը, ամենից բարձրը
 է ազատն արծիւ:
 Թո՛ղ տան, ում կ'ուզեն, մանեակ, մատանիք,
 Նըշաններ, դափնիք,
 Միակ արժանին, միակ սիրելին
 Կըմնայ Հայրիկ:

43. ՋՐԱԲԵՐԴ

Ա. Մռայլ է: Առաջևից օձի նման ոլորում է մի հազիւ նշմարուող շաւիղ, որ տանում է անտառապատ լեռների

*) Խրիմեան Հայրիկ:

կողքերով. իսկ վերևից տարածւում է հսկայական ծառերի կանաչագարդ կամարը: Արեգակի ճառագայթները շեն անցնում այդ կամարի սաղարթախիտ հիւսուածքից. ճիւղերը, ոստերը, տերևները սիրալիբ կերպով գրկել են միմեանց:

Տեղ-տեղ կանաչագարդ կամարը տատանւում է և ճիւղերի ճեղքերից տեսնւում է կապտագոյն երկնքի մի փոքրիկ մասը միայն: Այդ ճեղքերից ոսկեայ ժապաւէնների նման ներս են ցոլանում արեգակի բարակ շողքերը և անտառի մէջ տիրող մռայլը փոքր ինչ պարզւում, լուսաւորւում է:

Օդը խեղդում է: Վերևից յուլիսեան արեգակը կրակ է թափում: Բայց այդ կրակը, այդ տապը, այդ բոցը չէ թափանցում մինչև անտառի խորքը: Ոստերի, տերևների խիտ հիւսուածքը ընդդիմադրում է նրանց: Չորերի խոնաւ գովութիւնը, մեղմացած վերևից ներգործող ջերմութեամբ, խիստ ախորժ հրապուրանքով շիւում է ուղևորի երեսին և նա լի ախորժակով շնչում է եղևնիներից բուրոց բալասանը:

Չաւիզը նեղ է: Նա անթիւ ելեէջներ ունի: Երբեմն բարձրանում է գագաթների վրայ, երբեմն իջնում է մթին ձորերի և նեղ փասլարների մէջ: Մայլակի անիւնները աշխարհի սկզբից մուտք չեն գործել այդ կուսական անտառների մէջ: Մարդը միշտ սարսափել է իւր համար ճանապարհ հարթելու: Լեռնային դահալէթները սոսկալի են: Ուղևորի ձին անգամ չէ յանդգնում ոտք կոխել նրանց վրայ. մի սխալ քայլ, մի թեթև սայթաքում, և ահա նա կրկնորուի դէպի անդունդը:

Ստիպուած ես գնալ ոտով: Քո առաջնորդը, այդ հարկու ապառաժների, այդ մթին ծմակների հարագատ որդին, կրտանէ քեզ: Նրան ծանօթ են բոլոր անցքերը,

բոլոր շաւիղները, որտեղ միայն վայրենի այծերը համարձակւում են ոտք կոխել:

Բ. Տիրում է լուսթիւն: Անտառի մէջ մի տերև անգամ չէ շարժւում: Միջօրէի տօթը բոլոր արարածներին հալածել է դէպի ծմակների խորքը, դէպի քարանձաւների մթթութիւնը: Թռչուններ անգամ չեն երևում: Ամեն ինչ նիրհում է, ամեն ինչ հանգստանում է խորին, խաղաղական բերկրութեան մէջ:

Ինչ որ մի բան խշխշում է. կարծես, ուղևորի ականջներին դիպչում է թփերի մեղմ սոսափիւնը: Նայում ես քո շնւրջը: Եւ ահա բեղմնաւոր շլորենու ճիւղերից քարշ է ընկած մի էակ: Ծառերի խտութիւնը թոյլ չէ տալիս պարզ նշմարել նրան: Երևում է մի կարմիր շապիկ միայն, որ իջել է մինչև մերկ սրունքները: Հետաքրքրութիւնդ վառւում է: Նայում ես, նայում ես, այժմ նկատւում են կնոջ ծամերի երկայն հիւսեր, որ ծածանւում են ճիւղերի հետ: Այդ ինչ է, որտեղից յայտնուեցաւ այդ անտառային ֆէան: Ի՞նչ գործ ունի նա այդ վայրենի ամայութեան մէջ, ուր գաղաններն անգամ սարսափում են երկիւղից:

Դա մի շինական հայ աղջիկ է, որ հեռաւոր գիւղից եկել է անտառային պտուղներ քաղելու: Նա քաղում է կարմիր, հասունացած շլորները և խնամքով լցնում է զամբիւղի մէջ, որ քարշ է ընկած նրա թևքից: Նա մենակ է: Փոքր ինչ հեռու, գլուխը առջևի թաթերի վրայ դրած, պառկել է նրա մտերիմ ընկերը՝ մի ահագին շուն: Փորձիր մօտենալ մենաւոր աղջկան, այդ գազանը կը պատառուտէ քեզ:

Աղջիկը յետ նայեց: Ուղևորը կասկածաւոր երևեցաւ նրան: Զարմանալի արագութեամբ ցած ցատկեց նա շլորենուց և մի ակնթարթում անյայտացաւ անտառի մթու-

Թեան մէջ: Այլևս ինքը սատանան չէ կարող գտնել նրան: Նա չի վախենայ. նա երկիւղ չունի. նա ամեն տեղ կը գնայ: Նա ծնուել է և սնուել այն մամռապատ ծառերի հետ. նրա օրօրոցը եղել են այն վայրենի ապառաժները:

Մի քանի քայլ ևս, և ուղևորը նկատում է այդ անտառային կոյսերի երկրորդը, երրորդը... Դրանք չեն փախչում. դրանք ճանաչեցին, որ դու նոյնպէս հայ ես, որպէս իրանք: Նայում են քեզ վրայ և խորամանկ հեզնութեամբ ժպտում են: Ի՞նչու, ի՞նչն է շարժում այդ միամիտ շինական աղջիկների ծիծաղը:

Նրանք նկատեցին քո դողդոզուն քայլերը. նրանք տեսան, թէ ինչպէս դու երկչոտ կերպով մագլցում ես ժայռերից և կրիայի նման առաջ ես սողում: Այդ բաւական է, որ հրաւիրէ երիտասարդի վրայ լեռնային աղջկայ ծիծաղը: Կարծես մարդ լսում է նրանց ուրախ հանաքները. «Ա՛յ փափկամորթ, սովորել ես կառքերի վրայ թեք ընկնել, կամ թաւշապատ դիւանների վրայ ծուլանալ. դէ, փորձիր մեր սարերի վրայ ման գալ, այն ժամանակ կ'անենք, որ դու էլ տղամարդ ես»...

Ուղևորը թողնում է բնութեան այդ հարազատ դաւակներին և, իրաւ, կրիայի նման սկսում է առաջ շարժուիլ:

— Զուտով, շտապեցնում է քեզ առաջնորդը. եթէ այսպէս գնալու լինինք, մինչև արևի մտնելը տեղ չենք հասնիլ:

Առաջնորդի ծաղրածութեանը ևս առարկայ չգառնալու համար, ուղևորը ստիպուած է փոքր ինչ թեթեւ շարժուիլ: Յոգնածութիւնը վերջապէս բոլորովին անտանելի է դառնում: Առաջնորդը նկատում է այդ և մի առանձին քաղաքավարութեամբ միջոց է տալիս հանգստանալու:

— Ծխեցէք, պարոն:

Նստում ես ծառերի հովանաւոր ստուերի ներքոյ, սկսում ես ծխել: Քրտինքը հեղեղի նման թափւում է քո ճակատից: Ամեն ինչ թաց է՝ շապիկ, ժիլէտ և ամառային ժօկէտ: Անկարելի է այդ դրութեան մէջ երկար նստել: Հագուստը կորցնում է իւր ջերմութիւնը և մըստողութիւնն անխուսափելի է դառնում: Պէտք է դարձեալ շարժում գործել, պէտք է առաջ գնալ...

Գ. Գնում ես, գնում ես, միևնոյն լուծեան, միևնոյն անշարժութեան միջով: Յանկարծ նիրհող անտառի խորհրդաւոր հանգստութիւնը աղմկւում է և, կարծես, լսում ես մի խուլ ստորերկրեայ որոտման ծանր դղրդոց: Որքան առաջ ես գնում, շրջապատող լեռները սկսում են հետըզհետէ որոտալ:

Նայում ես դէպի երկինքը. տեսնում ես նոյն մանիշակագոյն կապուտակութիւնը իւր նուրբ ժպիտով, նոյն լուսաւոր արեգակը իւր պայծառ ճառագայթներով: Ամպի մի փոքրիկ պատառ անգամ չէ երևում:

Բայց սրտեղից է լսում այդ խուլ, սարսափեցնող որոտի ձայնը: Մտածում ես՝ անդունդի մէջ կատարում է մի սոսկալի խռովութիւն, կատաղի տարրերը մարտնչում են միմեանց հետ: Ժայռերը, ապառաժները մոնչում են: Խաղաղ մթնոլորտը սկսում է երկիւղածութեամբ դողդողալ: Եւ ուղևորի վրայ տիրում է մի սրբազան սառսուռ. նա խոնարհում է, ծունր է իջնում բնութեան վեհութեան առջև...

— Դա Թարթար գետի ձայնն է լսում, հանգստացնում է քեզ առաջնորդը:

— Զնւտ կը հասնենք:

— Այդ սարի միւս կողմումն է:

Անցնում ես սարը, անցնում ես սարի միւս կողմը:

Քո առջև բացուում է մթին անդունդ: նայում ես, նայում ես անդունդի խորութեան մէջ, աչքերդ սևանում են, դու-խըդ պտրտուում է, ոչինչ չես տեսնում: Յետոյ երևում են քեզ ծառերի հաւասար կատարներ, որոնք կարծես մկրատով հարթած լինին: Այդ ծառերը աստիճանաբար ցած են իջնում, ցած են իջնում և լցնում են կանաչապատ ձորի ամբողջ խորութիւնը: Ուրիշ ոչինչ չէ երևում:

— Ահա Թարթարը, ցոյց է տալիս առաջնորդը, ձեռքը մեկնելով դէպի ձորի խորութիւնը:

Բայց Թարթարը չէ երևում: Նա կտրել, անցել է ժայռերի ամբուլթիւնը. նա տաշիլ է միապաղաղ ապառաժների զանգուածը, հազարաւոր քայլերով ցած է իջել դէպի երկրի սիրտը. նա դարերով գործել է այստեղ, մինչև որ քարերի միջով բաց է արել իւր համար մի նեղ և անձուկ ճանապարհ: Այդ ճանապարհի մէջ խեղդուած, ճրնշուած, մի հսկայ վիշապի նման գալարում է նա, պտոյտներ է գործում, որոտում է, մոնչում է և կատաղի կերպով աղմուկ է բարձրացնում, զայրանում է, թէ ինչո՞ւ չէ կարողանում աւելի լայնացնել իւր ուղին: Իսկ վիթխարի լեռները երկու կողմից աւելի և աւելի սեղմում են նրան, և նա, բարկացած, աւելի աղաղակ է բարձրացնում:

Թարթարը Հայոց մեծ գետերի ամենակրտսեր եղբայրն է: Նա փոքրիկ է, բայց ահարկու է: Բնութիւնից վիճակուած է եղել նրան կատարել մի ամենադժուարին գեր: Նա չէ վազում ընդարձակ, հարթ-հաւասար և լայնատարած դաշտերի միջով, որ Թորքան ցանկանայ, այլ քան լայնացնէ իւր ափերը և, խաղալով, խայտալով, ուրախ հոսանքով շարունակէ իւր ընթացքը: Ճակատադիրը Թարթարին սեղմել է Ղարաբաղի լեռնային ձորերի մէջ. նա հազարաւոր տարիներով պիտի կռուէ անզոյ քարերի և անսիրտ ապառաժների հետ, — և այդ է, որ զայրա-

ցնում է նրան, այդ է, որի դէմ բողբոլում է նա իւր աղմկալի ձայնով:

Այդ ճնշուած, նեղուած դրութեան մէջ ևս Թարթարը պահպանել է իւր վեհութիւնը: Բնութեան խստութիւնը չի կարողացել յուսահատեցնել նրան. նա միշտ կռուել է և շարունակում է կռուել իւր հոսանքին աղբիք դնող խոչընդոտների դէմ:

Երբեմն լեռնային դադաթից պոկւում է, ցած է գլորւում մի ահագին քարածայռ: Նա կտրում է գետի ճանապարհը: Ջրերի ընթացքը կանգ է առնում: Այդ միջոցին կատաղած Թարթարը ուռչում է, ուռչում և, հետզհետէ աճելով, հաւաքում է իւր ուժերը: Մի գնդի, գնդի ևս... և ահա ահագին քարածայռը, որ կտրել էր նրա հոսանքի առաջը, յետ է մղւում, կատաղի ալիքները մի թեթև տաշիկի նման տանում են նրան և, զարկելով ափերի ապառաժներին, խորտակում են, փշրում են: Գետը զարձակ ընդունում է իւր բնական հոսանքը:

— Գուր կամենում էիք տեսնել Ջրաբերդը, յիշեցնում է ինձ առաջնորդը. շատ հեռու չենք բերդից:

— Տարէք ինձ այնտեղ:

Գ. Ջրաբերդ... Այդ անունը լսելիս, իմ սիրտը բարախում է և՛ ուրախութիւնից, և՛ տրտմութիւնից: Ես պիտի տեսնէի այն բերդը, որ շատ անգամ պահել, պահպանել էր մեր հայրերին Պարսիկների, Թաթարների, Արաբների և կովկասեան լեռնաբնակների յարձակումներից:

Մենք պիտի իջնէինք Թարթարի ձորը: Բերդը տեսնելու համար պէտք էր անցնել գետը:

Բնութիւնը, լաւ հասկանալով այդ գետի անհաշտ բնաւորութիւնը, զիտենալով, որ նա այնքան չար է, որ չէ կարող համբերել արհեստական կամուրջների, գտել էր

մի հնարք՝ — երկու ժայռեր, երկու ահագին սիւների նման, ամբարշտի հակառակ կողմերից մօտեցրել էր միմեանց: Նրանք այնքան մօտ են, որ մտածում ես, թէ կարող ես մէկ ժայռից թռչել միւսի վրայ: Այդ երկու ժայռերի վրայ դրած է մի շարժական կամուրջ, որի տակով անցնում է Թարթարը: Ես անցայ կամուրջը: Այժմ գտնուում էի զետաձորի յատակի վրայ: Չորեք կողմից բարձրանում են անտառապատ լեռներ: Նայում ես դէպի վեր, երկնքի մի նեղ շերտն ես միայն տեսնում: Նայում ես դէպի ցած և մտածում ես, որ ահա գտնուում ես անդունդի շրթունքների մօտ, որ իւր ահագին բերանը բաց արած, պատրաստուում է կլանել քեզ:

Այդ անդունդի, այդ սոսկալի խորութեան միջից, հրակայական շաքարի գլխի նման բարձրանում է մի մերկ, սեպաձև քարաժայռ: Նայում ես նրա վրայ և սքանչանում ես, թէ որքան խելացի է բնութիւնը, թէ որքան նախատեսել զիտէ նա շար մարդիկների շար բնաւորութիւնը, որ կանխապէս ստեղծագործել է մի այսպիսի հրաշք, որ մարդիկ կռիւների ժամանակ պատուարուին նրա վրայ, պաշտպանուին թշնամու բարբարոսութիւնների դէմ:

— Դա Ջրաբերդն է, ասում է առաջնորդը, ցոյց տալով վիթխարի քարաժայռը: Նրա լայնանիստ զազաթի վրայ գտնուում են բերդի աւերակները: Իսկ ներքևից նա սրածայր է երևում, մի ահագին սեպի նման: Բայց ինչո՞ւ է կոչւում նա Ջրաբերդ:

Բերդը արժանի է այդ կոչմանը: Եւ իրաւ նա երեք կողմից պատած է ջրով: Մի կողմից որոտում է կատաղի Թարթարը, միւս կողմից Թըրդի գետը գալով կտրում է առաջինին և կազմում է մի սուր եռանկիւնի: Այդ եռանկիւնու միջից բարձրանում է սեպաձև քարաժայռը, և

նրա զազաթի վրայ է դրած Ջրաբերդը, որի ստորոտները ողողւում են այդ երկու գետերով:

Բերդի գլխաւոր դռան հսկայ կամարներն են միայն մնացել: Այդ դռնից ներս մտնելով, մի օձապտոյտ ճանապարհ, ապառաժների կուրծքը քերելով, դէպի վեր է բարձրանում: Ճանապարհի հին սանդուխքներն այժմ ծածկուած են փլատակների բեկորների տակ: Այդ բեկորների միջից բուսել են, աճել են ծառեր, թփեր, որոնց ճիւղերից բռնելով, պէտք է կամաց-կամաց վեր բարձրանալ: Ձեռքից պոկուեցաւ ճիւղը, և դու մի քանի ըոպէից յետոյ կը գտնուիս Թարթարի որոտացող կոհակների մէջ, որ ներքևում հոսում է:

Իմ առաջնորդը խորհուրդ չէր տալիս գնալ մինչև բերդի զազաթը, զգուշացնելով, թէ այնտեղ կարող էինք զազանների հանդիպել: Բայց ինչ էլ որ լինէր, ես վճռել էի տեսնել բոլոր աւերակները:

Մի քանի ամբողջ ժամեր անցան, որ քարերը, ծառերը, թփերը, մացառները բռնելով, մենք դէպի վեր էինք բարձրանում: Ամենադժուարինն այն էր, որ տեղտեղ այդ վայրենի բուսականութիւնն այնպէս խիտ հիւսուած էր մինը միւսի հետ, որ անկարելի էր անցնել: Իմ առաջնորդը խէնջալով կտրատում էր ճիւղերը և ինձ համար ճանապարհ էր բաց անում: Վերջը անկարելի եղաւ շարունակել. յոգնածութիւնը մի կողմից, սաստիկ ծարաւը միւս կողմից բոլորովին թուլացրին ինձ: Ես նստեցայ հանգստանալու: Իմ առաջնորդը շուտով դարման գտաւ իմ ծարաւը յագեցնելու համար. նա քաղեց հասունացած շլորներ և տուեց ինձ ուտելու: Թթուաշ պտուղները բաւական զովացրին իմ սիրտը: Այդ շլորները բուսել էին այն աւերակների միջից, որոնք մի ժամանակ շէն էին, որոնց մէջ մի ժամանակ մարդիկ էին բնակւում:

Վերջապէս մենք գտնուում էինք սեպածե ապառաժի գազաթի վրայ: Բերդի շինուածներէց ամբողջ ոչինչ չէ մնացել. երևում են կիսակործան աշտարակներ, երևում են կիսաւեր պարիսպներ, երևում են դանազան սրահներ, սենեակներ, որոնց բոլորի ծածկերը ցած են թափուել: Այն հզօրները, որ մի ժամանակ այդ ամբուլթիւններից սարսափ էին տարածում թշնամու վրայ, այժմ չկան: Նրանց փոխարէն երկչոտ բուն թագաւորում է աւերակների վրայ և կանչում է իւր շարագուշակ ձայնով:

Տեսնում էք այդ անցքը, ցոյց տուեց իմ առաջնորդը. պաշարման ժամանակ այստեղից ջուր էին բարձրացնում բերդի մէջ:

Այդ գաղտնի անցքը ցոյց էր տալիս, թէ որ աստիճան գարգացած էր հայ մարդու արհեստը, և որ աստիճան հմուտ էր նա ռազմագիտական հնարների մէջ: Բերդի բարձրութիւնից ծակել էին ապառաժը և բաց էին արել մի անցք, որ տանում էր մինչև բերդի ստորոտը, մինչև Թարթար գետի ափը: Այդ անցքը տունելի նմանութիւն ունէր, և բազմաթիւ քարէ սանդուխքներով իջնում էր ցած: Սանդուխքները փորուած էին բնական ապառաժի վրայ: Իմ առաջնորդը բացատրում էր, թէ որպէս այդ անցքի միջով ջուր էին գողանում գետից, և այդ պատճառով էլ անցքը կոչուում է ջրագող: Քարէ սանդուխքների իւրաքանչիւրի վրայ կանգնած էր լինում մի-մի մարդ, վերջինը գտնուում էր գետի ափի մօտ. նա ընդունում էր իւր մօտ կանգնողից դատարկ ամանը և փոխարէն տալիս էր նրան ջրով լցրածը, և այսպէս ամանները ձեռքից ձեռք անցնելով, վերևից ստացւում էր դատարկը, իսկ ներքևից տրւում էր լիքը, և մի քանի բոպէի մէջ լցւում էր ջրի ահագին աւազանը, որ գտնուում էր բերդի մէջ, անցքի մուտքի մօտ:

Մի այդպիսի գաղտնի անցք ևս բերդից տանում էր

դէպի ցամաքը և ծայրը կորչում էր անտառի մէջ: Դա փախուստի ճանապարհն էր:

Արեգակը սկսել էր թերուել դէպի իւր գիշերային կայարանը: Իմ առաջնորդը շտապեցնում էր շուտով ցած իջնել: Ես տխուր մտածութիւններով հեռացայ այդ սքանչելի աւերակներից, որոնք կործանման մէջ ևս դեռ պահպանել էին իրանց վաղեմի մեծութիւնը:

44. Ե Ր Գ 2 Ի Ա Ն Է Ծ Ք Ը

Դարեր առաջ կար բարձրաբերձ պարիսպներով մի դղիակ, հոյակապ էր, փառքն հասել էր մինչ ուկիան կապուտակ. Ջուրջը փոռուած ծաղկեպսակ անուշաբոյր պարտէզներ. Թարմ, գովաշունչ շագրուաններ ցայտում էին վառ շիթեր:

Եւ բազմայազթ այնտեղ նստող գոռոզ արքան հողաշատ Բաղմած էր իւր գահի վրայ մտայ դէմքով ու գունատ. Ամեն խորհուրդն արհաւիրք էր, կատաղութիւն աշքերում, Նորա ամեն խօսքը՝ կորուստ, արիւն էր նա միշտ գրում:

Այս ամբողջ երկու աղնիւ երգիչ գնացին միանգամ՝ Մէկն ալեգարդ, մինն պատանի ոսկեզանգուր ու փարթամ. Տաւիղն ուսին, մի գեղեցիկ նժոյգ հեծած ծերունին, Նորա կողքին ընթանում էր ծաղկահասակ պատանին:

Ծերուկն ասաց իւր ընկերին. «Պատրանստ եղիք, իմ որդեակ, Մեր սրտառուշ տաղերն յիշէր, երգիւր ազատ, համարձակ. Երգիւր և՛ վիշտ, և՛ խնդութիւն մատաղ ձայնով դու հզօր. Գոռ արքայի քարէ սիրտը պիտի շարժենք մենք այսօր»:

Արդէն շքեղ և սիւնաղարդ նրանք սրահում են կանգնած. Գահի վրայ թագաւորը և թագուհին են բազմած. Նա սիդապանձ՝ ինչպէս փայլը արիւնալաւ հիւսիսի, Իսկ թագուհին քնքոյշ՝ նման արուսեակին յուտալի:

Ջարկեց ծերունին ոգևորուած նուրբ լարերին մասներով,
 ձօխ արձագանք տուին նորա լիահնչիւն ձայներով.
 Եւ գեղեցիկ տաղ երկնարժան չքնադատես պատանին,
 Ինչպէս համերգ ոգիների, և խլաձայն ծերունին:

Նոցա երգն է գարուն և սէր, երանաւէտ ոսկեղար,
 Ազատութիւն, խօսք ճշմարիտ, արիութեան դործ արդար,
 Եւ հեշտութեան ամեն վայելք, որ յուզում է սիրտ մարդկան,
 Եւ այն ամենն, որ կարող է մարդուն տալ տիպ վեհութեան:

Պալատական ասպետները ծաղու խօսքեր մոռացան
 Եւ անվեհեր զինուորները հզօր երգիցն յաղթուեցան.
 Իսկ թագուհին, սիրտը շարժուած, աչքին արցունք բերկրալից,
 Ահա հանեց, ձգեց երգչին չքնաղ մի վարդ իւր կուրծքից:

«Գայթակղեցիք դուք իմ աղբը, կամիք խել և իմ կին»,—
 Ահեղ գոչեց, դողաց մարմնով թագաւորը մոլեգին.
 Ձգեց սուտերն, օգում ցոլաց, մատաղ կուրծքը պատառեց,
 Ոսկեհնչիւն երգերի տեղ կուրծքիցն արիւն դուրս ցայտեց:

Աես մըրիկ խկոյն ցրուեց այն ունկնդիր ամբոխին:
 Իւր վարպետի գրկումն հոգին փչեց անբաղդ պատանին.
 Ծածկեց մարմինն նա թիկնոցով, նստացըրեց երկվար,
 Ամուր կապեց և ամրոցից նա հեռացաւ վշտահար:

Եւ դուրս եկաւ, կանգնեց բարձր դարբասի դէմ ծերունին,
 Եւ ձեռքն առաւ տաւիղն, ամեն տաւիղներից մեծագին.
 Ջարկեց նրբան կճեայ սեանը, փշուր-փշուր խորտակեց.
 Դէպի ամրոց ու պարտէզներ սոսկալի ձայն արձակեց:

«Վայ քեզ, խրոխտ դու ապարանք, թող ոչ մի ձայն քաղցրութեան,
 Լարի հնչիւն, երգ չըլտուի քո յարկի տակ յաւիտեան,
 Այլ ստրուկի երկշոտ քայլեր և հառաչանք, հեծութիւն,
 Մինչ շար ոգին վրէժխնդրութեան քեզ դարձնէ սև աճիւն:

«Վայ ձեզ և դուք անուշարոյր, գարնանագեղ պարտէզներ,
 Տեսէք ահա մանուկ երգչի դէմքին վտուած տանջանքներ:

Թող սորա տեղ դուք թառամիր, աղբիւրներդ ցամաքեն,
 Գալ օրերին թող քար կտրած և ամայի ձեզ տեսնեն:

«Վայ քեզ, նգովքդ երգիչների, վայ քեզ, անարգ մարդասպան,
 Արիւնապսակ փառքի համար մարտըդ լինի թող ունայն.
 Թող մոռացուի քո անունը մշտադիչեր խաւարում,
 Ինչպէս մահուան վերջին հառաչք, սին ձայն, ցնդի թող օդում»:

Ծերունին ասաց, և երկինքը լսեց նորա պաղատանք.
 Պարիսպները փոշի դարձած, կործանուած է ապարանք.
 Բարձր մի սիւն դեռ վկայ է անցեալ աւուրց փառաւոր,
 Այն էլ շուտով պիտի լինի մի փլատակ սրբաւոր:

Չըկայ բուրմունքն այգիների, չուրջը միայն անապատ,
 Չըկայ վտակ, սաղարթախիտ չկայ մի ծառ ստուերաշատ,
 Եւ չէ յիշում մի ուարեգիր կամ երգ անունն արքայի.
 Այսպէս ահա կատարուեցաւ անէծքն ահեղ ծեր երգչի:

45. Մ Ա Ս Ի Ս

Այս լերան բնիկ անունը, որ բոլոր Հայոց մէջ յիշա-
 տակուում է, Մասիք և կամ Լերինք Մասեաց և առհա-
 սարակ Մասիս է: Կոչուում է նաև զանազան անուամբ՝
 Աւագ, Թուխ, Մթին, Սեաւ-Լեաուն, և ռամկօրէն Մութ-
 Աշխարհ, պարսկերէն՝ Նոյի լեռ և թուրքերէն՝ Աղբը դաղ:

Սկզբից մինչև այժմ աւանդուում է Նոյի տապանի
 սոյն լերան վրայ հանդէպը և մարդկութեան խանձարուր
 լինիլը: Հետևաբար մի սրբազան ուխտատեղի է համա-
 րուած թէ կուսպաշտութեան և թէ քրիստոնէութեան դա-
 րերում: Նշանաւոր է իւր բարձրութիւնով, որովհետև Կով-
 կասի Էլբրուս սարագագաթից յետոյ բարձրութեամբ ա-
 ռաջինն է Ասիայի մէջ. Սև-ծովի եզերքից 16,334 ոտք
 բարձրութիւն ունի:

Նշանաւոր է իւր կազմութեամբը. պօրփիւր քար է, կարծես, միակտուր երկրիս երեսից ցցուած. ունի հրաբուխներ, որոնք դարերից ի վեր մարած են, բայց բոլորովին չեն դադրած: Լերան հիւսիսային ստորոտը տարածուած է դէպի Երասխի դաշտի արևելեան կողմը, իսկ հարաւային կողմից մի նեղ լեռնադաշտով կցուած է մի ուրիշ լեռան, որ Փոքր-Մասիս է կոչուում: Լերան ստորոտը աւազոտ է, միջավայրը բուսաբեր և քարուտ. շատ տեղեր էլ անհեթեթ կազմուածքով լաւայ, որից երևում է, որ մի սաստիկ ու զօրաւոր ցնցումից տակն ու վրայ է եղած: Իսկ 12,000 ոտքից վեր համակ ձիւնապատ է: Հիւսիսային կողմը 6,000 ոտք խորութեամբ մի դահաւիժ. պատրուածք կայ, որ կոչուում է Վիհ-Մասեայ: Սոյն վհի մի կողմը շինուած է Ս. Յակոբայ վանքը, որ ս. Հայրապետի հասնելու տեղն է: Պատմում է աւանդութեամբ, թէ ս. Յակոբը, ուզելով Նոյի տապանի մի կտորից առնել, բարձրացել է Մասիսը և այդտեղից աւելի շէ կարողացել բարձրանալ: Այնտեղ մի փոքրիկ մենաստան կայ, որ մի լուսադրիւր պարտէզ ունի: Այդտեղից մի փոքր ցած գտնուում է Ակուռի կամ Արկուռի գիւղը 5,982 ոտք բարձրութեան վրայ: Այս գիւղում բնակուում էին 300 տուն հայեր և ունէին մի հին եկեղեցի ու գերեզմանատուն հազարամեայ տապանաքարերով:

1840 թ. Յունիսի 20-ին մի մեծ երկրաշարժ եղաւ և տեեց երկու ամիս: Բարձր Մասիսը անեղ որոտմամբ սկսեց ծուխ արձակել և ամենաբուռն զգրգմամբ բոլոր լեռոն ու դաշտը սկսեց սասանուիլ. շատ շինուածքներ կործանուեցան և Երասխ գետը, այլեւծուելով, շատ տեղերում իւր ընթացքը փոխեց: Մի կարմրագոյն անեղ ժայռ, լեռան բարձրութիւնից փրթելով, Ս. Յակոբայ մենաստանի մէկ մասը և ամբողջ Ակուռի գիւղը կործանե-

լով, գնաց այն մեծ վիհն ընկաւ: Մինչև այսօր երևում են այն ողորմելի գիւղի և մենաստանի աւերակները, որի տեղը մի նոր գիւղ կառուցին նոր Ակուռի անունով: Այդտեղ 180 տուն հայ կայ:

46. Ա Ր Ա Ք Ա Ծ

Արագածը Հայոց միւս լեռներից գրեթէ բոլորովին զատուած և ինքնագլուխ լեռանց մի խումբ է. չորս գլխաւոր կոնաձև կատար ունի, և դրանց ամենքի վրայ էլ շքեղ լեռնադաշտեր կան: Այստեղ երկիրը աւելի բուսաւէտ ու արգաւանդ է, քան թէ Արարատի վրայ: Սրա պատճառը աղբիւրների, դարատափերի ու լեռնահովիտների առատութիւնն է: Որչափ Մասիսի երկու լեռները աղքատ են աղբիւրների կողմից, այնչափ Արագածը հարուստ է. թէպէտ սրա աղբիւրների մեծ մասը *ցերեկուայ աղբիւրներ* են, որոնք միայն հալուած ձիւնից են սնունդ առնում, բայց ջուրը լեռան ծակոտ քարերի միջից վայր է իջնում, գտւում, ժողովուում և, դարատափերի վրայով ցայտելով, դուրս է բղխում:

Արագածի կողերը ծածկող սև ու ջրաբբի հողի վրայ ամառ ժամանակ սրանչելի գեղեցկութեամբ ծաղիկներ են բսնում: Սրանց մէջ դեղին գոյնը, ինչպէս հրանունկն է, խիստ շատ է. տեղ-տեղ կան նաև լեռնային պերճ ու շքեղ կակաչներ, զանգակիկ և լուրջ-շուշան (iris) կերպկերպ կապոյտ երանգներով: Արագածի վրայ այս ալպեան բոյսերը մայիսի վերջերն են սկսում ծաղկիլ, իսկ սեպտեմբերի վերջերը ձիւնով ծածկուած են լինում:

* *

Արագածի գլխին է մեր սուրբ Լուսաւորչի աղօթատեղին, որտեղ, ասում են, մինչև հիմա էլ մի կանթեղ

անպարան կախուած է մշտավառ ու անտեսանելի և յիշեցնում է հայասէր Միածնին իւր սիրելի Գրիգորի ձեռնամած այս կանթեղի տակից Հայոց համար օրերով թափած արտասուքները: Այս սարն է, որ մեր թագաւորներն ու հայրապետներն իրանց համար ամառանոց էին ընտրել:

Արագած սարի բարձրաւանդակներն են ասն, որ հիմա էլ ամեն մէկը իրանց գլխին հպարտ-հպարտ մի-մի հնուժիւն դրած՝ կարծես ուզում են միմեանց դէմ իրանց գերազանցութիւնը ցոյց տալ:

Մի կողմից Ամբերդայ վանքն է մի քարի վրայ՝ մի անդնդախոր ձորի գլխին ուռած բազմել, մի երկաթ ու ձիգ պարիսպ էլ մինչև Արագածի ծայրը տարածել, որ իւր մէջ ամառանոց եկող թագաւորներին ապահով պահի, միւս կողմից Տեղերու վանքն է գլուխը ցցել և յիշեցնում մեզ, որ ինքը մի ժամանակ արժանի է եղել իւր հովերի մէջ էջմիածնի շոքից ազատելու մեր սուրբ հայրապետներին: Աջ կողմից Բիւրականը, Կոշը. Ագարակը մեր միտքն են բերում մեր նախնի իշխանների վերունիստը, նրանց ամառն անցկացնելու տեղերը. ձախ կողմից Փարբին ու Լազրվանն են մեր գրականութիւնը ծաղկեցնող Ղազար Փարբեցուն յիշեցնում: Յօշականը, Արագած սարի ստորոտի սրբազան աւանդապահ գիւղերից մէկը, իւր մէջ ամփոփում է մեր տառերը գտնող Սուրբ Մեսրոպի խընկելի նշխարները:

47. Ծ Ա Ղ Կ Ա Ձ Ո Ր

(Աւանդութիւն)

Գարուն էր. ձիւնը, սառուցը հալուած,
Ամեն տան դրոներ, երթիկներ բացուած.

Արևը վերէն վայր նայում էր հաշտ.
Ծիծաղում էին ձոր, հովիտ ու դաշտ:
Հայոց աշխարհը սիրուն է դարնան.
Նա եղեմական դրախտի է նման.
Սոխակ ու արտուտ թըփի, արտի մէջ
Օրնիրուն սաղմոս կարգում են անվերջ:
«Քնյրեր, խաղալու ձորն ի վայր երթանք»,
Ասացին իրար անմեղ հայ կուսանք.
Պահճու, երվներանգ հագան նորա շոր,
Պրճնազարդ գնացին ուղիդ դէպի ձոր:
Գոյն-գոյն հալաւով ձորը փռուեցան,
Խաղով, պարերով կուշտ դուարճացան.
Պանիր, կաթ ու հայ հետերն ունէին,
Խորտիկի նըստան ժամ միջօրէին:
Ինչպէս չար բազէն անմեղ թռչնակին,
Այնպէս դարանած գունդ չարսիրտ պարսկին
Ական թօթափել աղջրկանց վրան
Սուր ու գէնքերով արագ թափեցան:
Հայ պարկեշտ կուսանք՝ խոստման մըտերիմ,
Որ տուել էին հայ փեսաներին,
Մահարեր սրբէն չի սարսափեցան,
Արիւնաթաթախ գետին գլորուեցան:
Արևը իջաւ սարերի թիկունք:
Մայրերը ասին. «Ո՛ւր են մեր աղջկունք»:
Այսպէս հոգետանջ ու մըտամոլոր
Չուտ-չուտ վազեցին նորա դէպի ձոր:
Ամեն մի բլուր, ամեն մի առուակ
Ծածկել էր աղջկանց զարդարուն դիակ.
Ամեն մի տերև, ծառի ամեն ծիլ
Ներկել էր աղջկանց արեան ջինջ կաթիլ:

Ծնողք շատ լացին ու չքսփոփեցան,
 Ընկան գետնի վրայ ու խոր քընեցան.
 Միւս առաւօտը աչքերն որ բացին,
 Տրտմել դողրեցան ու էլ չի լացին.

Ամեն մի բլուր, ամեն մի առուակ
 Ծածկել էր վարդը, շուշան, մանուշակ.
 Ամեն մի տերեւ, ծիլ, բանջար ու խոտ
 Բուրկենի նրման էին խընկահոտ:

Ու այնուհետեւ ամեն նոր գարուն
 Չորն այն ծաղկունքով է միշտ դարդարուն.
 Եւ այդ շարաշուք օրից մինչ այսօր
 Չորի անունը մնաց ԾՆԳԱՉՈՐ:

49. ԽԱՉԱՐԶԱՆՆԵՐ

Հայոց աշխարհի նշանաւոր գիւղերը կամ աւանները
 եթէ պատմութիւնն էլ մոռացած լինի իւր էջերի մէջ
 տեղաւորելու, բանասէրն ինքը կարող է նորանց պատ-
 մութիւնն իմանալ, եթէ սկսի ման գալ և քրքրել այդ
 գիւղերի հնութիւնները:

Ոչ միայն ներկայ՝ աչքի առաջ եղած տեղերն ունին
 իրանց անմեռ պատմութիւնը վանքերի, աշտարակների
 ու աւերակների վրայ փորագրուած, այլ և շատ ամայի
 դաշտեր մի տեսակ յիշատակարան ունին: Մի քար, մի
 բլուր, մի այլ գոնէ կը գտնուի, որտեղից մի նորութիւն
 լոյս կը տեսնի. քարը շրջիլ, վրան մի արձանագրութիւն
 կը գտնես. այլը մտիլ, մի հնութիւն դուրս կը բերես.
 Բլուրը քանդիլ, մի նշանաւոր բան կը հանես: Չատ ժա-
 մանակ չէ անցկացել, որ Բիւրակնայ մօտ, ամայի դաշ-
 տում, դուրս եկաւ Արտաշէս թագաւորի սահման դրած

քարերից մէկը և հիմա տնկած է Բիւրակնայ եկեղեցու
 մօտ: Եթէ այս վերոյիշեալ հնութիւններն էլ շարժելու
 չլինինք, բաւական են մեզ գերեզմաններն ու խաչարձան-
 ները: Չատ սակաւ գիւղ կըլինի, որտեղ մի տապանագիր,
 մի հնութիւն չքարոզէ, իսկ խաչարձանները պարզ ցոյց
 են տալիս, որ այստեղ, իրանց տակին, թաղուած են այս
 աւերակի, երբեմն գուցէ շէն քաղաքի, իշխաններն ու
 պատուաւոր անձինքը:

Ի՞նչ է Եղուարդը... մի փոքր գիւղ, մի քանի տուն
 հայերից կազմուած: Բայց մօտեցիլը եկեղեցուն, մօտեցիլը
 այնտեղի հարիւրաւոր խաչքարերին և ինքզ կը պնդես,
 թէ այստեղ մի ժամանակ նշանաւոր տեղ է եղել: Գիւ
 գիւղը շմտած, հեռուից աչքիդ են ընկնում պատերազմի
 պատրաստուած, կարգով կանգնած զինուորների նման,
 բազմաթիւ խաչարձաններ: Պարզ լուսաւոր գիշերը իրանց
 հրաշալի տեսքով հիացնում են նայողին: Օտարականը
 առաջուց կը սարսափի էլ, կը կարծէ թէ արդարեւ պատե-
 րագմի դուրս եկած բանակ է սա, որ սպասում է թշնա-
 մու հետ ճակատամարտելու: Սովոր մարդն անգամ մի
 փոքր ժամանակ իւր աչքի տեսածի վրայ կը կասկածի-
 այնքան բնական են այդ արձանները:

49. Ա Ի Ե Ր Ա Կ

Որպէս վաղեմի մի աւանդութիւն,
 Կամ շքեղ երազ անմեղ մանկութեան,
 Կենդանանում է այսօր իմ մտքում
 Խրոխտ աւերակը նախնեաց մեծութեան.
 Այստեղ բեկորներ վսեմ արուեստի,
 Այնտեղ յիշատակն արքունի փառաց,
 Եւ վկայարան սրբազան ուխտի,

Ե՛ւ տխուր հետքը մեծաշուք կենաց...
 Ո՛հ, այսպէս ողջ մեր կեանքն է վաղանցիկ,
 Ողջը լոկ ծաղր է անսիրտ բնութեան.
 Ե՛ւ սէք, կ' հրճուանք, համայն գեղեցիկ
 Զոհ է արևի և մոռացութեան...

50. Հ Ի Ն Ո Ի Ս Ո Ի Մ Ն Ա Բ Ա Ն Ը

«Այս լաւ բան միտքս եկաւ, այ, հողուս էլ վարձք է. ասաց մէկ օր Աշտարակեցի Տէր-Յարութիւնը. աշակերտները մեր տանու գործին էլ պէտք կը զան, պարապ ժամանակ է, աշխարհքն էլ հանդարտութիւն, բեր մեր դոմի օգայուամը մի քանի երեխայք հաւաքեմ, կարգացնեմ, որ ոչինչ չլինի, գոնէ եկեղեցում փոխ կ'ասեն, մոմ կը բռնեն, քան թէ մինչև երեկոյ կալերումն ու փողոցներումը իրար միս են կռծոտում»:

Տէր-Յարութիւնն էլ շատ չմտածեց. մի քանի օրումը նորա տունը մի ուսումնարան դարձաւ: Մանուկներից որի ձեռքը մի տախտակի կտոր տուեց, վրան մի քանի տառեր գրեց փայտէ գրչով, որին մի եզան կամ կովի թիակի (ոսկրի) վրայ մի տկճորի բերանից յետ արած պարան կապեց, պարանոցը գցեց, մի երկու տառ էլ նշանակեց, որին էլ մի հին, պապենական ժամանակից մնացած, մխի մէջ կորած, մկան կռծոտած քերական, որ է այբբենաբան, տուեց: Մի քանիսն էլ, որոնք չորս-հինգ տէրտէր վարժապետ էին փոխել, մի քանի տարի մի ութ կանոն քրքրուած, կազմահան եղած սաղմոս էին կանատակներին տարել ու բերել, ամառը զնացել՝ իրանց հորթերը հանդումն արածացրել, կամ գութանաւորին հաց տարել, ձմեռն էլ յետ եկել, տէրտէրանց տունը ձանձրացրել—

այդպիսիներին էլ Տէր-Յարութիւնը էլի այն միևնոյն գրգռուած սաղմոսը տուեց ձեռքները և հրամայեց նորինորոյ դիւխց սկսեն իրանց «Ե-րա-նեալ-է-այր» սաղմոսը:

— Էլ այսուհետև թող մեր գոմի օղէն ձմեռները մարդ թէ կին չզան, չհաւաքուին. դուրա համար Գէորդ Խալֆենց օղէն բաւական է. հիմա ես պէտք է աշակերտներ կարգացնեմ— Աղջի, Սուսամբար, խորհուրդ արեց տէրտէրը իւր տիրուհու հետ, արի մեր աղջիկներին էլ կարգացնենք. Մանուշակն էլ թող երեխանց հետ խառնուի:

Ժողովուրդից ումանք ուրախութեամբ բերին իրանց աղջիկներին Տէր-Յարութիւնի մօտ կարգալ սովորելու: Ըմեն մի մանուկ բերում էր իրան համար մի ոչխարի խուկած մորթի կամ մի կտոր թաղիք կամ մի հին, մաշուած, քրքրուած, տասը տեղից կարկատած փալաս, գցում էր տակը և գոմի օղումը կարգով շարուում: Գիւղի միւս ծայրիցը կարելի էր լսել մանուկների ձայնը, որոնք բարձր-բարձր իրանց դասերը սերտում էին. «բեն—այբ = բա. բեն—եչ = բէ. բեն—է = բէ. բէն—եթ = բր. բէն—ինի = բի. բեն—վո = բօ. բեն—օ = բօ»: Միւսը գոռում էր՝ սյբ—շւ = սւշ, խէ—այբ = խւ = աշխա, տիւն—վո = տո = աշխատո, դադ—այբ = դա = աշխատողա, կեն—այբ = կա = աշխատողակա, նու—այբ = ցո = նաց = աշխատողականաց:

Տէրտէրն էլ ծանրագոգոթ, մի հաստ մորթի իւր տակը ձգած, վերին անկիւնումը հանել է իւր պարսկական, լայնաբերան ոտնամանները, բազմել ծալապատիկ ու մի կակուղ սերկեկի ձիպոտ ձեռքին բռնած, դաս է տալիս: Այս բուպէիս նա իւր վարժապետական վեհ պաշտօնի մէջն է:

Չորում է ութ-ինն տարեկան տղայ կամ աղջիկ աշակերտը մեր վարժապետի առաջին և, բռնելով տէրտէրի

իրան ձգած ճիպոտի ծայրը, պատասխան է տալիս հետեւեալ հարցերին:

Տէր տէր. «Այս սրտեղից է եկել»:

Աշակերտ. «Գրախտիցը»:

— Ի՞նչ է բերել:

— Խելք ու խրատ:

— Գէ ծայրը պաշիր:

Գողգոթալով համբուրում է հլու աշակերտը ճիպոտի ծայրը ու կուշ դալիս: Նա սպասում է տէրտէրի սովորական խօսքերը լսելու: «Օրհնեալ է փայտն, որով լինի արդարութիւն», ասում է տէր հայրը և, մի թիթե հարուած էլ մէջքին իջեցնելով, աւելացնում է՝ «որ ոչ լուիցէ ունկամբ, լուիցէ թիկամբ»:

Այս ամենօրեայ բնաբանն է դաս սկսելու, որից յետոյ երեխան կարդում է իւր դասը:

Վայ էր նորան, ո՞վ իւր համարը անդիւր չգիտէր. յանկարծ կը կաշէր նորա մէջքին սերկելի ճկուն ճիպոտը և դիպած տեղը կը կապտացնէր: Այսպէս հետզհետէ միմեանց քամակից կը փշրուէին մահակները աշակերտի բոբիկ ոտքերի վրայ, մինչև որ տէր հօր կամքը կը լրանար, մի երկու խրատական, բայց կոպիտ, խօսքեր էլ կ'ասէր ու կ'արձակէր. «Գնա՛, կորիք, տեղդ նստիր, էլ յետ այսօրուան դասն եմ թողում. թէ որ վաղը ջրի նման չես կկլպացրել, մեծ պատառդ ականջդ կը թողես»:

Կարգով անուշ կ'անէին ամենքը միեւնոյն կերակուրը և կ'սպասէին միւս օրուայ սպառնայիքին: Բայց եթէ մէկը սաստիկ շարժէր տէր հօր բարկութիւնը՝ բացի ճիպոտելուց, Տէր-Յարութիւնը բաց ծնկներով կը շոքացնէր նորան խոշոր աւազի վրայ, փէշերին հող կը լցնէր և կը կնքէր: Թո՛ղ արիւնն աչքի առաջն առնի այն աշակերտը,

որի փէշերի կնիքը քանդուել է. որքան էլ ծունկը ցաւելիս լինի, պէտք է համբերի, տեղիցը շարժուի:

Այսպէս էր հին ժամանակուայ ուսումնարանական կարգ ու կանոնը:

51. Հ Ա Տ Ի Կ

Լոյսը բացուում է, շուտ արտը գընամ,
Պատուեմ սուր խոփով ես կուրծը հողի,
Իմ սիրո՛ւն հատիկ, քեզ նորան պահ տամ
Մինչև օրերը ամբան արևի:

Թագեմ քեզ, հատիկ, և դարգս քեզ հետ.
Թէ Լստուած ուզեց, դու կանաչեցիր,
Թո՛ղ դարգս մեռնի գետնի տակ անհետ.
Գու ինձ մխիթար, կրկին տուն դարձիր:

Եւ ջերմ աղօթքով Տիրամօր առջև
Ես մոմ կը վառեմ, ես խունկ կը ծխեմ,
Որ քեզ պարգևէ մի առատ անձրև,
Որ քեզ միշտ սիրով նայէ խընդագէմ:

Բայց թէ այդ շնորհին մեղքերիս համար
Արժան չըլինիմ, ծով կը դարձնեմ
Ես տաք քրտինքը ճակտիս արևաւ,
Որ քեզ, իմ հատիկ, ծարաւ չթողնեմ:

Ծլիր, կանաչիր, ոսկէ սաւանով
Ծածկիր իմ արտը ողջ ալեծածան.
Նոր այն ժամանակ անուշ շըշխնով
Տո՛ւր ջարդուած սրտիս մի քուն հանգստեան:

52. Փ Ո Թ Ո Ր Ի Կ

Ծովը հանդարտ էր: Նաւակը լողում էր առանց օրօրուելու: Առաջին անգամն էր, որ ես ծովային ճանապարհ-

հորդութիւն էի անում, և իմ ուրախութեանը չափ չկար: Ասլանը նոյնպէս լաւ տրամադրութեան մէջ էր երևում: Բայց խաղաղութիւնը երկար չտևեց: Հարաւային քամին, որ սկսեց փչել արևը ծագելուց յետոյ, սկզբումը մեզմ էր, հետզհետէ սաստկացաւ: Ծովի հանդարտ մակերևոյթը սկսեց յուզուիլ: Նաւաստին նիրհում էր: Ասլանը առաւ թիակը նրանից և հմուտ ձեռքով սկսեց ինքը թիավարել: Նաւաստին ոչինչ չզգաց: Ալիքներն այն աստիճան բարձրացան, որ ջուրն այժմ սկսել էր ցայտել նաւակի մէջ: Նաւաստին դարձնեց: Նա յորանջելով գլուխը վեր բարձրացրեց, ձեռքով շփեց ճակատը, կարծես աշխատում էր բռնի կերպով քունը փարատել իւր աչքերից: Նա դարմացած նայեց իւր շուրջը: Ներքովի և Գրգուռ լեռների գագաթների վրայ երևում էին մոխրագոյն ամպեր: Մշուշը պատել էր այն կողմը, որ հետզհետէ մոայլուելով թանձր մառախուղի կերպարանք էր ստանում: Այդ տեսնելով, նաւաստիի հաստ, շագանակի գոյնով շրթունքները հեղնարար յետ քաշուեցան և երևան հանեցին նրա խոշոր, սպիտակ ատամները:

— Օ՛հօ, — բացականչեց նա, — շուտով մի լաւ փոթորիկ կ'ունենանք...

Մառախուղը հարաւային կողմից սկսեց աւելի և աւելի տարածուել և բռնեց հորիզոնի մեծ մասը: Բայց աղօթարանի կողմից նոր ծագող արեգակը ծիծաղում էր: Երբեմն կաթկաթում էին անձրևի խոշոր կաթիլներ, թէև մեր վրայի երկինքը դեռ պարզ էր. ջերմ և հեղձուցիչ գիշերից յետոյ այդ երևոյթը այդ կողմերում անսովոր բան չէր:

Ասլանը դեռ ուժեղ կերպով թիավարում էր: Նաւաստին կանգնած նայում էր նրան և, կարծես, չէր ուզում զրկել նրան այդ փոքրիկ գուարճութիւնից:

— Զնու տուր գէպի աջ, նկատեց նա, աշխատիր մօ-

տենալ եզերքին, եթէ ոչ՝ յորձանքների մէջ կ'ընկնենք: Յետոյ դառնալով ինձ՝ հարցրեց.

— Դու լողալ իմանում ես:

— Ոչ, պատասխանեցի ես:

— Երբ մի քանի ըսպէից յետոյ այս նաւը ջրի տակը կը գնայ, դու բռնիր այստեղից: — Նա սառնասրտութեամբ ցոյց տուեց իւր գօտին:

Ես սոսկացի:

Նաւաստին անվրդով կանգնած էր և ոտքը դրել էր նաւակի կողքի վրայ, կարծես նրա գօրաւոր ճնշումով աշխատում էր պահպանել նաւակի հաւասարակշռութիւնը, որ այդ միջոցին, մի փայտեայ կոտրած շերեփի նման, ծփում էր գայրացած կոհակների մէջ: Հարաւային տաք քամին, որ անցնելով Միջագետքի արևակէզ անապատներից և փոքր ինչ զովանալով Տաւրոսի լեռների վրայ, հասնում էր մինչև այստեղ, — այդ բօթաբեր քամին, աւելի և աւելի սաստկանալով, փոքր էր մնում, որ փշրէր բարակ ձողը, որի գլխին, ադմուկ բարձրացնելով, ծածանում էր Բերգէն-Օղլու կարմիրը և սև գոյնով դրօշակը:

— Տնւր ինձ թիակը, դու յոգնեցար, ասաց նա Ասլանին, առնելով նրա ձեռքից թիակը: — Իսկ դու, իմ գառնուկ, անգործ մի մնար, վեր առ այդ գօտը և ջուրը դնւրս ամա:

Ես վեր առայ փայտեայ գօտը և սկսեցի դուրս ամալ ջուրը, որ այդ ժամանակ աւելի առատութեամբ թափւում էր նաւակի մէջ:

Արեգակն այժմ բոլորովին ծածկուեցաւ: Մառախուղը, հետզհետէ աճելով և ընդարձակուելով, բռնել էր ամբողջ հորիզոնը: Մի քանի քայլ հեռու ոչինչ չէր երևում. կղզին անհետացաւ մեր աչքից: Անձրևն սկսեց սաստկանալ: Վերևից հեղեղ, ներքևից ալէկոծութիւն:

Երբեմն լսում էր զանդակահարութեան մեղմ ձայն, որ խլանում էր քամու կատաղի մունչիւնի մէջ: Չանդակի այդ տխուր հնչիւնները լսելի են լինում միայն հանդիսաւոր թաղումների ժամանակ: Այդ ձայնն ինձ վրայ խիստ սոսկալի ազդեցութիւն գործեց: Միթէ շուտով պիտի կատարուէր մեր թաղումը. միթէ շուտով պիտի պատահուէր ջրային անդունդը և մեզ տանէր սառն գերեզմանի մէջ:

Ասլանը մտայոյզ էր: Նաւաստին եռանդով մաքառում էր փրփրած ալիքների հետ: Իմ մէջ սիրտ չէր մնացել:

— Այդ ինչ զանգակի ձայն է, հարցրեց Ասլանը:

— Այնտեղ, կղզու վերայ, աղօթում են, պատասխանեց նաւաստին: Արեղանները սովորութիւն ունին, սաստիկ ալեկոծութիւնների ժամանակ, մօտենալ ավերին և խմբով թափօր կատարել:

- Ուրեմն մօտ ենք կղզուն:

— Չատ հեռու չենք:

Ես փոքր ինչ հանգստացայ:

Գէտք էր նաւակի մէջ գտնուած բոլոր ծանրութիւնները ամեղ ծովը: Նաւաստին նետեց կողովը, որի մէջ զանազան մրգեր էր տանում արեղաններին: Տանձերը, խնձորները մի քանի վայրկեան ծփացին զոհակների վրայ, յետոյ անհետացան: Նետեց հացի պաշարը, որ Ծովիկը գրել էր մեզ համար: Ասլանը նետեց նորին Սրբազնութիւնից իբրև յիշատակ ստացած փղոսկրեայ «Տիրհուին»: Ես էլ յիմարացայ, նետեցի ձեռքիս փայտեայ դօտը:

— Խելացի բան տեսար, նկատեց ինձ նաւաստին ժպտալով:

Ամեն բոպէ սպասում էինք խորասոյզ լինելուն: Երբ մօտեցանք մի կողմից կղզուն, միւս կողմից ծովափին, նաւաստին ասաց. «Վտանգը անցած պէտք է համարել»:

— «Ընդհակառակն հէնց այժմ է զլխաւոր տաղնապը» նկատեց Ասլանը:

— Ինչո՞ւ:

— Այժմ քամին փչում է արեւմուտքից և ալիքները մղում են դէպի արևելք, այսինքն դէպի մերձակայ ծովեզրը. շուտով մեզ կը հեռացնեն կղզուց և, նաւակը զարկելով ցամաքի ժայռերին, կը փշրեն:

— Ես պիտի թողնեմ, որ տանեն և փշրեն:

Նա առաջարկեց թողնել նաւակը և լողալով անցնել կղզին, որ աւելի մօտ էր, քան թէ ցամաքը:

— Ես նպատակ չունիմ թրջուած կատուի նման վանքը մտնել, պատասխանեց Ասլանը:

— Ուրիշ հնար չկայ:

— Կայ:

— Նաւակը շուտով մեզ հետ կը փշրուի ժայռերի վրայ:

— Եթէ այս ուղղութեամբ տանենք, չի փշրուի:

— Այստեղ ուժգին յորձանք կայ:

— Հէնց այդ յորձանքը կ'ազատէ մեզ:

— Գուր համոզուած էր:

— Ինչպէս երկու անգամ երկու...

— Տեսնենք...

Գիտութիւնը և փորձը վիճում էին միմեանց հետ: Ասլանը՝ նայելով ալիքների ուղղութեանը, քամու ընթացքին, այդ համոզմունքն էր կազմել: Իսկ նաւաստին հիմնուելով իւր փորձերի վրայ, բոլորովին հակառակ կարծիք էր յայտնում: Նա դարձեալ առաջարկում էր թողնել նաւակը և լողալով ընկնել կղզին: Թէ այսպէս և թէ այնպէս, տաղնապը մեծ էր:

Նաւաստին դադարեց վիճելուց: Նա թէօրիայի մարդ չէր: Յանկարծ այն տեսանք, որ նա, նաւակից կասկած երկայն պարանի ծայրը ձեռին բռնած՝ նետուեցաւ ջրի

մէջ: Սկզբումը բոլորովին խորասոյգ եղաւ նա մի ծանր խարխախի նման, որ դէպի յատակը զնալով, կանգնեցնում է մըրկածուփը: Ես սաստիկ վախեցայ. կարծում էի, կորաւ նա: Բայց մի քանի բողբոջ յետոյ՝ կրկին յայտնուեցաւ նա և սկսեց լողալ դէպի կղզին, իւր յետևից քաշ տալով նաւակը:

Ասլանը շուարած մնաց:

Կղզին այժմ պարզ երևում էր: Մառախուղի միջից ևս նշմարում էի արեղաների մռայլ կերպարանքները, որոնք, ափի մօտ կանգնած, իրանց ջրմեռանդ աղերսաւոր ձեռքերը տարածել էին դէպի երկինք:

— Բերդէն-օղլու ջանքերն իզուր անցան, ասաց Ասլանը, և մի անսովոր անհանդատութիւն երևաց նրա դէմքի վրայ: — Պարանը կտրուեցաւ...

Այնուհետև ինչ պատահեց, ինչ կատարուեցաւ մեզ հետ, ես մինչև այսօր էլ չեմ կարողացել ճիշտ կերպով պատկերացնել իմ մտքում: Այսքանը միայն ազօտ կերպով յիշում եմ, որ կոհակները կրկին բարձրացան և ես, ինչպէս երազի մէջ, դգացի, որ նաւակը այլ ևս իմ ոտների տակին չէր. ես ընկղմուած էի ջրի մէջ. մըրկածուփ ալիքները խաղացնում էին ինձ, երբեմն դէպի յատակը տանելով, երբեմն դէպի վեր բարձրացնելով, և այդ ժամանակը, կարծես, մի աներևոյթ գօրութիւն ինձ պինդ բռնած ունէր: Երկար մենք տարուբերում էինք ջրային տարերքի մէջ, բայց գօրութիւնը ինձանից չէր բաժանուում:

Այդ գօրութիւնն ինձ դուրս հանեց կղզին, բոլորովին անզգայացած և կիսաշունչ գրութեան մէջ: Եւ դա ուրիշ ոչ ոք չէր, բայց միայն իմ բարեկամը, Ասլանը: Երբ աչքերս բաց արի, երբ փոքր ինչ ուշքի եկայ, ինձ մի խումբ արեղաներից շրջապատուած գտայ: Նրանք անզգաբար փառք էին տալիս Աստուծուն, որ ազատուեցանք:

53. Փ Ո Թ Ո Ր Ի Կ

Վերև կախուած են սևամած ամպեր՝ ներքև ծըփում է ծովն աղետաբեր. Մուրնչում է քամին, փայլում են շանթեր. Հեռուից լսում են խուլ որոտումներ. Տեսնում եմ արդէն՝ մօտ է փոթորիկ, Բայց ծովն եմ ձրգում անհամ նաւիկ: Խըփեց կայծակը. որոտաց երկինք. Յուզուեց, փրփրաց անդունդն անյատակ. Ջրային լեռներն պալիս են անվերջ... — Զարթեցէք, թևեր, մի վհատիր, նաւակ, — Սարսափելի չէ մահը կռուի մէջ՝ ձանապարհի վրայ, դէպ՛ սուրբ նպատակ: Մեզ արշալոյսը սուրբ ազատութեան Սպասում է այնտեղ, միւս ափին անահ. Դէ, ըշտապիր դու, իմ նաւ սիրական, Կամ ազատութիւն, կամ կռուի մէջ մահ:

54. Ա Յ Ղ Ր Լ Ի Ճ Ը

Ս. Էջմիածնից մօտ երեք ժամաչափ դէպի արեւմտահիւսիս գտնուում է մի լիճ, որին ժողովուրդը Այղը անունն է տալիս:

Այդը լճից շատ մօտ, թաւ եղէգնուտների և ճահիճների միջից յառաջանում է այն պատմական գետը, որ հնումը կոչւում էր «Մեծամօրի», իսկ այժմ ասում է Սեջուր: Այդը լիճը և այդ գետը միմեանցից բաժանողը մի երկու-երեք հարիւր քայլաչափ մերկ տափարակ է: Մերկ

կամ ասու՛մ, որովհետև ինչպէս դետի, նոյնպէս և լճի եղեր-
քը ծածկուած են խիտ եղէգներով, որտեղից տարին մի
անգամ մերձակայ գիւղացիները շինու՛մ են իրանց համար
փսիաթ կամ խսիրներ. իսկ այդ տափարակի վրայ բացի
սէզից ոչինչ չես գտնիլ:

Թէ լիճը և թէ գետը ունին տեղացիների աչքում
մեծ նշանակութիւն: Գետի եղերքի եղէգնուտները նուր-
բական են ամեն հայ քրիստոնէի համար, որովհետև այս-
տեղ, ասում են, խողացած արածում էր մեր քրիստոնէ-
ութեան հիմնաքարը, յուժկու Տրդատը. այստեղից նա
մըրթմըրթալով վազեց, մեր Ղուսաւորիչ պապի առաջին
գլուխը քարշ ձգած կանգնեց և նորա օրհնութեան շնոր-
հիւը կրկին մարդկային կերպարանք ստացաւ, մի ական-
ջով միայն Սև-ջրի գլխին արածոյ կենդանու յիշատակը
չմոռանալով: Մինչև այսօր էլ որսորդները, Սև-ջրի գլխին
խոզ սպանելիս, միմեանց ասում են. «Ի՞նչ կը լինէր հայ-
քրիստոնէի գրութիւնը, թէ որ մեզ պէս մի որսորդ սպա-
նած լինէր մեր խողացած Տրդատ թագաւորին»: Միւսն
էլ պատասխանում է. «Ասում են՝ ինքը Տրդատ թագաւորը
զգուած է եղել խողութիւնից, որսորդ տեսնելուն պէս
զիտմամբ եկել՝ առաջներին ման է եկել, որ ինչ է՝ տան,
սպանեն, վերջանայ իւր շարշարանքները, բայց Աստու-
ծու հրամանովը նետ ու ազեղի լարը կտրուել է և Տրդ-
ատը ողջ է մնացել»:

Այդը լճի մասին պատմած առասպելներն ուելի
շատ են: Մինչև այսօր էլ ես անտարբերութեամբ չեմ
կարողանում յիշել Այդը լճի անունը, որ անձս չքստմնի:

Երբէք չեմ կարող մոռանալ, ինչպէս իմ հանգուցեալ
հայրը վսեմ և ազգու բառերով պատմեց ինձ Այդը լճի
բոլոր պատմութիւնները, երբոր ձիու վրայ, ինձ իւր
թարքն առած, գնում էինք Սև-ջրի գլուխը, մովրովից

ինձ համար արձակման վկայական ստանալու, որ գնամ,
ուսում առնեմ:

— «Բիտես, որդի, որ մենք մօտենում ենք Այդը լճին.
տես, ահա այն քարափի տակին է, մի փոքր էլ ներքև
գնանք՝ կ'երևայ: Այդը լիճը հասարակ ջուր չէ, շարունա-
կեց լուսահողին. նորա ջուրը չէ գնում, միշտ կանգնած
է. նա անտակ է. մարդ չէ կարող նորա մէջ մտնել. իս-
կոյն կուլ կըտան հրեղէն կենդանիքը: Ուրիշ ջրերի միջի-
նը ձկներ ու գորտեր են, բայց Այդը լճի միջին սրանցից
ոչ մինը չես գտնիլ. հրեղէն ձիանք, սպիտակ հրեղէն գո-
մէշներ, մարդաձուկն ու շատ ուրիշ զաղաններով է լիքը
Այդը լիճը: Այդ հրեղէն ձիանոնց ցեղիցն է—շարունակեց
հայրս—Քեօռ-օղլու դռա թը*», որ թեւաւոր է եղել: Այս
բանը տեսել է խառատ Մուրադը: Մուրադը նշանաւոր
վարպետ է եղել: Նա տասը-տասնուհինգ փայտէ ուղտեր
շինած, իրար քամակից կապած, սանձը ձեռին քաշելով՝
Կողբից ազ է եղել բերելիս. յանկարծ զիմացից տեսնում
է Քեօռ-օղլուն իւր կտրիճներով և երկիւղից քանդում,
վայր է թափում գետնին իւր ուղտերն ու դարձնում մի
կոյտ փայտ, իսկ ինքը մտնում է Այդը լճի եղէգների մէջը:

Քեօռ-օղլին, որ նկատած է լինում ուղտերի շարքը
և հիմա գտնում է փայտ դռած, շատ զարմանում է այս
հնարագէտ վարպետի վրայ. ուր որ լինի, հրամայում է
իւր քաջերին, պտրտել այն մարդուն և իւր առաջին կանգ-
նացնել: Խուզարկուները, քաջ գիտենալով, որ մարդը
թագկացած կը լինի եղէգնուտների մէջ, իջնում են այն-
տեղ, ձիանքն արօտի թողնում և սկսում որոնել: Ամբողջ
օրը Քեօռ-օղլին գուր ժամանակ է կորցնում. վարպետը

*) Դռաթն էր այն առասպելական նժոյգ ձին, որի վրայ Քեօռ-
օղլին քաջութեան անունն է տարել:

մի ասեղ է դառնում ու կորչում: Ըարբ կտրուած՝ նա հրամայում է ձայն տալ, թէ ինքը երգւում է իւր սրովը, որ եթէ փայտէ ուղտերի տէրը դուրս գայ ինքնայօժար, նա նորան ոչ միայն չի պատժիլ, այլ և կը վարձատրի. ապա թէ ոչ՝ երեք շաբաթ շրջապատելով Այդը լիճը՝ բազմապիտի սպանի նորան:

Եւ ահա դուրս է գալիս Մուրադը դողալով և գլուխ տալիս Քեօռ-օղլուն:

—Քո՞ ձեռագործն են այդ ուղտերը, հարցնում է Քեօռ-օղլին:

—Հրամե՛լ էք, գլխիդ մատաղ:

—Ինչի՞ թագկացար:

—Քո անունից աշխարհն է սարսափում: Եւ, ուղիղն ասեմ, հիմա էլ չէի դուրս գալ, եթէ քեզ աւետիք տալու առիթը չունենայի:

Յետոյ Մուրադը պատմում է Քեօռ-օղլուն, որ նորա մատակ ձին լճի հրեղէն այդը (որձ) ձիուց յղացած է և մի տարուց յետոյ նա մի այնպիսի ձի է ունենալու, որի նմանը աշխարհի երեսին չի գտնուիլ:

—Ուրեմն դու ազատ ես. սարքիւր ուղտերդ, բարձիւր բեռներդ և ճանապարհ ընկիր:

Քեօռ-օղլու հրամանով ի պատիւ այն Այդը ձիու, որ իւր սիրական Առաթի հայրն էր, այդ լիճը այն օրուանից կոչւում է Այդը լիճ:

—Այդ Այդը լճի ջուրը սրտեղից է գալիս և սըր է գնում, հարցրի հօրս:

—Ասում են, որ ջուրը գալիս է Արագած սարի կատարումն եղած լճից: Այդ բանն իմացել է մի հովիւ. նա այժի քամակից ձգում է իւր գաւազանը, որ ընկնում է Արագածի լճի մէջը: Մինչև մօտ է գալիս հովիւը, տեսնում է, որ իւր գաւազանը ջրի երեսին չէ: Այս երևոյթը

նորան կարծիքի տակ է ձգում, մանաւանդ երբ նա Արագածի ստորտումը՝ ոչխարներին արածացնելիս, գլուխը գետնին է գնում, որ մի փոքր հանգստանայ, միշտ ջրի քշչոց է լսում:

Մի շաբաթից յետոյ դիպուածով նոյն հովիւը՝ իւր ոչխարները գաշան իջեցնելիս, Այդը լճի մէջ տեսնում է իւր փայտը: Հովուի կասկածն աւելի սաստկանում է. նա մտածում է, որ Արագածի գլխի լճի և Այդը լճի մէջ հողորդակցութիւն կայ. անպատճառ ջուրը Արագածից գետնի տակովը հոսում է ներքև և գոյացնում է Այդը լիճը: Այդ բանն ստուգելու համար՝ հովիւը շալակում է մի ջուլ գարման, բարձրանում է Արագածի կատարը և լցնում է ջրի մէջ. երկու օրից յետոյ գարմանի հետքը Այդը լճումն է գտնում:

—Ապա այդ սնց է որ ջուրը միշտ կանգնած է մնում մի փոքրիկ լճի մէջ ու դուրս չի գնում, հարցրի հօրս:

—Աստուծու կամքովն է, պատասխանեց նա. Այլբաշի օրովը վերջին Հիւսէյն խան սարգարն ուղեցաւ Այդը լճի ջուրը խառնի Սե-ջրի հետ, երեք անգամ իրան երազ եկաւ, որ այդ լճի ջուրն անիծուած է. դա գնացկան ջրի հետ չպիտի խառնուի, ազամորդին այդ ջրի համը չպիտի տեսնի: Սարգարս ականջ չարեց ու Այդը լճի և Սե-ջրի մէջտեղի թմբան վրայ մի առու փորեց: Վերջին օրը, հէնց որ մի փոքրիկ թումը էր մնացել, որ ջուրը գնար, մին էլ այն տեսան, որ լճի երեսը կրակ դառաւ, մէջիցը ահազին գաղաններ կրակի հետ դուրս թռչկոտացին. քիչ էր մնացել, որ ամենքին էլ կուլ էին տալիս՝ թէ որ գլուխ շառնէին, շկորչէին: Ինքը սարգարը, հեռում կանգնած, այս բաները իւր աչքերովը տեսել է ու էլ յետ առուն լցնել տուել:

Եւ արգարն հետաքրքրիւ այցելուն այսօր էլ կը նկա-

տի լիճը և Մեծամօրին բաժանող տափարակի մէջտեղը
մի հին առուի հետքերը:

Ահա այսպիսի առասպելների հետ է կապուած Այդը
լճի պատմութիւնը:

55. Ա Մ Ի Ր Ա Ն

1.

Մեզնից ոչ հեռու, Վրրաց աշխարհում,
Կովկաս լեռների լանջերից մէկում,
Ուր Լեախվայ գետն է հոսում փրփրած,
Քարափի գլխին հովիւ էր նստած:
Նա նրւազում էր իր սալամուրին ¹
Ու հանգիստ տալիս իր ոչխարներին:
Քաղցը հնչիւնը սալամուրիի
Եւ կարկաջիւնը արծաթ ջրերի,
Իրար խառնուելով բնութեան ծոցում,
Մի կախարդական երգ էին կազմում:
Անուշ գեղգեղից ձորեր, սար ու քար
Ըզմայլում էին, ձայն տալիս իրար:
Ջահէլ վրացին երգից տաքացաւ
Ու իր խաշներին խալառ մոռացաւ:
Հօտի առաջնորդ երկու այծերը
Քաշուեցին հեռու, գէպի լեռները,
Ոչխարներին էլ իրանց հետ տարան,
Հովիւի աչքից հեռացան կորան:

2.

Եւ հրրապուրուած հովիւն ըսթափուեց,
Թողեց սրինգը, իր շուրջը նայեց.

¹ Սրինգ.

Քայց հօտը չը կար... Իսկոյն նա իջաւ
Քարափի գլխից, մահակը առաւ,
Գէպի լեռները գնաց վազէվազ,
Յիրուցան հօտը ժողվեց հազիւհազ:
Քայց շարանըճի երկու այծերը,
Տըմբտըմբացնելով ձիգ մօրուքները,
Երկայն պողերը օդում շարժեցին,
Կամակոր ձայնով պինդ մըկըկացին.
Ապա թռչելով քարափից-քարափ,
Վազեցին, հասան Լեախվայի գետափ:
Հովիւը յոգնած՝ վազում էր, վազում—
Ճարպիկ այծերին հասնել չէր կարում:
Գետի եզերքից այծերը փախան,
Վազեցին ձորը ու աչքից կորան:
Հովիւը քրտնած՝ վազում էր, վազում—
Ըմբոստ այծերին գտնել չէր կարում:

3.

Եւ մեր հովիւը յոգնած, շնչասպառ,
Ահա բարձրացաւ մի սարի կատար.
Երկար աչք ամեց, նայեց իր չորս դին,
Փախած այծերը դարձեալ չը կային...
Եւ անդնդախոր ձորերից յանկարծ
Մի անեղազոչ գոռիւն որոտաց:
Ահ ու սարսափից հովիւը ցնցուեց
Եւ արձան կտրած՝ ականջը լարեց:
Այդ դարհուրելի ձայնիցը դաժան,
(Որ ոչ որոտ էր և ոչ էլ վազան)
Լեռներ ու ձորեր էին դղրդում,
Եւ դղրդոցը երկինք հասցընում:

Իրան սիրտ տալով՝ հովիւը ջանէլ
 Գէպի այդ ձայնը ըսկըսեց քայլել:
 Քանի հովիւը առաջ էր գնում,
 Այնքան այդ ձայնը հուժկու էր դառնում:

4.

Եւ նա պատեանից դաշոյնը հանեց,
 Մի մեծ քարայրի առջևում կանգնեց.
 Ապա երեսը խաշակնքելով՝
 Ներս մտաւ այրը ահ ու սարսափով:
 Եւ ինչ է տեսնում:—Յատակի վըրայ
 Պառկած՝ դռնում է մի մեծ աժդահայ...
 Հովուի ծնկները ահից դողացին,
 Գլխի մագերը բիզ-բիզ ցցունեցին...
 Հաստ շղթաներով կապուած, կաշկանդուած,
 Հսկան փռուած էր, գետնին ամրացած:
 Նա մռնչում էր, ուժգին հառաչում,
 Ահարկու ձայնով այրը տատանում.
 ձգնում էր փշրել շղթան ամրակուռ,
 Բայց նրբա ջանքը անցնում էր ի գուր:
 Նըրա մի կողքին մի թուր էր ընկած,
 Իսկ միւս կողքին էլ դրած էր չոր հաց:
 Ձղթայած ձեռքը թըրին էր մեկնում,
 Բայց նա հեռու էր, ձեռքը չէր հասնում,
 Ամուր կապանքը ձգում էր կրկին,
 Յուսահատ դռնում, հառաչում ուժգին:

5.

Հովիւը դարձաւ և ուզեց փախչել,
 Բայց հսկան յետքից ըսկըսեց կանչել.

«Մի վախիր ինձնից, դ՞ու, ով բարի մարդ,
 Ե՛կ, ինձ մօտեցիր անվախ ու հանդարտ»:
 —«Ասա ինձ, ո՞վ ես, վիթխարի հսկայ,
 Չար ոգի ես դու, թէ՛ մի քրիստոնեայ»:
 «Ես նա եմ, որը ճեղքեց ամպերը,
 Սլացաւ վերև դէպի աստղերը.
 Ես նա եմ, որը երկինք վերացաւ,
 Եւ աստղերի մէջ փառքով բազմեցաւ.
 Ես նա եմ, որը շըհընազանդուեց,
 Տիրոջ պատուէրը ոտնատակ տըւեց.
 Ես նա եմ, որը երկնքից խլեց,
 Անշէջ կրակը ու աշխարհ բերեց.—
 Ինձ արգելուած էր, բայց ես դողացայ
 Այդ պատճառով էլ այս օրին հասայ.
 Ես նա եմ, որին ամբողջ Վըրաստան
 Վաղուց յիշում է, կոչում Ամիրան»...

6.

Հէնց Ամիրանի անունը լսեց,
 Հովիւը իսկոյն երկիւղից ցնցուեց.
 Նրա աչքերը յանկարծ մթնեցին,
 Նա տատանուեցաւ ու փռուեց գետին:
 Իսկ Ամիրանը առաջուայ նման,
 Ուժգին դռնում էր, ձըզձըզում շղթան:
 Երկար դարերով հսկան բանտարկուած,
 Իր մթին այրում, շղթայով կապուած,
 Արցունք էր թափում, դառըն հեկեկում,
 Աստուծոյ տըւած պատիժը կըրում:
 Եւ հըրեշտակը երկնից ամեն օր
 Քերում էր այրը մի հացի կտոր.

Իսկ եօթը տարին հազիւ մի անգամ
 Քարայրի պատը բացուում էր առժամ,
 Արևի շողքը քիչ ներս էր մտնում
 Ու դարձեալ փախչում, բանտը մթնանում...
 Այսպէս Ամիրան իր մեղքի համար
 Գետնին շղթայուած՝ տանջուում էր երկար:

7.

Երբ որ հովիւը քիչ ուշքի եկաւ,
 Հսկան խրախուսեց, նրան սիրտ տըւաւ:
 Տեսնելով նրա դառը տանջանքը,
 Հովիւը յայտնեց իր համակրանքը.
 — «Թէ ես կարենամ, թէ ձեռքովս դայ,
 Անշուշտ քեզ կօղնեմ, տառապեալ հսկայ»:
 «Սուրբս մօտեցրու... Սուրբս թէ ինձ տաս՝
 Ես կըխորտակեմ այս ծանր շղթաս»:
 Բարի հովիւը երկար շարշարուեց,
 Բայց սուրը ծանր էր, տեղից չըշարժուեց:
 — «Օ, աղաչում եմ, շուտով տուն վազիր,
 Պարան կամ շղթայ բեր, սրբիս կապիր.
 Ես այն պարանով սուրբս կըքաշեմ,
 Կմօտեցնեմ ինձ, շղթաս կըփշրեմ.
 Եւ երբ ազատուեմ իմ կապանքներից,
 Թանգազին փրկանք կըստանաս ինձնից-
 Սակայն զգոյշ կաց, որ վերագարձին
 Զըխօսես բնաւ, չըխօսես ճամպին...»:

8.

Հովիւը իսկոյն ճանապարհ ընկաւ,
 Վազէվազ գնաց, իրանց տուն հասաւ:

Նա առաւ իր հետ հաստ-հաստ պարաններ
 Ու մի քանի հատ ամուր շղթաներ.
 Անխօս, լուռ ու մունջ դուրս ելաւ տանից,
 Դէպի քարայրը ըշտապեց նորից:
 Նա դեռ չէր հասել հսկայի բանտին,
 Երբ որսորդները նրան բռնեցին.
 «էյ, ո՛ւր ես տանում շղթան, պարանը,
 Չուտ ասա, թէ չէ՝ բո՛ւրդ է քո բանը»:
 Հովիւը լուռ էր, ոչինչ չէր խօսում:
 Բայց որսորդները նրան շարշարում,
 Քաշքշում էին, ծեծում անխնայ,
 Որ հարց ու փորձին նա պատասխան տայ:
 Համբերութիւնից հովիւը ելած,
 Գաշոյնը հանեց, գոչեց կատաղած.
 «Փունճ սրիկաներ, ինձ հանգիստ թողէք,
 Թէ չէ բոլորիդ կըմորթեմ մէկ-մէկ...»

9.

Յանկարծ երկինքը ուժգին որոտաց,
 Ամբողջ աշխարհը թնդաց, դղրդաց.
 Լեռան դադաթից պոկուեց մեծ ժայռը,
 Գըրրուեց ներքե, դէպի քարայրը.
 Եւ որսորդները երկիւղից փախան,
 Նապաստակի պէս ձորում կուշ եկան:
 Վազեց հովիւը, վազեց շնչասպառ,
 Հասաւ այրի մօտ... բայց ճանպարհ չըկար.—
 Վիթխարի ժայռը անյողգող կուրծքը
 Թեքել էր այրին ու փակել մուտքը:
 Եւ յուսահատուած հովիւը լացեց,
 Երկար հեկեկաց, հսկային կանչեց,

Քայց ժայռի տակից պատասխան չըկար.
Լեռներն էին լոկ ձայն տալիս իրար,
Միանում հովուի սրտառուչ ողբին,
Անգրապարձընում նոյն ողբը կրկին...

10.

Եւ Ամիրանի տխուր վախճանը
Այժմ էլ յիշում է ողջ Վրաստանը.
Մինչև հիմա էլ Կովկաս լեռներում,
Որտեղ Կազբեկն է երկինք բարձրանում,
Մեր հովուի տարած պարանն ու շղթան
Գետնին թափթըփած կան ու կրմնան:

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

56. ՄԱՐԴՈՒ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ

Գեղեցիկ էր նախաստեղծ աշխարհը, երբ դեռ նոր էր գոյացել Աստուծոյ խօսքով. բայց նորա վրայ դեռ ևս մարդ չկար և ոչ որ էր, որ նորա գեղեցկութիւններով գուարճանար: Յերեկը պայծառ արեւը բարձրանում էր երկինքը և թափում էր երկրի վրայ լոյս ու ջերմութիւն. գիշերը երևում էր համեստ լուսինը և փայլում էին անհամար աստղեր. երկնքի կապոյտ կամարը՝ զարդարուած ոսկիափայլ և արծաթանման ամպերով, բարձր տարածում էր իւր հրաշալի անսահման վրանը. ալեկոծւում և վրզովւում էր անեզր ծովը. բարձրադէ՛ն լեռները իրանց ձիւնափայլ գագաթներն ամպերից վեր էին բարձրացնում. ամենայն կողմ հոսում էին յորդառատ գետեր և եռում, ցանում էին իրանց ցոլմունքները՝ ջրվէժներ կազմելով. փրփրալից առուները խոխոջում էին, հոսելով անուշահոտ և հիւթալի խոտերի վրայով. բարձր արմաւենիները շարժում էին իրանց հպարտ կատարները. ստուերաշատ անտառները խօսակցում էին թեթև գովարեր զեփիւռի հետ. կանաչ դաշտը, լցուած փարթամ ծաղիկներով, անուշահոտութիւն էր բուրում. սիրունիկ կենդանիները ցատքոտում էին և գուարճանում. խայտապիսակ

թուշուհները և փայլուն միջատները, ադամանդի նման ցոլալով, սլանում էին օդի մէջ. սոխակը հնչեցնում էր իւր բարձրահնչիւն երգը. բայց դեռ չէր ստեղծուած մարդը և ոչ ոք էր, որ վայելէր աշխարհիս բոլոր ճոխութիւնները:

Արեգակը, լուսինը և աստղերը՝ թէև գեղազարդ, բայց անզգայ՝ ընթանում էին իրանց համար սահմանած ճանապարհով, ոչինչ չնկատելով և ոչինչ չզգալով, մինչև անգամ իրանց սեպհական հրաշալիքներին անտեղեակ: Վարդը պճնուում էր և բուրում, առանց իմանալ կարողանալու, թէ ո՞րքան գեղանի է ինքը. սոխակի երգը չէր քաղցրացնում ոչ ոքի լսելիքը: Կենդանիք թէև ամենայն ինչ տեսնում ու լսում էին, բայց չէին հասկանում ոչ բնութեան գեղեցկութիւնը և ոչ այն ամենիմաստ օրէնսդրութիւնը, որով նա ստեղծուած էր. նոցանից ոչ մէկը չէր կարողանում մինչև անգամ գլուխը դէպի երկինք բարձրացնել և երախտագիտութեամբ ասել: «Ստեղծող, ո՞րքան մեծ ու ողորմած ես Դու, ինչքան սիրում եմ ես Քեզ»:

Տեսնելով թէ ո՞րքան գեղեցիկ է աշխարհս, Աստուած, լի անսպառելի սիրով, կամեցաւ ստեղծել մի էակ, որ իւր անմահ հոգով նմանուէր տիեզերքի Արարչին և կատարէր նորա օրէնքը ոչ թէ կարիքից ստիպուած, որպէս միւս անբան արարածները, այլ հասկանալով այդ օրէնքի զգօնութիւնը և քաղցրութիւնը, — որ ձգտէր դէպի ճշմարիտ բարին ու գեղեցիկը և գիտակցօրէն ու կամաւ հրաժարուէր չարից ու յանցանքից:

«Ստեղծենք մարդ մեր պատկերի և նմանութեան պէս», ասաց Տէրը, և ստեղծելով հողից անշափ գեղեցիկ մարմին, ներշնչեց նորա մէջ Իւր աստուածային բերանից բանիմաց հոգի: Մարդը բացաւ աչքերը, դարմացած և հիացած նայեց աշխարհին և նորա հոգին, զգալով իւր աս-

տուածային ծագումը, լցուցեալ երջանկութեամբ, երախտապարտութեամբ և սիրով դէպի իւր Ստեղծողը:

«Չնայելով որ այսքան գեղեցիկ է երկիրը, բայց մարդս միայնակ տխուր կ'ապրի նորա վրայ», մտածեց Աստուած և, կամենալով կատարեալ կացուցանել նորա բաղաւորութիւնը, ստեղծեց նորա համար մի գեղեցիկ կողակից: Ստեղծագործութիւնը վերջացնելով՝ Աստուած ասաց առաջին մարդկանց. «Սիրեցէք միմեանց, աճեցէք և բազմացէք, լցրէք երկիրը, տիրեցէք նորան. ամենայն ինչ՝ որ նորա վրայ կայ, ձեզ եմ շնորհում»:

57. ՆԱԽԱՍՏԵՂԾ ԱԶԽԱՐՀ

I. Մեր դաշտ ու հովիտ ձիւնի մէջ թաղուած,
Ծածկուած են սպիտակ սառը պատանքով.
Մէգ-մառախուղով երկինքն է սլատած,
Գետը շղթայած սառցէ կապանքով:
Սև-սև ամպերի թանձր ծալերից
Արևի շողերն էլ չեն թափանցում,
Դառնաշունչ հողմը մուսլ հիւսիսից
Փըշում է կատղած և տխուր ցոլում:
Եւ շուրջ տիրում է համր տըրտմութիւն.
Վճիտ վտակներն էլ չեն կարկաշում.
Ո՛հ, չարագուշակ է այս լուսթիւն՝
Միայն ագռաւն է անախորժ ճշում:
Մարդիկ քաշուել են իրանց տները
Եւ տաքանալով օրհնում են կրակը:
Կարծես մոռացած լինին խեղճերը
Ջերմութեան աղբիւր լոյս արեգակը:

II. Բայց կար ժամանակ, այլ էր պատկերը՝
Ուրախ ժպտում էր շքեղ բնութիւն.

Երկիրքը անամալ, ծաղկում երկիրը
 Եւ շուրջը պայծառ լոյս, կենդանութիւն:
 Հովիտն ու դաշտը կանաչադարդուած,
 Նրման գեղեցիկ զրախտին փափկութեան,
 Յիշեցնում էին մեր նախածնողաց
 Անդրանիկ օրեր սուրբ երջանկութեան:
 Եւ կարկաշելով զըլօրում էին
 Բիւրեղի նման մաքուր վտակներ,
 Օղբ երգերով թընդեցնում էին
 Դեղձանիկ, սոխակ ու ծիծեռնակներ:
 Եւ երջանիկ էր մարդը աշխարհում,
 Միշտ գեղածիծաղ կապոյտ երկնի տակ,
 Ուրախ աշխատում, խաղաղ կեանք վարում,
 Օրհնած էր նորա քրտընքի վաստակ:

58. ՆԱՀԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԻ ՏՈՒՆԸ

I. Տանուտէր Խաչոյի բնակարանը այն տներից մէկն էր, որ թէ իրանց մեծութեամբ և թէ հարստութեամբ որոշուած էին միւսներից: Այս տնից ամեն առաւօտ քշում էին գէպի նախիրը հարիւրի չափ անասուններ: Նրա կովերը, գոմէջները, եզները և ձիաներն ամենաընտիրն էին ամբողջ գիւղի մէջ:

Այս տանն էին պատկանում հազարի չափ ոչխարներ, որոնք սեփական հովիւների հսկողութեան ներքոյ արածում էին մերձակայ լեռների վրայ: Այս տանն էր պատկանում այն անագին ձիթահանը—ձէթ հանելու գործարանը,—որ գտնուած էր գիւղի մէջ: Այս տանն էր պատկանում այն գեղեցիկ ջրաղացը, որ գտնուած էր գիւղից

դուրս, որի անիւները տարուայ բոլոր եղանակներում անգաղար բանում էին:

Բայց այն, որ սուելի նշանաւոր էին Խաչոյի հարստութեան մէջ,—զրանք էին նրա հօթը որդիքը, որոնք մինը միւսի յետեից հասած՝ ներկայացնում էին նրա տան հարստութեան սիւները: Որդիքը բոլորը ամուսնացած էին և տունը լցուած էր ամեն հասակի երեխաներով: Ամուսնացած էին և նրա թոռներից մի քանիսը. նրանք նոյնպէս զաւակներ ունէին: Եւ ծերունի Խաչոն իր առաջ տեսնում էր մի քանի սերունդ, որ ապրում և գործում էին միասին: Առակի ձև էր ստացել այն խօսքը, թէ՛ «Խաչոն այնքան զաւակ ունի՝ որքան և անասուն»:

II. Ծերունի Խաչոյի տունը հեռուից բոլորովին հին ու նախնական ամրոցի տպաւորութիւն էր գործում: Նա գտնուում էր մի բարձրաւանդակի վրայ և թէ իր շինուածքով, թէ զիւրքով ունէր այն բոլոր յարմարութիւնները, որոնք պէտք էին մի բնակութիւն ազատ պահելու համար արտաքին թշնամիներից: Այդ ամրոցը պատած էր չորս անագին պատերով, որոնք քառակուսի ձևով միմեանց հետ միանալով՝ թողնում էին իրանց միջնավայրում մի բաւական ընդարձակ տարածութիւն, որի վրայ կառուցուած էին զանազան շինութիւններ: Դրսից ոչինչ չէր կարելի տեսնել, բացի չորս բարձր աշտարակից, որոնք միացնում էին պարիսպների չորս անկիւնները: Ամրոցի շրջապատի մէջ գետեղուած էին բոլոր բնակութիւնները, բոլոր ծածկոցները, որ պէտք էին մի կանոնաւոր տնտեսութեան համար: Այստեղ էր ոչխարների գետնափոր գոմը. այստեղ էր ձիանների, կովերի և գոմէջների փարախը, որ անասունների տեսակի համեմատ՝ առանձին-առանձին բաժանմունքներ ունէր: Այստեղ էր սրահը՝ երկրագործական անօթները պահելու համար.

այստեղ էին մարազը, յարդանոցը, խոտանոցը, որոնց մէջ պահուում էր անասունները դարմանելու պաշարը. այստեղ կային զսնագան մառաններ, զանագան ամբարներ մշակութեան բերքերի համար: Այստեղ կային և մի քանի խուղեր, որոնց մէջ բնակուում էին ծերունի Խաչոյի հովիւներն ու ծառաները իրանց ընտանիքներով. նրանք բոլորը ազգով քուրդ էին. կանայք ծառայուում էին որպէս աղախիններ, իսկ տղամարդիկ որպէս նախրապաններ, հովիւներ կամ երկրագործական մշակներ: Մի խօսքով այդ ամբոցի մէջ բովանդակուում էր մի փոքրիկ գիւղ, որի միակ տէրը և պետը ծերունի Խաչոն էր:

III. Նրա գերդաստանի համար որոշուած բնակարանները իրանց շինուածքով դեռ ևս պահպանել էին այն ժամանակուայ նախնական պարզութիւնը և ձևը, երբ մի ամբողջ ընտանիք ապրում էին մի վրանի տակ, այն զանազանութեամբ միայն, որ այժմ այդ վրանին փոխարինում էր քարեղէն շինուածքը: Նորա բազմաթիւ որդիերանց համար, որոնց իւրաքանչիւրը իր գաւաղներով մեծ ընտանիք կարող էր կազմել՝ առանձին սենեակներ չկային, այլ բոլորը ապրում էին միևնոյն յարկի տակ, միևնոյն սենեակում, որ ոչ այլ ինչ էր՝ բայց եթէ շորս պատ, ծածկած ահագին գերաններով: Այստեղ վառում էին, այստեղ թխում էին, այստեղ կերակուր էին պատրաստում, այստեղ բոլորը միասին պառկում էին: Այստեղ կարելի էր տեսնել նորածին հորթեր, փոքրիկ ուլեր, որոնք երեխաների հետ խառնուած՝ վազվզում, ցատքոտում, աղաղակում էին և տունը լցնում կենդանի ազմուկով: Մի խօսքով՝ դա նոյի տապանն էր, որտեղ գետեղուած էին ամեն տեսակ կենդանիներ: Այս բնակարանին կից էր մի երկրորդը: Դա առաջուանից զանազանուում էր նրանով միայն, որ առջևի ճակատը բոլորովին բաց էր և նայում

էր բակին: Դրան ևս կոչում էին սրահ, թէև դա ծառայում էր որպէս ամառուայ բնակարան: Սրահի միջից մի դուռն էր բացուում դէպի գլխաւոր սենեակը, և այսպիսով նա ներկայացնում էր բուն բնակարանի նախագաւիթը: Նրա կողքին կար մի առանձին փոքրիկ սենեակ, որ կոչուում էր օղայ. նրա դռները միայն այն ժամանակ էին բացուում, երբ տունը հիւր էր գալիս: Սա միշտ պահուում էր մարուր ու զարդարուած:

59. Ա Ն Ձ Ր Ե Ի Ի Կ Ա Թ Ի Լ

Փայլուն կաթիլը զարնան անձրևի
 Մի օր հարց տրուա իր ընկերներին.
 «Ինչո՞ւ մենք այս հին, աղքատ խըրճըթի
 Լուսամուտն այսպէս բախում ենք ուժգին»:

Կաթիլներն իսկոյն տրւին պատասխան.
 —Այստեղ երկրագործ մըշակն է ապրում.
 Ուրախ աւետիք տալիս ենք նորան,
 Որ նորա արտը ծլում է, ծաղկում:

60. ՈՒՍԻՐ ԱՌԱՋ ՔՈ ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵՂՈՒՆ

Ծառայել հայրենիքին և օգնել նորա կարիքներին կարելի է այն ժամանակ, երբ դու տեղեակ ես նոցա, երբ դու ուսումնասիրել ես նորա պիտոյքները, երբ դու իմանում ես քո ազգի լեզուն: Ամենայն ուսման հիմը և գիտութիւն ստանալու միակ և ճիշդ ճանապարհը լեզուագիտութիւնն է, և եթէ դու կամենում ես կարգով ու հեշտ սովորել ուրիշ լեզուներ, աշխատիր ուսանիլ նախ քո մայրենի լեզուն: Լեզուն է ազգայնութեան առաջին և զըլխաւոր նշանը. լեզուն է այն միակ կապը, որ ազգի ան-

դամներին կապում է միմեանց հետ. այս պատճառով կարելի է ասել, թէ իւր մայրենի լեզուն չիմացողը համարեա թէ իւր ազգութիւնից հրաժարած և իւր ազգից օտարացած է: Սա բնութիւնից դրած մի պարտականութիւն է, որ մարդս իմանայ իւր ազգի լեզուն. այս բնական պարտքը նոյն իսկ վայրենի ազգերը կատարում են ճշգրութեամբ, չնայելով որ նոցա լեզուն անկիրթ է, աղքատ, չմշակուած. ուրեմն սրշափ անպատշաճ բան կը լինի, եթէ մէկը ազնիւ, հարուստ, հիմնաւոր և մշակուած լեզու ունենայ և չկամենայ սովորել: Բայց մայրենի լեզուի գիտութիւնը, բացի օգտակար լինելուց, պարտք էլ է. ամեն մարդ պարտաւոր է իւր հայրենիքին և ազգին ծառայել. բայց այս պարտքը մարդս չէ կարող ըստ արժանւոյն լրացուցանել, եթէ իւր լեզուն լաւ չիմանայ: Այս պատճառով ուսեալ և կրթեալ ազգերի մէջ մեծ ամօթ և նախատինք է իւր լեզուն չիմանալը և շատ անգամ բնկերութիւնների մէջ այսպիսիներին չեն ընդունում և նոցա երեսին մտիկ չեն տալիս: Ուրեմն ամենայն մարդ իւր ազգային պարտականութիւնները կատարելու համար պէտք է ուսանի իւր մայրենի լեզուն, որով և կարողանայ իւր ազգի հետ միանալ, նորա ուրախութիւններին ուրախակից և նեղութիւններին վշտակից լինել:

61. ԱՌ ՄԸՅՐԵՆԻ ԼԵԶՈՒ

Ո՛վ մեծասքանչ դու լեզու,
 Ո՛վ հեշտ բարբառ մայրական,
 Փափկահնչիւն բառերուդ
 Նրման արդեօք այլ տեղ կան:
 Գու որ նախ ինձ հնչեցիր
 Նախ սիրոյ, ո՛հ, հեշտ խօսքեր,

Այն նախ գրեց թո՛թովիս
 Գեւ իմ մտքէն չէ ելեր:
 Իմ մայրենի քաղցր լեզու,
 Կեանց անսասան, կեանց յաւէտ,
 Կեանց միշտ, լեզուդ Հայկարժան,
 Կեանց ծաղկալից-ծաղկաւէտ:
 Լեզու համակ սիրաշարժ,
 Քանի ճոխ, պերճ ու պայծառ
 Մինչ կը հնչես՝ դու քեզի
 Սրտերն ամենս փողացար.
 Հընչէ, հընչէ յաւիտեան,
 Վեհ դիւցազանց պերճ երգ դու,
 Թօթիկ փոշիւ խոր մութէն,
 Ե՛լ երևան, պերճ երգ դու:
 Իմ մայրենի քաղցր լեզու,
 Կեանց անսասան, կեանց յաւէտ,
 Կեանց միշտ, լեզուդ Հայկարժան,
 Կեանց ծաղկալից-ծաղկաւէտ:
 Յաւերժական սուրբ գրոց մէջ
 Կեանց միշտ նորէն ու նորէն,
 Կշռեալ անուշ քո տողերդ
 Թո՛ղ ամեն սիրտ արծարծեն՝
 Ընորհ ունել Սրարչէն,
 Կամ պէտք ըլլայ աղօթել,
 Զրթունքս սրտէ բորբորած
 Կ'ազազակէ անարգել.
 Իմ մայրենի քաղցր լեզու,
 Կեանց անսասան, կեանց յաւէտ,
 Կեանց միշտ, լեզուդ Հայկարժան,
 Կեանց ծաղկալից-ծաղկաւէտ:

62. ՍԻՐԻՐ ՔՈ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԵՒ ՔՈ ԱԶԳԻ

«Սիրելի Արամ—ասում էր միշտ հայրը իւր որդուն—
 ծնողներիցդ յետոյ քեզ ամենից մերձաւորը և ամենից սի-
 րելին քո ազգդ է. այս պատճառով ինչպէս որ պարտա-
 կան ես քո ծնողներից սիրել, մեծարել և նոցա ծառայ-
 ել, նոյնպէս էլ պարտական ես քո ազգդ և քո հայրենա-
 կիցներէից սիրել և քո կարողութեանդ համեմատ նրանց
 օգնել: Այս պարտքը քեզ սովորեցնում է հայրենասիրու-
 թիւնը, որ, կարծես, նոյն իսկ բնութեան մէջ անկուած
 է, որովհետեւ վայրենի ազգերի և մինչև անգամ անբան
 անասունների մէջ էլ երևում է այդ ձգտումը: Այժմ լաւ
 մտածիր, սիրելիդ իմ, թէ որչափ մեծ ամօթ և նախա-
 տինք կըլինէր քեզ, եթէ այսպիսի մեծակշիռ յատկու-
 թեան կողմից աւելի պակասաւոր լինէիր, քան վայրենի-
 ները, կամ քո հայրենասիրութիւնդ նոցա հայրենասիրու-
 թիւնից աւելի մեծ և ազնիւ չլինէր: Հայրենասիրութիւնը
 կըթուած մարդկանց վրայ աւելի մեծ պարտականութիւն-
 ներ է դնում, և որչափ քո տարիքդ աւելանում են, այն-
 քան էլ պարտականութիւններդ գէպի քո ազգի օգուտները
 շատանում և բազմապատկուում են: Սիրելը բարին, սիրելի
 դաւակս, վախեցիր և փախիր շարութիւնից, մտքումդ
 պահիր քո պապերի, քո արժանաւոր նախահայրերի արար-
 քը, որոնք իրանց անձը չեն խնայել իրանց հայրենիքի
 համար, և դու կարող ես քո պարտքերդ սրբութեամբ
 կատարել: Ինչպէս որ բարի գաւակը պատիւ է համար-
 ւում իւր ծնողացը, նոյնպէս էլ բարի մարդը պարծանք
 և պատիւ է իւր ազգին: Եւ ինչպէս որ հայրը իւր անպի-
 տան որդուց իրաւունք ունի տրանջալու, այնպէս էլ ազգը
 իրաւունք ունի իւր անպիտան անգամների վրայ գան-

գատուելու: Ուրեմն ազգիդ պատիւ ու պարծանք լինելու
 համար հետեւիր միշտ առաքինութիւն գործել և շարու-
 թիւնից հեռանալ:

63. ՎԵՐՋԻՆ ՀՐԱԺԵՁՑ

Մնաս բարեաւ, իմ հայրենիք,
 Իմ մանկութեան օրօրան,
 Քեզ պաշտել եմ ես վառ սրտով,
 Եւ կըպաշտեմ յաւիտեան:
 Թէպէտ բախտը խլում է ինձ
 Նուիրական քո զրկից,
 Բայց երբէք նա կարէ ջընջել
 Սուրբ անունդ իմ սրտից:
 Ուր էլ լինիմ, ուր էլ ապրեմ,
 Թէկուզ օտար երկրի մէջ,
 Սիրել եմ քեզ և այդ սէրը
 Կըմնայ անխախտ ու անշէջ:
 Մնաս բարեաւ, իմ հայրենիք,
 Ինձ կեանք, արև պարզևող.
 Մնաս բարեաւ... վերջին անգամ
 Համբուրում եմ քո սուրբ հող:

64. Ա Ն Ա Ռ Ա Կ Ո Ր Գ Ի Ն

Ի ծննդնէ եւեթ մոլութեամբ լեալ,
 մինչ նովիմք եւ վախճանեցաւ:
 Թորոն. Բ. ԿԱ.

Ա

Արշալոյսը ոսկեգօծեց Մասիսի ձիւնապատ գագաթ-
 ները: Աշխարհն արթնացաւ հայր Արամազդի հետ:

Ազատ Մասիսը կեանք առաւ: Արամազդն աչքերը բացաւ, նստեց իւր քարեայ գահի վրայ, աչքը յածեց քարեայ քնարանի չորս կողմը: Յաւերժական ծաղիկները շարիշար բարձրացրին իրանց չքնազ գլուխները և ժպտացին ու ողջունեցին. «Բարի լոյս, մեծ Արամազդ»: Գեղամայ ծովակի ալիքները խնդալով, խոխոջելով, միմեանց հրհրելով՝ ծառացան, գլուխ իջեցրին արի Արամազդին ու գոչեցին. «Քննդ անոյշ, աստուածների հայր», Բացօթեայ թռչնակները հանեցին իրանց փոքրիկ նախշուն գլուխները թևերի տակից, քնաթաթախ աչքներով մէկը բաց, մէկը փակ, բաց արին փոքրիկ մաքուր կտուցներն ու զեղզեղեցին բիւրաւոր դայլայլիկներ. «Բարի ծր, բարի տեսութիւն, հայր», ասացին ամենքը:

Աստուածների հայրը գուարթ դէմքով ողջունեց բովանդակ աշխարհին՝ շոյելով իւր սպիտակափառ երկայն միրուքը, աւետեց ուրախ օր: Փափուկ մամուռը, որ թաւիշի պէս բռնել էր գահը, աւելի ևս բարձրացաւ, խտացաւ, փափկացաւ. կաթնորակ աղբիւրը, որ նագով, շնորքով ծորում էր այրի աջ կողմից, նոր-նոր անուշիկ ձայներ հանեց. նրա մաքուր ակունքից դուրս եկաւ մի յաւերժահարս ու, լցնելով խեցեղէն փոքրիկ դոյլը արշալոյսի կարմրացած ջրով, մօտեցաւ Արամազդի սպասին: Հայոց աշխարհի պաշտպանը լուացուեցաւ, սրբուեցաւ յաւերժահարսի մագերով ու նստեց:

Մինչ այս, մինչ այն, ազօթարանը բոցավառուեցաւ: Երկինք և երկիր բռնուեցան ծննդական ցաւերով: Գեղամայ ծիրանի ծովն էլ տանջւում էր երկնքի և երկրի ցաւերով՝ նոյնպէս երկնում էր: Սար ու ձոր, հովիտ ու անտառ պլշած նայում էին ահեղ ծննդականներին: Բայց երկար չէին նորանց ցաւերը: Գեղամայ ծովի վրայ կարմրիկ եղէգնիկն սկսեց ծխախառն բոց ծխել. բոցի մի-

ջից վազեց մի խարտեաշ պատանեկիկ: Նրա մագերը հրեղէն էին, միրուքը բոցավառ, երկու աչքը երկու արեգակ: Արարած աշխարհը լուսաւորուեցաւ, տաքացաւ: Վահագն էր դա, հայր Արամազդի սիրելի որդեակը: Նա զինավառ և խրոխտապանծ կտրեց անցաւ օդի տարածութիւնը, մտաւ հայրենական այրը:

Հայր ու որդի փաղաքշահքով զրկախառնուեցան: Եւ աստուածների օրինակով Մասիսի լանջերում և ստորոտներում որքան եղնիկներ ու տատրակներ կային, բերան բերանի զբին, միմեանց համբուրեցին:

Բ. Անմահների ընտանիքը հետզհետէ ժողովուեցաւ գեղազարդ այրի մէջ:

Եկաւ Աստղիկ դիցուհին: Անմահական շուշանները, անթառամ վարդերը շարիշար թագ կապած նստած էին հրաշագեղ գլխի վրայ: Հայոց աշխարհի լուսինն էր դիցուհին. ամառնային լուսնի պէս նագելի, հեղահամբոյր, գեղեցիկ: Նա մի գեղեցիկ եղնիկ էր հեծած և երկու յաւերժահարս, բամբիռները ձեռներին, երգում էին նրա սուաջ աստուածային երգեր: Եկաւ, գուրգուրալով փաթաթուեց Արամազդ հօր և Վահագն ամուսնու վզով:

Ապա եկաւ ոսկեմայր Անահիտը: Թէև նրան ոսկի արձան էին կանգնեցրել Աշտիշատում, բայց նա պարզ, անպաճոճ կերպարանք ունէր. նման էր մի աշխատասէր և ժրագլուխ գեղջկուհու, որ աշխատելիս, քրտինք ու վաստակ անտես է անում: Իմաստութիւնը և զգաստութիւնը, որի հեղինակն էր դիցուհին, այն ժամանակները շրջում էին գծուծ հագուստների մէջ: Այսպէս և աստուածուհին: Բայց նրան որդիական յարգանքով գլուխ էին տալիս Մասիսի քաջերը և բոլոր անմահների սպասաւորները:

Միմեանց յետեից հասան նանէ դիցուհին և Միհր աս-

տուածը Բագայառինճ աւանից: Ամենից յետոյ եկաւ Ամա-
նոր աստուածը, բերելով իւր հետ հայ երկրագործի աշ-
խատութեան պտուղներից պարզև անմահներին: Այդ տա-
րին երկրագործ թէ այգեպան շատ զոհ էին նրանից և
նա ուրախ էր: Նոր էին վերջացել նաւասարդի տօները,
որ Հայոց աշխարհը յատկացրել էր իւր առատածեռն աս-
տուծուն. ուրախ-ուրախ տօնում էր, զոհ և երկրապագու-
թիւն էր անում: Այդպիսի պատիւ ունէր նա, որ երկիրը
դառն քրտինքով հերկել էր տալիս և փշի ու մացառի
տեղ ոսկի ցորեն էր բուսցնում:

Գ. Տրտունջ բարձրացաւ անմահների շրջանում առ հայրն
Արամազդ, տրտունջ Արշակունի Արտաւազդ թագաւորի
դէմ: Քաջ և աշխարհաշէն հօր այդ չար գաւակը ընդհա-
նուր զայրոյթ էր պատճառել:

Այսպէս տրտնջաց Վահագն.

«Արտաշէս մեռաւ և դեռ գերեզմանի մէջ հանգիստ
չառած, որդին նախանձելով նրան արած պատուին և
համայնական սուգին, չարախօսեց անմահների վրայ, ո-
րոնց սիրելի էր թագաւորը. դառնութեան լեղի թափե-
լով՝ ասաց, թէ հայրը բոլոր աշխարհն իւր հետ տարաւ
և այժմ ինչի վրայ պիտի թագաւորէ ինքը: Արտաշէսը
պատանն ուսին եկաւ ինձ մօտ, դառնապէս անիծում էր
որդուն: Յիշեցրեց՝ թէ ինչեր էր արել Արտաւազդը, քա-
նի ինքը կենդանի էր: Ի՞նչ կրկինէր մանուկ Արտաշէսը,
եթէ Սմբատ Բագրատունին չխնայէր նրան, վտարանդի
լինելով նրա հետ Պարսից երկիրը: Սմբատը պահեց, մե-
ծացրեց նրան, մտցրեց Հայաստան, տարաւ նրան հօր
դահի մօտ: Բայց անարժան արքայորդին կամենում էր
իրանց բարերարին սպանել: Բաւական չէր այդ, մեր
Մուրացան ցեղին վերջին պատուհասը հասցրեց, արքայա-

պատիւ Արգաւանի ապարանքը կործանեց, պատճառ
դառաւ նրա և նրա որդու մահուան: Սակայն Արգաւանը
Արտաշէսի սիրելին էր: Արգաւանն էր, որ թողելով իւր
բարձն ու պատիւը Երուանդի մօտ, գնաց միացաւ մա-
նուկ Արտաշէսի զօրքին, երբ սա գալիս էր Պարսկաստա-
նից՝ վրէժ լուծելու և իւր գահն առնելու: Բարերար էր
Արգաւանը, փառաւոր. բայց Արտաւազդ նախանձեց և,
ապերախտութիւնից կուրացած, կարճեց նրա կեանքը»:

Զօրաւոր էր ոսկեմայր Անահիտի տրտունջը.

— Երէկ, ասաց նա թախծալի ձայնով, ես տեսայ
այն սուգն ու վայնասունը, որ ընկել էր Արտաշէս թա-
գաւորի ընտանիքի մէջ: Արտաւազդը քշել էր տալիս նը-
րանց, ուղարկում էր հեռու աշխարհը, որպէս զի Արաբա-
տեան երկիրը իրան մնայ: Արքայագուն մանուկները լա-
լիս էին անպաշտպան. կանայք ամօթահար ծածկում էին
իրանց դէմքերը խոնուած ամբոխի մէջ. վայրագ զինուոր-
ները քշում էին... նրանց հեռացրին և Արտաւազդ հան-
գիստ նստեց իւր սովորական մուրթիւնների մէջ: Օրեր
է անցկացնում մոլի թաղաւորը. երկիրն անտէր է մնա-
ցել. մարդկանց գատը չեն լսում. հզօրն անգօրի ուսերին
է նստած: Դեռ պատանի էր Արտաւազդը, երբ սկսեց ան-
պատիւ անել իւր հարազատ մօրը, չարախօսելով նրա
մասին: Արգաւան Մուրացանին Արտաշէսի աչքում վատա-
բանելու և նրա պատիւը խլելու համար, անպատկառ որ-
դին խօսք բարձրացրեց Սաթենիկ տիկնոջ մասին, իբրև
թէ Արգաւանին պատուում է իւր ամուսնուց շատ:

Աստղիկ զիցունհին էլ իւր զանգատն արաւ, ասելով
որ Արտաւազդը սպանել է իւր քրմապետին, որ նորա
հարազատ եղբայրն էր, որպէս զի մենակ մնայ: Խօսեցին
և միւս աստուածները: Ամենից յետոյ խօսեց առատա-
ձեռն Ամանորը.

—Անմահների հրամանով Արտաշէսը մտաւ մահուան անկողինը: Ես թագաւորի մօտն էի, երբ նա, տանջուած ու յուսակտուր, յիշեց նաւասարդի տօները: Գլուխը բարձրացրեց, անձկութեամբ աչքերը դէս ու դէն դարձրեց, թառանջ քաշեց: «Ո՛վ, ասաց, կրտար ինձ ծխանի ծուխը և նաւասարդի առաւօտը, եղնիկների վագելը և եղջերուների վագելը. մինք փող էինք ածում և թմփուկ էինք դարնում»: Արտաւագղը լսում էր այդ խօսքերը, տրտընջում, որ հայրը չի մեռնում, որպէս զի ինքը թագաւորէ: Աստուածների դէմ դանդատում էր, որ այդքան սիրում են նրան և քառասուն տարի նորա արած թագաւորութիւնը բաւական չեն համարում:

Տիրեց լուռութիւն: Այրի աղբիւրը սկսեց իւր բարակ ու անոյշ կարկաչիւնը. հողմերը դադարեցին. աստուածները լուռ սպասում էին:

Հայր Արամագղը լսեց այդ բոլորը, լսեց լուռ կերպով: Յօնքերը կիտեց, աչքերից բարկութեան շանթեր հանեց: Գաւազանը խփեց քարին և Մասիսի հիմունքները որոտացին: Ապա ասաց բարկացած.

—Կարճուի Արտաւագղի թագաւորութիւնը. անիծուի նա և նորա պէս զաւակը: Նա որսի զայ Մասիսի ստորտները, Մասիսի քաջերը բռնեն, ձգեն նորան խոր վիհի մէջ. այդտեղ չմեռնի նա, լոյս չտեսնէ: Զղթայակապ տանջուի, միշտ տապալուի լոյս աշխարհ տեսնելու տենչանքով: Դժոխքից երկու շուն սպասաւորեն նրան, օր ու գիշեր լիզեն, կրծեն շղթաները. նա կարծէ, թէ իւր շղթաները անա կրկտրատուին, բայց դարբինները մուրճով ծեծեն իրանց սալերը, շղթաներն ամրապնդուին: Յաւիտեան ազատութիւն չտեսնէ Արտաւագղը, իւր ականջներով լսի դարբնոցների ձայնը, զայրանայ, բայց ի զճը...

Աստուածները այս հրամանը հասցրին իրանց քուրմերին:

Անցան դարեր: Հայր Արամագղը իւր փառաւոր ընտանիքի հետ հայածուեցաւ Մասիսի այրից՝ Հայաստանից: Ազատ Մասիսը, ձիւնով և սառնամանիքով շրջթայուած, մնաց անրնակ, մենակ: Միայն ալևոր արծիւը պտոյտներ էր անում նրա կողերով:

Մոռացուեցան հեթանոսական աստուածները... բայց Հայ դարբինը, ուշադիր մնալով պապենական խրատին, չմոռացաւ իւր գործը. ամեն կիրակի օր ձեռքն է առնում ծաւր մուրճը, երկու-երեք անգամ ծեծում է սալը: Արտաւագղի շղթաները հաստանում են, պնդանում...

Մոլթ աշխարհումն է մնում հօրից անիծուած անառակ որդին...

65. ԱՐՏԱԻԱԶԳ

Ջարկեցէք, դարբիններ, կրուանը սալին,
 Ջարկեցէք կուանը, շղթայքն ամրանան,
 Անիծեալ արքայի կապանքն ամրանան.
 Ջարկեցէք, դարբիններ, կուանը սալին:

Ահարկու ամպերը եկան ժողովուեցան,
 Ծեր Մասեաց ճակատին սև քօղ փաթթեցին.
 Գոռում է փոթորիկ դազանի նրման,
 Հառաչում, սուլում է կատաղած քամին:

Ջարկեցէք կրուանը:—Խորունկ քարայրից
 Ահա չար հողմի հետ հասնում են ձայներ...

Ցոլացաւ փայլակը,—արքայի աչքից
 Դէպի վեր թռչում են բարկութեան կայծեր:

Կամի նա ելանել վրէժխնդիր հողով՝
 Իւր անվերջ տանջանքի թոյնը մահաբեր

Աշխարհի չորս կողմը շաղ տալու մտքով.
Բայց ամուր են նորա ծանր շղթաներ:

Մտերիմ գամփուններ կրծում են կապանք,
Կրծում են անդադար կապանքն արքայի...

Արտաւագգ, վերջ չունի հողուղ տառապանք,
Եւ դեռ շատ հեռու է վախճանն աշխարհի:

Եւ անգօր շարութեան քո կուռ հարուածներ
Գեռ պիտի փշրուին մեր մուրճի տակին.

Կունենանք մենք դեռ ևս գեղեցիկ օրեր,
Գեռ հաշտ է երկինքը մեղսոտ աշխարհին:

Բայց եթէ՛ քարացած, մենք չենք լսելու
Քարբաւը սուրբ սիրոյ, և վերածնութեան,

Նոր կեանքի աւագան մեզ չէ փրկելու,—
Արտաւագգ, փշրուի թո՛ղ մեր կուռ կրուան:

Մենք այլ ևս չենք զարկիլ երկաթի սալին.
Թո՛ղ կրծեն գամփուններդ ոտքիդ շղթաներ,

Արձակուին բազուկներդ. և դու աշխարհին
Գո՛ւրս արի բերելու կոտորած, աւեր...

Բայց ո՛չ, մենք փրկութեան դեռ հաւատում ենք.
Մեզ մի նոր երկնքից նոր լոյս կը բացուի.

Եւ անա ծիածանն արդէն տեսնում ենք
Մենք ազատ, լուսաւոր մի նոր վիճակի...

Ջարկեցէք, դարբիններ, կուանը սալին,
Ջարկեցէք կուանը, շղթայքն ամրանան,

Անիծեալ արքայի կապանքն ամրանան.
Ջարկեցէք, դարբիններ, կուանը սալին:

57. ՆԱԻՍՍԱՐԳԻ ՏՕՆԵՐԸ

Հին-Հայոց համար տարուայ ամենատաք Օգոստոս ամիսը բարիկենդան էր, կաղանդ էր: Այն ժամանակ, երբ

ընութիւնը զարնանանման գեղեցկանում էր, մեր նախնիք կատարում էին Նաւասարդի տօնը, որ նրանց տարեգլուխն էր և սկսում էր Օգոստոսի 11-ին:

Նաւասարդին մի քանի տօներ էին կատարում և դրանք ամենքն էլ մեր հեթանոսութեան ժամանակուայ պահապան աստուածների տօներն էին, քաջ նախնեաց յիշատակները, կտրիճների մրցանքը և հասարակ ժողովրդի խաղերն ու վայելքներն էին:

Այդ հանդէսները կատարում էին քրմապետները. մեր քրիստոնէութեան ժամանակ նրանց փոխանակեցին խաչապսակ քահանայապետները, որոնք մահեանների տեղը եկեղեցիք շինեցին: Բնութիւնը իւր կերպարանքը չփոխեց, ազգն էլ իւր հանդէսները չփոխեց, այլ տօները սրբեց և աստուածներին նուիրելու փոխանակ՝ ճշմարիտ Աստուծուն և նրա նահատակներին նուիրեց:

Նաւասարդի տօնից քանի մի օր առաջ կատարում էր Վարդաձղի վարդանման «Աստղիկ» զիցուհու տօնը, որի փոխանակ մեր առաջին Հայրապետ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը կարգեց «Վարդավառի» տօնը, Քրիստոսի պայծառակերպութեան տօնը, որ և մինչև այսօր տօնում ենք պայծառապէս: Իսկ Նաւասարդի առաջին օրը ազգային ամենից մեծ, պանծալի, սրբադան օրն էր, և հանդէսները շատ օրեր էին տևում զանազան յիշատակներով, որոնք մի անունով «Ամանորայ» կամ «Աշխարհատողով» էին ասում: Այս վերջին անունը ցոյց է տալիս, որ այդ տօնի հանդիսականները միշտ մեծ բազմութեամբ էին ժողովում: Թագաւորը իւր Արարատեան չորս բիւր զնդովը, նախարարները ութ բիւր գումարտակներով, վեց հարիւր գաւառատեարք և չորս հարիւր զահակալ իշխաններ, բազմաթիւ քրմեր իրանց պաշտօնեաններով և ուրիշ հազարաւոր հանդիսականներ զարդարում էին այս տօնը:

Հայոց այս «համաշխարհական» տօնի պատճառը երեք բան էր. առաջին՝ հին տարեմուտն էր, որովհետև «Նաւասարդ» նշանակում է «նոր տարի». երկրորդ՝ նաւասարդը ջրհեղեղի յիշատակն էր, ուստի և այդ օրերը զանազան ջրախաղեր էին կատարում՝ տապանով Արարատ սարի վրայ մարդկանց փրկութեան տօնը յիշատակելու համար. իսկ մենք հիմա ջրի այս հանդէսը Վարդավառի օրն ենք կատարում. երրորդ՝ «Ամանորայ ամենաբեր» դից տօնն էր, որ բերքի և առատութեան աստուածն էր համարում:

67. Ս Ե Ր Մ Ն Ա Յ Ա Ն

Փնօք և երանի քեզ, քնջ սերմնացան,
 Որ դաշտն հայրենի չես թողում խոպան,
 Որ ջերմ յոյսերով դու նրա գրբկում
 Ապրում ես սիրով, և սիրով տանջում:
 Փնօք քեզ, որ հօօր, անվհատ հոգով
 Թափում ես, մշակ, գու առատ քրտինք.
 Քո սուրբ քրտինքով բազմում—բիւրաւոր
 Ապրում են մարդիկ խաղաղ, երջանիկ:
 Անխոնջ, ժրջան դու մեղուի նրման,
 Հանգիստ չըգիտես հայրենի երկրում.
 Վիշտ, ցաւ ես կըրում դու նրա կըրծքին,
 Միշտ ուրախերես, միշտ գըւարթագին:

Դու երգ ես երգում վաստակի ժամին,
 Ոգելից երգեր, սրտառուչ երգեր,
 Եւ քամին նրանց առնում է, տանում
 Սարեր ու ձորեր, անտառի խորքեր . . .
 Ծիծաղ ու հրճուանք, կեանքի վայելքներ,
 Լաց ու տառապանք, դառըն գրկանքներ,

Օրհնանք ու աղօթք,—զայրոյթ ու բողոք,
 Բոլորն էլ երգով, վառ ըզգացմունքով
 Պատմում ես միայն դու մայր-բնութեան. . .
 Եւ նա ձայնակից, ո՛վ ժիր սերմնացան,
 Սրտաբուխ երգիդ, քո ջերմ զգացման,
 Իր սրտի խորքից տալիս է քեզ միշտ
 Քաղցր արձագանք, սիրող մօր նրման:

Վաղ առաւօտեան վառ արշալուսին,
 Օրը բացուելիս, արևը գարնան
 Քեզ է առաջին ողջոյնը տալիս.
 Իրիկնադէմին, երկրի երեսին
 Երբ մութ է իջնում, քեզ է նա նորից
 Լեռան ետեից «մնաս բարև» ասում.
 Քեզ է համբուրում, քո դէմքը շոյում
 Իր հեզիկ շնչով գեփիւռն հովասուն.
 Քեզ է կախարդում, քո ուշքը խըլում
 Անուշ կարկաջով անհանգիստ առուն.
 Գետակը ձորում, թռչունը օդում—
 Բոլորն էլ սիրով քեզ են ողջունում,
 Քո վաստակն օրհնում ներդաշնակ ձայնով...

Քո սէրն է երգում, անխոնջ սերմնացան,
 Եւ իմ հեզ մուսան, իր անկեղծ երգով.
 Քեզ եմ կեանք հայցում, քեզ կեանք բարելից
 Գըթոտ երկնքից սրտիս աղօթքով.
 Ես աղօթում եմ, որ միշտ լի սիրով
 Քեզ ժպտայ երկինք քո վսեմ գործում.
 Որ միշտ երկնառաք արև-անձրևով
 Ծաղկի քո վաստակ հայրենի երկրում...

Փանօք և երանի քեզ, քան սերմնացան,
 Որ դաշտն հայրենի չես թողում խոպան,
 Որ վառ յոյսերով դու նրա գրբկում
 Ապրում ես սիրով, և սիրով տանջում...

68. ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻՋՐԸ ՀԱՅՍՏԱՆՈՒՄ

Հայոց Արգար թագաւորի ժամանակն էր, որ մեր Փրկիչ Յիսուսը Երուսաղէմում հրաշքներ և բժշկութիւններ էր անում և Իսրայելացոյ ազգին քարոզում էր դէպի ապաշխարութիւն: Արգարը՝ լսելով նորա հրաշագործութիւնների մասին և ինքն էլ հիւանդոտ ու մարդկային բժշկութիւնից յոյսը կտրած լինելով, դեսպաններ է ուղարկում Յիսուսի մօտ և խնդրում է նորան դալ, բժշկել իւր հիւանդութիւնը: Թագաւորը իւր նամակի մէջ յիշում է այն հրաշագործութիւնների մասին, որ նա գործել է Հրէաստանում և խոստովանւում է, որ նա Աստուած է և Աստուծոյ Որդի, ուստի առաջարկում է նորան դալ և բնակուիլ իւր քաղաքում, ասելով՝ որ ես ունիմ մի փոքրիկ քաղաք, Եղեսիայ անունով, որ ինձ և Քեզ բաւական է. այստեղ Գու կարող ես հանգիստ լինել և ազատուիլ հրէաների ամբաստանութիւններից և հալածանքներից: Յիսուսը, ստանալով Արգարի նամակը, ասում է. «Երանի նորան, որ դեռ չտեսած՝ հաւատում է ինձ, որովհետև որոնք տեսնում են ինձ, չեն հաւատում, իսկ որոնք չեն տեսնում, հաւատում են և կ'ապրեն»: Յետոյ աւելացնում է, որ Ինքը չէ կարող դալ և նորան բժշկել, որովհետև պէտք է կատարէ այն ամենը, ինչի համար որ աշխարհ է եկել. բայց խոստանում է Իւր մահից յետոյ Իւր առաքեալներից մէկին ուղարկել, որ նորան բժշկէ: Յիսուսը Իւր նամակի հետ, որ գրում է Թովմայ առաքեալը, ուղար-

կում է և Իւր անձեռագործ պատկերը—Դաստառակը, որ երկար ժամանակ պահւում էր Եղեսիայում:

Յիսուսի յարութիւնից յետոյ, ինչպէս որ Տէրը հրամայել էր, Թոմայ առաքեալը ուղարկեց Թադէոս առաքեալին, որ Քրիստոսի եօթանասուն աշակերտներից մինն էր, Արգարին բժշկելու: Թադէոս առաքեալն եկաւ, բժշկեց թագաւորին և մկրտեց թէ թագաւորի տունը և թէ պալատականներից շատերին: Արգար թագաւորը, ուրիշ վնասապետների նման, չկամեցաւ ուժով տարածել քրիստոնէական հաւատը, այլ տուեց իւր հպատակներին խղճմբտանքի և կամքի ազատութիւն՝ ընդունելու նոր կրօնի վարդապետութիւնը. իսկ ինքը միայն բարոյապէս էր նպաստում նորա ընդհանրանալուն: Այդ նպատակով նա երկու անգամ նամակ գրեց Հռոմայեցոյ կայսր Տիրերիոսին, յայտնելով այն սքանչելիքների մասին, որ գործել էր Յիսուսը և գործում էին նորա աշակերտները նորա անունով: Կայսրը իւր կողմից Արգարին խոստացաւ, որ ազատութիւն կրտայ իւր հպատակներին դաւանաբանական գործերում և խիստ կերպով կրպատէ նոցա, որոնք կրհալածեն քրիստոնեաներին: Արգարը նամակ գրեց նաև իւր ցեղակից և դաշնակից թագաւորներին՝ Պարսից Արտաշէսին և Բարբելայոց ներսահին նոյն բովանդակութեամբ, ինչպէս էր կայսրինը: Բայց առաջին քրիստոնեայ թագաւորը, դեռ չստացած իւր վերջին երկու նամակների պատասխանը, մեռնում է 32 թուականին Ք. Յ.

69. * * *

Երբոր տեսնում եմ, որ մոլեգնաբար
 Եղբայր եղբօր դէմ դարան է գործում,
 Եւ մարդիկ չնչին շահերի համար

Մատնում են իրար և դաւաճանում,
 Երբ ես տեսնում եմ՝ սիրոյ դիմակով
 Ծածկուած անսահման ինքնասիրութիւն,
 Իդէալների շողջողուն փայլով
 Քօղարկուած կոպիտ նիւթապաշտութիւն,
 Այն-ժամ ակամայ ինձ այցելում է
 Յոռետեսութեան մոլեգին ոգին,
 Եւ լոյս աշխարհը աչքիցս ընկնում է
 Այդ շարաքաստիկ մռայլ ըոպէին.
 Եւ իմ շրթունքից, կարծես, ուզում են
 Թափուել անէծքներ մարդկութեան վրբան,
 Եւ ապրստամբում, ալեկոծում եմ
 Անողորքիլի ովկիանի նրման:
 Էլ չըկայ այդ-ժամ ինձ համար աշխարհ,
 Ուր անկեղծ սիրով մարդիկ են ապրում.
 Այդ-ժամ կայ միայն մի վայրի անտառ,
 Որտեղ գոյութեան արիւննուշտ կուում
 Արիւնածարաւ գայլեր են վխտում...
 Բայց յանկարծ ահա սըրտիս խորքերից
 Լսում եմ աղնիւ բարկութեան գոչին.
 —«Միթէ մոռացար Քրիստոսի ճակտից
 Առուակի նման կարկաչող արին.

Միթէ մոռացար

Այն հագարաւոր մարտիրոսներին,
 Որ սուրբ արիւնով, մահով չարաչար
 Նորա կտակը մեզ աւանդեցին...»
 Իսկոյն ինձ համար բացում է արագ
 Ահա վարագոյրն հեռու անցեալի,
 Եւ աչքիս առաջ ներկայանում է
 Մի սուրբ բաղմութիւն նահատակների...
 Ահա ներոնի հեթանոսական

Խաւար պարտիզում վառ-վառ ճրագներ—
 Զինաւորներ են Քրիստոսի անուան.
 Կենդանի մարդկանց վառուող մարմիններ—
 Փայլուն վկաներ մարդասիրութեան:
 Ահա կրկէսի լայն ասպարիզում
 Հռոմի զոհերն, շարիշար կանգնած,
 Պիտի յօշոտուին վազրի ճանկերում,
 Մարդկային սիրով նորա տողորում:
 Ահա ճարճատող խարոյկի վրբան
 Բոցավառում է կենդանի մարմին.—
 Մեռնում է յանուն մարդասիրութեան,
 Բայց ջերմ աղօթք է նորա բերանին...
 Իմ աչքի առջև գալիս, անցնում են
 Անվերջանալի կորովի դէմքեր,
 Եւ ջերմ հաւատով նորա պարպում են
 Մահաբեր թոյնով լիք-լիք բաժակներ.
 Եւ իմ սրտի մէջ խորը ցայտում են
 Նոցա կշտամբանք, նոցա հայիացքներ...

70. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԵՆՈՐԻՉԸ

Երբ Հայոց թագաւոր Տրդատը դեռ ևս Հռոմումն էր,
 նորա մօտ ծառայում էր մի Գրիգոր անունով մարդ: Գրի-
 գորը այն եղեւնագործի (Անակի) որդին էր, որ սպանեց
 Տրդատի հօրը՝ Խոսրով թագաւորին, որսի ժամանակ, և
 ինքն ու իրան բոլոր գերդաստանն էլ մահամերձ թագա-
 ւորի հրամանով սպանուեցան: Անակի որդիներից միայն
 Գրիգորն ազատուեցաւ սպանուելուց, այն որդին, որ ծնուել
 էր Վաղարշապատում: Եւ թող անունով մի մարդ ազատեց
 նորան և իւր ստընդու Սօֆիայի հետ տարաւ Գեսարիայ,

ուր և մկրտել տուեց և անուանեց Գրիգոր: Գրիգորը կըրթուեցաւ քրիստոնէական ուսման մէջ, սնաւ առաքինութեամբ և ուսաւ Հելլենական դպրութիւն: Յետոյ նա ամուսնացաւ մի Մարիամ անունով քրիստոնեայ աղջկայ հետ և նորանից ունեցաւ երկու զաւակ՝ Արիստակէս և Վրթանէս: Երեք տարուց յետոյ երկու ամուսնակիցները միահաւան քակեցին իրանց ամուսնական կապը. Մարիամը՝ փոքր որդին վեր առնելով, վանք քաշուեցաւ, իսկ Գրիգորը, իւր մեծ որդին թողնելով դայեակի մօտ, դնաց Հռոմ: Գրիգորը լսել էր, որ իւր հայր Անակը սպանել է Տրդատի հօրը, ուստի մտքումը դրեց իւր ծառայութեամբ քաւել հօր յանցանքը: Գրիգորը Տրդատի հետ եկաւ Հայաստան: Երիզայ քաղաքում, երբ Տրդատ իւր յաղթութիւնների համար զոհ էր մատուցանում Անահիտ Աստուծուն, հրամայեց Գրիգորին, որ նա էլ երկրպագէ միւսների նման: Գրիգորն առաջին անգամն էր, որ ընդդիմացաւ իւր տիրոջ հրամանին: Թագաւորը բարկացաւ և հրամայեց սարսափելի շարշարանքների ենթարկել նորան, մանաւանդ երբ տեղեկացաւ, թէ նա Անակի որդին է. բայց Սուրբը անտրտունջ տանում էր ամենը: Աստուծոյ զօրութեամբ մխիթարուած և նախախնամութեան տնօրէնութեամբ մեծ առաքելութեան համար սահմանուած լինելով, Սուրբ Գրիգորը դիմացաւ տասն և չորս անտանելի պատիժների: Այդ պատիժներից յետոյ Տրդատը հրամայեց ձգել նորան մահապարտների խոր վիրապը, որ գտնուում էր Մասիսի ստորոտում: Այս անցքը պատահեցաւ 287 թուին: Այնուհետև դայրացած թագաւորը միմեանց յետեից երկու հրովարտակ հանեց, որոնցով խստօրէն արգելում էր քրիստոնէութիւնը և հրամայում էր ջերմեռանդութեամբ պաշտօն մատուցանել անկենդան կուռքերին: Գրիգորը տասն և հինգ տարի մնաց Խոր-Վիրապում, որ

լի էր թունաւոր օձերով, և Աստուածային հրամանով բոլորովին անվնաս մնաց այդ սողունների մէջ: Աւանդութիւնն ասում է, որ մի պառաւ կին այդ ժամանակամիջոցում կերակրում էր նորան օրական մի կտոր ցամաք հացով:

Այդ ժամանակներն էր (301 թ.), որ հռոմայեցոց կայսր Դիոկղետիանոսի ձեռքից փախան Հայաստան հաւատացեալ կոյսերի մի խումբ, որոնց առաջնորդներն էին Հռիփսիմէ և Գայիանէ, որովհետև կայսրն ուզում էր Հռիփսիմէին կին առնել ուժով, մինչդեռ վերջինս շէր կամենում: Սորա եկան և բնակուեցան Վաղարշապատ քաղաքում մէկ հնձանի մէջ: Տրդատը Դիոկղետիանոսի նամակից իմացաւ այդ մասին և տեսնելով Հռիփսիմէի զեղեցկութիւնը, ինքը կամեցաւ ամուսնանալ նորա հետ: Կոյսն ընդդիմացաւ և թագաւորը կոտորել տուեց բոլոր խումբը, որոնք 35 հոգի էին: Այս անիրաւ արիւնհեղութեան համար Աստուծոյ պատուհասը հասաւ թագաւորի և նորա պալատականների վրայ. նորա կորցրին իրանց խոհականութիւնը և անասնական բնաւորութիւն ստացան: Յետոյ, Տրդատի քոյր Խոսրովիդուխտի կրկնակի տեսիլներից զըրդուած, հանեցին Ս. Գրիգորին Խոր-Վիրապից, թէ և սկըզբում նորան արդէն մեռած էին համարում: Ս. Ծերունին նախ թաղեց կոյսերի մարմինները և շինեց նոցա վրայ վկայարաններ, որին ամենայն եռանդով և իբրև հասարակ մշակներ մասնակցում էին թագաւորը, նախարարները և Խոսրովիդուխտը, ապա 65 օր թագաւորին, պալատականներին և հասարակութեանը քարոզելուց յետոյ, բժշկեց նոցա: Այսպէս ահա 302 թ. Հայաստանում նորոգուեցաւ քրիստոնէական հաւատը, որ Արդարի ժամանակ մասնաւորապէս ընդունուել էր և նորա յաջորդների ժամանակ, հալածանքների ենթարկուելով, մոռացուել, թէ և,

չէ կարելի ուրանալ՝ կային ծածուկ երկրպագողներ ճշմարիտ Աստուծուն: Այնուհետև Ս. Գրիգորը թագաւորի և նախարարների հետ պտըտեցին Հայաստանի գանազան կողմերը, ամենայն տեղ կռատունները քանդեցին և նորանց տեղը Քրիստոսի խաչը կանգնեցրին: Այսպէս՝ այն մարդու որդին, որ սպանելով մեր արժանաւոր թագաւորին, գցել էր մեզ տառապանքների գիրկը, հանեց մեր աշխարհը և մեր ազգը հեթանոսական խաւարից և տարածեց նորանում քրիստոնէական հաւատի փրկարար և կենդանաբեր լոյսը: Թագաւորը՝ նախարարների և իշխանների միաձայն հաւանութեամբ, Ս. Լուսաւորչին ընդհանուր քահանայապետ ընտրեց և ուղարկեց Կեսարիայ Աւոնդիէս պատրիարքի մօտ, որ Թագէոս խաւարեալի յաջորդն էր, որպէսզի ձեռնագրէ նորան քահանայապետ Հայոց աշխարհին: Աւոնդիէսը մեծ ուրախութեամբ կատարեց Տրդատի խնդիրը: Կեսարիայից վերադառնալով Հայաստան՝ Ս. Գրիգորը քանդել է տալիս մեհեանները և նորանց տեղը եկեղեցիք է կառուցանում. Մուշ քաղաքի մօտ շինում է, ի միջի այլոց, Ս. Կարապետի վանքը, գետեղելով Սուրբի նշխարների մի մասը, որ մինչև այսօր հրաշակաւոր ուխտատեղի է Հայաստանում: Յետոյ գալով Վաղարշապատ քաղաքը, եփրատ գետում մկրտում է Տրդատ թագաւորին իւր ընտանիքով, բոլոր նախարարներին և գօրքին: Այնուհետև Լուսաւորիչը, թագաւորի հետ շրջելով Հայաստանի ամեն կողմերը, մկրտում է՝ ամենքին, շատ տեղերում ուսումնարաններ է բաց անում. ժողովում է քուրմերի որդիներին և նորանց ուսուցիչ է նշանակում նորաբաց ուսումնարաններում յոյն և ասորի լեզուների, որովհետև այն ժամանակ հայերը դեռ այրուբեն չունէին և բոլոր գրագրութիւնները օտար լեզուներով էր լինում: Քուրմերի որդիներից արժանաւորներին Լուսաւորիչը

եպիսկոպոս է ձեռնադրում և զաւանների ու քաղաքների վրայ տեսուչներ է կարգում. նոյնպէս կարգադրում և բազմացնում է քահանաների և ստորին պաշտօնակալների թիւը, շինում է շատ եկեղեցիներ, վանքեր, կուսանոցներ և հեթանոսական տօների փոխանակ սահմանում է քրիստոնէական տօներ: Եւ այսպէս ամբողջ Հայաստանը յեղաշրջում է կռապաշտութեան խաւարից դէպի քրիստոնէութեան լոյսը:

Եկեղեցին այսպէս կարգաւորելուց յետոյ, Ս. Գրիգորը իւր պաշտօնը յանձնում է Արիստակէս որդուն և ինքն առանձնանում է Սեպուհ սարը և Մանիայ այրի մէջ իւր վերջին օրերն անց է կացնում մենական ճգնութեամբ (331 թ.): Տրդատ թագաւորն էլ, Լուսաւորչի մահից յետոյ, անբաւական իւր նախարարներից, առանձնանում է նոյն այրի մէջ և, չնայելով նախարարների խնդրանքին, այլևս յանձն է առնում թագաւորել նոցա վրայ: Նախարարները՝ տեսնելով որ Տրդատը հրաժարւում է նոցա առաջարկութիւնն ընդունելուց, տիրանենդաբար թունաւորում են նորան և այդպիսի դառն վախճան են տալիս մեծ և բարեպաշտ թագաւորի արգիւնաւոր կեանքին: Սուրբ թագաւորը մեռնում է 56 տարի թագաւորելուց յետոյ:

71. ԱՐԾԻԻՆ ՈՒ ԿԱՂՆԻՆ

(Հին զրոյց)

Եղաւ՝ մի անգամ Արծիւն ու Կաղնին
Մի անտառի մէջ վէճի բռնուեցին,
Թէ ո՞րն իրանցից շատ տարի կապրի,
Ո՞րն է դիմացկուն ու պինդ աւելի:
Արծիւն ասաց՝ ես. Կաղնին էլ թէ՛ ես:
Երկուսն էլ յամառ ու հրպարտ այսպէս,
Մեծ մեծ պարծեցան, սաստիկ վիճեցին,

Վերջը այստեսակ պայման կապեցին.
 Ժամանակ դրբին հինգ հարիւր տարի,
 Արքան հաւքերի, արքան անտառի,
 Որ թէ որոշած այն օրին հասնին,
 Այն օրը դարձեալ մէկ մէկու տեսնին:
 Ու Արծիւն իսկոյն Կաղնուցն հեռացաւ,
 Հրդօր թեւերը շարժեց, վերացաւ
 Դէպի ամպերը, դէպի ժայռերը,
 Ուր անց է կացնում իր լաւ օրերը:
 Կաղնին էլ փրոսեց ճիւղերն երկաթի,
 Խոր ու խոր մըխեց ճանկերն արմատի,
 Ու այնպէս հուժկու կանգնեց անտառում,
 Որ վայր էլ չընկնի հինգ հարիւր տարում:
 Գարե՛ր անցկացան:

Եւ ահա մի օր
 Արծիւը եկաւ ծերացած, անդօր,
 Ծըւոցը կըտրած, տըկար, հեւալով,
 Թոյլ-թոյլ թեւերը հազիւ քարշ տալով,
 Տեղ հասաւ մի կերպ, նայեց դէս ու դէն,
 Տեսաւ որ Կաղնին ընկել էր արդէն.
 Ընկել էր ահեղ փոթորկի անոջ,
 Աիւղերը թէև դեռ թարմ ու կանաչ:
 «Հէյ—կանչեց—գոռոզ, պարծենկոտ Կաղնի.
 Դէ լաւ ճանաչիր ինձ ու քեզ հիմի.
 Հինգ հարիւր տարուց մի ժամ էլ դեռ կայ,
 Ընկել ես արդէն, անկոտորում հըսկայ»: —
 «Հինգ հարիւր տարի ապրել եմ կանգնած,
 Այդքան էլ կապրեմ, այսպէս թեք ընկած,
 Մինչև լրանայ մի հազար տարին».
 Պատասխան տըւաւ ընկած վիթխարին:

72. ՆԵՐՍԷՍ ՄԵԾԸ

Ներսէս Մեծը Գրիգոր Լուսաւորչի որդի Ս. Վրթա-
 նէսի թոռն էր: Սա իւր բոլոր կեանքի մէջ ջանք էր անում,
 որ քրիստոնէութիւնը և քրիստոնէական առաքինութիւնն
 ամենայն տեղ տարածուի ու հիմնաւորապէս հաստատուի
 Հայաստանում: Ներսէս Մեծը՝ սնուած լինելով նախ Բիւ-
 ղանդիայում և ապա Կեսարիայում, երբոր նստեց կաթո-
 ղիկոսական դահլի վրայ, տեսաւ որ քրիստոնէական դաս-
 տիարակութիւնը պակաս է ժողովրդեան մէջ և շատ հար-
 կաւորութիւններ կայ լրացնելու: Նա այդ բանի վրայ հոգս
 քաշեց և շատ դժուարութիւնների յաղթելով, կռուեց կը-
 ուսպաշտական մնացորդների դէմ և քրիստոնէութիւնը
 գործով սկսեց արդիւնաւոր կացուցանել ժողովրդի հա-
 մար: Ընդհանուր ժողով կազմելով աշխարհականներից և
 հոգևորականներից, կուսպաշտական խիստ սովորութիւն-
 ների տեղ ողորմածութիւն հաստատեց, որովհետև հեթա-
 նոսական օրէնքներով բորոտներին, իբրև պիպժ մարդ-
 կանց, հայածում էին, և նրանք անապատներում էին իրանց
 համար բնակութիւն հաստատում և ոչ ոք չկար, որ մխի-
 թարէր նոցա թշուառ վիճակը. անգամալոյժներին չէին
 խնամում և անձանօթ հիւրերին ու օտարականներին չէին
 ընդունում: Այս բոլոր բաները ցոյց էին տալիս, որ կուս-
 պաշտական սովորութիւններն այն ժամանակ տակաւին
 չէին կորցրել իրանց նշանակութիւնը և քրիստոնէական
 մարդասէր օրէնքները տակաւին խոր չէին դրոշմուել նո-
 ցա սրտի մէջ: Ներսէս Մեծը այս կուսպաշտական սովո-
 րութիւնների դէմ պատերազմելով՝ կարողացաւ նորան-
 ցից շատերը ջնջել և Հայոց կոշտ կեանքի մէջ մտցնել
 քրիստոնէական մարդասիրութեան գործադրութիւնը: Նա

հրամայեց իւրաքանչիւր զաւառում օտարականների, որբերի, չքաւորների և ծերերի համար ճաշարաններ պատրաստել. անապատներում շինել տուեց եղբայրանոցներ և մենաստաններ:

Արշակ Բ-ըզի թոյլ թագաւորութեան ժամանակ Մեծն Ներսէսի կեանքը գլխաւորապէս անցնում էր հաշտութիւն ձգելով նախարարների և թագաւորի մէջ: Նա մինչև անգամ իբրև խաղաղութեան դեսպան դնաց յունաց Վաղէս կայսեր մօտ, բայց նորանից արսորուեցաւ և, նաւաբեկութեամբ ընկնելով մի անմարդաբնակ կղզի, ութ ամիս ապրեցաւ նորա վրայ:

Թէոդոս կայսեր ժամանակ Մեծն Ներսէս արսորանքից վերադառնալով և Արշակի որդի Պապին կայսրի օգնութեամբ թագաւորեցնելով՝ եկաւ Հայաստան և, որքան հնար էր, բարեկարգեց նորա վիճակը, որ իւր բացակայութեան միջոցին բաւականին աւերուել էր: Սակայն Հայաստանի այսպիսի լուսատու ճրագը՝ Պապ թագաւորի զազրագործ կրքերին զոհ եղաւ և թունալից բաժակը նորա փառաւոր կեանքին վախճան զրեց:

73. Մ Ե Ն Ա Ս Տ Ա Ն

Որպէս մի ամուր բարձր պատուանդան,
Որպէս մի հզօր և անյաղթ պաշտպան,
Լերկ քարաժայռը իւր կուրծքի վըրայ
Հանդստացնում է մի սուրբ մենաստան:

Անձուկ աշխարհի ազատ հոգսերից,
Ազատ և՛ ունայն վայելչութիւնից,
Հեռու ամենից, այնտեղ փակուած են
Մատաղ կուսանքը մարուր և անրիժ:

Իգուր է զուարթ գարունը ծաղկում,
Պայծառ արևը իգուր է փայլում.

Խարուսիկ ընութեան խարուսիկ գեղը
Զուարճատեաց կուսանց շնչին է թլուում:

Ո՛չ մեղկ ոտները սրբապիղծների
Եւ ոչ նենգ միտքը շար ոգիների,
Երբէք վրդովել չեն կարողանում
Անդորր լուծիւնն այն սրբավայրի:

Այնտեղ հանապաղ ծխում են խունկեր,
Հանապաղ առկայծ վառում են մոմեր,
Եւ մաղթանքները, որպէս խորտակուած
Սրտի հառաչներ, առաքւում են վեր:

74. Մ Ե Տ Ն Ս Ա Հ Հ Կ Պ Ա Ր Թ Ե Ւ

Ներսէս Մեծի մահից փոքր ինչ յետոյ բացւում է այն լայն մտաւոր ասպարէզը, որտեղ, իբրև պարագլուխ հայկական լուսաւորութեան, հանդէս են դուրս գալիս նորա որդի և ձեռնասուն աշակերտ Սահակ Մեծը և իւր լծակից Մեսրոպ Մաշտոցը, որ նոյնպէս Ներսէս Մեծի աշակերտն էր: Այս երկու անձանց բարոյական բարձրութիւնը և հայրենասիրական ոյժը զնում են Հայաստանի մէջ այն կենդանական սերմերը, որոնք ծլելով ու վեր աճելով՝ մտաւորական և բարոյական կենդանութիւն են տալիս հայկական սերնդին:

Սահակ վերջին Պարթև կաթողիկոսը, Գրիգոր Լուսաւորչի վեցերորդ սերունդը, 390 թուականին նստելով կաթողիկոսական աթոռի վրայ, իսկոյն քննեց ժողովրդի դրութիւնը, տեսաւ ու լաւ նկատեց նորա բարոյական ցաւերը և հմուտ բժշկի պէս վերահասու եղաւ և իմացաւ,

որ ազգի տարտամ դրուժիւնն ամբայնող և զուարթացրնող միակ միջոցը ուսումն ու դաստիարակութիւնն է: Նա լաւ էր ճանաչում, որ մի ազգի բարոյական և մտաւոր զօրութիւն տալու համար՝ պէտք է ներգործել սրտի և հոգու վրայ, որ ֆիզիքական կոշտ զօրութիւնը, առանց ներքին համոզման, շատ դիւրարեկ է. ներքին համոզմունքն է, որ կենդանութիւն և ամբուլթիւն է տալիս ֆիզիքական զօրութեանը: Մեծն Սահակ՝ ազգին բարոյական զօրութիւն տալու համար, միակ միջոցը ուսումնընտրեց:

Հայոց զբերը գտնելուց յետոյ Սահակ Մեծը ջանք է անում Մեսրոպ վարդապետի հետ Ս. Գիրքը թարգմանել, բանալ ուսումնարաններ և դաստիարակել ազգի մատաղ սերունդը Հայոց զբով և լեզուով և ընդ նմին տնկել ու հաստատել նոցա սրտի մէջ քրիստոնէական և ազգասիրական վսեմ պարտականութիւններն ու առաքինութիւնները: Տեսնելով, որ Հայաստանում չի կարելի աւանդել աշակերտներին այն ուսմունքն ու գիտութիւնները, որ աւանդում էին աւելի լուսաւորեալ քաղաքներում, որպէս սիր էին Բիւզանդիայ, Աթէնք, Աղէքսանդրիայ, Եգիպտոս, և այլն, Մեծն Սահակ և Մեսրոպ, վաթսուների շափ ընդունակ և ուսմանը բաւականին ծանօթացած երիտասարդներ ուղարկեցին վերոյիշեալ քաղաքները՝ գիտութեանց այլևայլ բաժինները սովորելու և կատարելագործուելու:

Այսպէս՝ Հայաստանի մեղունները, իրանց վարդապետի հոգովը թեւաւորուած, գիմում էին գէպի գիտութեան ծաղիկները: Բիւզանդիայի Մաքսիմիլիանոս եպիսկոպոսը, այնտեղ գտնուող հայ երիտասարդների վրայ մեծ խնամք և սէր ցոյց տալով, նոցա հետ ուղարկեց Հայաստան Աստուածաշընչի ստոյգ և հարագատ օրինակը Յունաց լե-

զուով: Սահակ հայրապետը և Մեսրոպը իրանց աշակերտների հետ նորից թարգմանեցին Ս. Գիրքը այն ստոյգ օրինակից:

Մեծն Սահակ, որ ազգի բարօրութեան և լուսաւորութեան համար նուիրել էր իւր անձը, որ իբրև արթուն և անխոնջ հովիւ՝ աւետարանական քարոզութիւնը տարածել էր Հայաստանի ամենայն կողմերը, Արշակունեաց Արտաշէս վերջին թագաւորի հետ իւր ծերութեան օրերն անցկացրեց Պարսկաստանում, բանտի մէջ. Հայոց նախարարների ամբաստանութեան գոհ լինելով: Թէպէտ նախարարները, վերջապէս հասկանալով իրանց սխալանքը, միաբան ազաչեցին ծերունի Ս. Սահակին, երբոր նա ազատուել էր բանտից ու վերադարձել Հայաստան, որ յանձն առնէ կաթողիկոսական իշխանութիւնը, սակայն Ս. Հայրապետը, մարգարէական նախազուշակութեամբ լցուած, հրաժարուեցաւ այդ առաջարկութիւնից և փոքր ժամանակից յետոյ կնքեց իւր բազմաշարժար և օրհնաբեր կեանքը 441 թուին: Այս մեծ մարդն էր, որ լուսաւորութեան սերմերը խոր արմատացրեց Հայաստանի պտղաբեր մատաղ սրտերի մէջ, որոնցից զուրս աճեցին հինգերորդ դարի հայկական գրականութեան ծաղիկները: Նա իւր հզօր հոգովը կառավարեց կաթողիկոսութեան աթոռը 51 երկար և արկածայի տարիներ: Նորա մարմինը իւր հարսը, Վարդան Մամիկոնեանի կին Դստրիկը, տարաւ Տարօնի գաւառը և իրանց Աշտիշատ գիւղում հողին յանձնեց: Հայոց եկեղեցին, ի շարս սրբոց դասելով Սահակ Պարթևին, տօնում է նորա անմոռանալի յիշատակը ամենայն տարի:

75. Ժ Ա Յ Ռ

Որպէս յաղթանդամ մի ծերուկ հսկայ
Կախուած է ժայռը ջրերի վրայ.

Ալիքը կայտառ գնում են, գալիս
 Եւ ժայռին սիրոյ համբոյր են տալիս:
 Խաղում են անհոգ ալիքը դետի,
 Յուցնում են զրկած պատկերն արևի,
 Եւ որպէս մանուկ ժպիտն երեսին,
 Մեղմիկ շշուկով ասում են ժայռին.
 «Ասիր, ծերունի, ինչո՞ւ ճակատիդ
 Սև կընճիւնները շին տալիս դէմքիդ
 Մի օր խնդութեան շողով ցոլանալ.
 Ողջը փոխուում է, դու նոյնն ես դարձեալ:
 «Ազատ լեռների ազատ գաւազներ,
 Մենք քեզ բերել ենք անթիւ գոհարներ,
 Երկնքի դստեր-վարդի լեռնասուն
 Կըցօղենք կըրծքիդ անուշ հոտութիւն:
 «Մենք երանաւէտ քնքուշ նուագով
 Կը կոչենք խորքից ձրկներն երամով,
 Եւ ոսկեգօծուած գարնան արևից
 Մեր զուարթ պարին կ'անենք խնդակից:
 «Եւ քո ականջին միշտ սիրոյ երգեր
 Մենք արշալոյսից կ'ասենք մինչ գիշեր,
 Եւ քեզ կը փարենք և քո կըրծքին ծեր
 Կըտանք որ հանգչին մեր քաղցը կըրբեր»:
 Ալիքը կայտառ գնում են, գալիս
 Սև ժայռը նախկին իւր վիշտն է լալիս...
 Խաղում են ալիք, ուրախ կարկաչում
 Նա կրկին անշարժ, նա կրկին տրտում...

76. ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ ԵՒ ՀԱՅՈՅ ՏԱՌԵՐԻ ԳԻՒՏԸ

Սուրբ Մեսրոպը, մականուանեալ Մաշտոց, Տարօն գաւառի Հացեկաց գիւղից, Ներսէս Մեծի աշակերտը և

հայ թագաւորների ատենադպիրն էր: Նա անդադար կարգում էր Սուրբ Գրքը և այնչափ վարժուեցաւ ու վառուեցաւ հոգևոր կրթութեան մէջ, որ թողեց աշխարհը, արեղայ ձեռնադրուեց ու վանք մտաւ: Յետոյ նա միայնակեաց կեանք վարեց Գողթան գաւառում: Բայց Մեսրոպը, որ լոկ կրօնական անձն չէր, այլ ունէր քաղաքագիտական և ազգասիրական բարձր յատկութիւններ, միայնակեցական կեանքն անձուկ համարելով, ձեռք առաւ ազգային լուսաւորութեան գործը. նա ժողովեց շատ աշակերտներ, կրթեց նոցա և իւր հետ առած՝ քարոզութիւններ էր անում զանազան տեղերում, ջնջում էր մնացած աղանդները և աւելորդ սնապաշտութիւնները Գողթան գաւառից և Սիւնեաց նահանգից: Այս քարոզութիւնների ժամանակ սկզբում նա մեծ նեղութիւն էր կրում, որովհետև ինքը պէտք է Աստուածաշունչ գիրքը և՛ կարգար, և՛ թարգմանէր հայերէն: Այս դժուարութիւնները ստիպեցին Մեծ Մարդուն մտածել Հայկական տառեր գտնելու մասին. այս նպատակով նա շատ փորձեր արաւ, բայց սկզբում բոլոր փորձերն անօգուտ անցան: Ապա իմանալով Ս. Սահակ հայրապետի բարելաւութեան համբաւը, եկաւ նորա մօտ, յայտնեց իւր մտադրութիւնը և տեսաւ, որ այդ միւննոյն խնդրով նա ևս զբաւուած է: Ս. Սահակը ժողով գումարեց Վաղարշապատ քաղաքում, ուր մեր Վռամշապուհ թագաւորը յայտնեց, թէ ինքը երբեմն Միջագետք լինելով, մէկ Յարէլ երէց ասել է իրան, թէ Դանիէլ եպիսկոպոսի մօտ կան Հայոց նշանագրեր: Այս նշանագրերը բերել տուին և, թէև երկու տարի շարունակ սկսան փորձեր անել և նորանցով ուսուցանել, բայց աշխատանքներն իզուր անցան, որովհետև ձայնաւոր տառերը պակաս էին: Ս. Մեսրոպը կամեցաւ աւարտել սկսած աշխատութիւնը, ուստի մի քանի աշակերտներով գնաց

Դանիէլ եպիսկոպոսի մօտ, որ միասին խորհեն և, եթէ հնար է, լրացնեն տառերի պակասորդը. բայց այս ևս զուր անցաւ: Մեսրոպը՝ աշակերտներից մի քանիսին Դանիէլի մօտ թողնելով, երկուսի հետ գնաց Եղեսիա, Պղատոն անունով ճարտասան հեթանոսի մօտ: Այս ևս անօգուտ անցաւ: Վերջապէս նա գնաց Սամոսատ, Հռոփանոս փիլիսոփայի մօտ, բայց իզուր: Եւ այսպէս՝ օտարների օժանդակութիւնից և մարդկային հնարներից ձեռնունայն մնալով, ապաւինեցաւ Աստուծուն և, անձնատուր լինելով իւր մտածութեանը, վերջապէս դտաւ ցանկացած տառերը 406 թուին:

Գլխաւոր դժուարութիւնը վերցրած էր մէջտեղից: Երանելի վարդապետը Սամոսատում ուսումնարան բաց արաւ և իւր աշակերտ Յովհան եկեղեցականի և Յովսէփ Պաղնացու օգնականութեամբ Սողոմոնի Առակաց գիրքը և նոր Կտակարանը թարգմանեց. իսկ երբ վերադարձաւ Վաղարշապատ, թագաւորը, հայրապետը և բոլոր բազմութիւնը մեծ ուրախութեամբ ընդունեցին նորան նորագիւտ նշանազրերի և նորաթարգման մատեանների հետ և այն օրը ուրախութեան տօն կատարեցին: Բացուեցան ուսումնարաններ, ծաղկեցաւ հայերէն դպրութիւնը զարմանալի յառաջադիմութեամբ: Այնուհետև Մեծ Մարդը հնարեց Վրաց և Աղուանից գրերը: Յետոյ Ս. Սահակի հետ գնաց Հայաստանի արևմտեան մասը, որ Յունաց բաժնումն էր: Այնտեղից Մեսրոպը Ս. Հայրապետից դեսպան ուղարկուեցաւ Թէոդոս կայսեր մօտ և իւր մեծ գիտութեան համար պատուեցաւ «Էկլէսիաստիկոս» կոչմամբ: Նա Սուրբ Սահակից յետոյ վեց ամիս կառավարեց հայրապետական աթոռը և կնքեց իւր արդիւնաւէտ և յաւիտեան անմոռաց կեանքը: Հայաստանը դեռ այն ժամանակ ցոյց տուեց նորան իւր երախտագիտութիւնը և Վահան Ամատունի

իշխանը մեծ յուղարկաւորութեամբ նորա սուրբ մարմինը հանդստացրեց Օշական գիւղումը և նորա վրայ շինեց եկեղեցի: Հայրենեաց բարերարների յիշատակը օրհնութեամբ և երախտագիտութեամբ յիշուի...

77. ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՈՒ

Մայրենի լեզու, մայրենի բարբառ,
Ախորժ, ընտանի իմ հոգու համար.
Առաջին դու խօսք ականջիս հասած,
Գու սիրոյ քաղցրիկ առաջին յօգուած,
Մանկական լեզուիս թոթովանք տկար,
Հնչում ես իմ մէջ դու միշտ անդադար:

Գեղեցիկ լեզու, հրաշալի լեզու,
Այդ ինչպէս քաղցր հրնչում ես ինձ դու.
Կամիմ աւելի քաջ ծանօթանալ
Քո ձոխ գանձերին, հոգով հայանալ.
Ասես թէ ահա կանչում էին ինձ
Պապեր ու հայրեր խոր գերեզմանից:

Հնչիր դու, հնչիր այժմ և յաւիտեան,
Մայրենի լեզու, բարբառ սիրական.
Արի, բարձրացիր հնութեան փոշուց,
Գու իմ հայ լեզու, մոռացուած վաղուց.
Զգեցիր նոր կեանք սուրբ գրուածներով,
Որ ամենայն սիրտ վառուի քո սիրով:

Ամեն տեղ փշում է Աստուծոյ շունչը,
Սուրբ է, այն, միւս այլ ձև ու ոճը.

Բայց թէ աղօթել, գոհանալ պէտք է,
 Իմ սրտի սէրը յայտնել արժան է,
 Իմ երանական մըտածութիւնքը,—
 Ապա կըխօսեմ իմ մօրս խօսքը:

78. ՍՐԲՈՅ ԱՏՈՎՄԵԱՆՅՑ ԵՒ ՎԱՐԴԱՆԱՆՅՑ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Արշակունեաց թագաւորական հարստութիւնը վերջանալուց յետոյ, Հայաստանի քաղաքական ոյժը տկարանում է: Երկու դրացի պետութիւնք, Յունաստանն ու Պարսկաստանը, ձգտում էին Հայաստանին տիրելու և վերջինս, ի հարկէ, աւելի ուժեղին պիտի մնար: Պարսկաստանը վաղուց-հետէ ցանկանում էր իւր հպատակ քրիստոնեայ ազգերի մէջ մոգականութիւն մտցնել, բայց, ակնածելով քրիստոնեայ Յունաստանից, չէր վստահանում վճռողական քայլ անել: Վերջապէս բացւում է յարմար դէպքը: Պարսիկները յաղթում են Յոյներին և, պատերազմական մեծ տուգանք առնելով, խաղաղութեան դաշն են կապում նրանց հետ: Հեռացնելով այսպիսի մի մեծ արգելք, Պարսից Յաղկերտ թագաւորը մոգերի և Միհրներսէհ հազարապետի խորհրդով աներկիւզ գործադրում է իւր վաղուցուայ մտադրութիւնը՝ քրիստոնէութիւնը ջնջելու: Գործն սկսում է Հայերից, յուսալով թէ Վրացիք և Աղուանք ևս կըհետեւեն նոցա օրինակին: Մտադրութեան իրագործման համար հարկաւոր էր հող պատրաստել. նախ՝ պէտք էր նոյն իսկ երկրի մէջ գտնել մի ազգեցութիւն ունեցող անձն իրանց կամակից և գործակից (այդպիսի մարդկային արժանաւորութիւն ստորացնող պարտաւորութիւն յանձն է առնում երկրի մարդպան—գաւառակալ Վասակ Սիւնեաց իշխանը) և ապա նիւթապէս ևս տկա-

բացնելով Հայերին, խլել նոցանից դիմադրելու կարողութիւնը: Սորա համար Պարսիկները պատերազմ են սկսում Քուշանաց կամ Հոնաց դէմ, որին մասնակցում են տէրութեան հպատակ բոլոր ազգերը. իւրաքանչիւրը դոցանից իւր այրուծիով, նախարարներով և իշխաններով դիմում են Ապար աշխարհ և այնտեղից արշաւում Քուշանաց վրայ: Եօթը տարուայ պատերազմից յետոյ՝ Պարսիկները յաղթութիւն են տանում, վերագրելով այդ իրանց աստուածների օգնութեանը. դրանից յետոյ հրաման է ուղարկւում պարսկական տէրութեան բոլոր ազգերին, որ միմիայն արեգակը պաշտեն, կրակին երկրապագեն և մոգութիւնն ընդունեն: Պատերազմում գտնուող քրիստոնեաներին մահուան սպառնալիքով արգելւում է հայրենիք վերադառնալ: Միայն Ատովմ Գնունի և Մանաճիհր Ռշտունի իշխանները, վտանգն արհամարհելով, իրանց զօրքով շտապում են Հայաստան, բայց Պարսից զօրքը յետևից հասնելով, ամենին նահատակում է: Սոցա յիշատակը Հայաստանեայց եկեղեցին տօնում է «Ատովմեանց զօրավարաց» անունով:

2. Այնուհետև Միհրներսէհ հազարապետը հրովարտակ է ուղարկւում Հայերին, որի մէջ մոգակրօնութիւնը գտնւում է, իսկ քրիստոնէութիւնը պախարակում, ուստի և առաջարկում է՝ հրաժարուիլ քրիստոնէական, ըստ նոցա կարծեաց, մոլորութիւնից և ընդունել ճշմարտաքարոզ մոգակրօնութիւնը: Հրովարտակը վերջանում է հետեւեալ խօսքերով՝ «Կամ պատասխանել նամակին բան առ բան և կամ Պարսից դուռը գնալով, ներկայանալ թագաւորական բարձրագոյն ատենին»: Սոյն հրովարտակը գրաւում է ամբողջ ազգի ուշադրութիւնը: Արտաշատ թագաւորանիստ քաղաքում 450 թուին գումարւում է ազգային ժողով՝ նախագահութեամբ Յովսէփ կաթողիկոսի և մասնակցու-

թիամբ ազգիս հողերական ու քաղաքական ներկայացուցիչներին: Գրում են ազգու պատասխան, որով ջրում են դրադաշտական մոլար վարդապետութիւնը և հաստատում քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնը: Պատասխանը վերջանում է հետեւեալ խօսքերով. «Այս հաւատից ոչ ոք կարող է մեզ խախտել, ոչ հրեշտակները և ոչ մարդիկ, ոչ սուրբ և ոչ հուրը և ոչինչ աշխարհային ամենաժանր տանջանք»: Այս համարձակ պատասխանի վրայ սաստիկ դայրանում է Յազկերտ թագաւորը և սպառնալից հրովարտակով պատուիրում է Պարսկաստան ուղևորուելու Վասակ մարզպանին, Վարդան սպարապետին և ուրիշ նախարարներին: Նոյնպիսի հրովարտակ ստանում են նաև Աղուաններն ու Վրացիք: Այս երեք ազգերը պատգամաւորութեամբ իրարու հետ ուխտ են դնում՝ հաստատուն դաշնաւորութեան մէջ մնալու: Ս. Յովսէփ կաթողիկոսը օրհնում է գնացողների ուղևորութիւնը, նախարարները գնալով Պարսից դուռը և յայտնելով իրանց քրիստոնէական հաւատի մէջ հաստատ մնալու անդրդուելի դիտաւորութիւնը, ձգւում են բանտը, և թագաւորի անձնական խորհրդում վճռւում է, որ բոլոր նախարարներին կապեն ու արսորեն շատ հեռու տեղեր, իսկ իրանք մտնեն Հայաստան և իրանց հաւատն ու օրէնքները տարածեն: Խորհրդականներից մինը, ծածուկ քրիստոնեայ, այս վճիւր յայտնելով նախարարներին, յորդորում է նոցա, որ առերես ուրանան քրիստոնէութիւնը, որպէս զի ազատութիւն ստանալով, կարողանան վերադառնալ իրանց երկիրը և միաբան ուժով պաշտպանեն հաւատն ու հայրենիքը: Նախարարները համաձայնում են նորա խորհուրդն ընդունելու: Յազկերտը, երբոր այս իմանում է, անչափ ուրախանում է, առատ պարգևներ է բաժանում նախարարներին և 700 մոզերով ուղևորում է նրանց դէպի իրանց եր-

կիրը, պատուիրելով, հասնելուն պէս, իսկոյն մոզութեան կրօնին աշակերտել Հայերին, Վրացիներին ու Աղուաններին և ուրիշ քրիստոնեայ ազգերին:

3. Նախարարների ուրացութեան լուրը և մոզերով դէպի հայրենիք ուղևորուելը կայծակի արագութեամբ հասնում է Հայաստան. ամբողջ ազգը ոտի է կանգնում. ամենքն ուխտ են դնում Աստուծոյ առաջ՝ հաստատ մնալ քրիստոնէական հաւատին և իրանց կեանքը շինայել եկեղեցու և հայրենիքի ազատութեան համար: Հողերական դասը սիրուում է զանազան գաւառներ՝ ժողովուրդն աներկիւղ դիմադրութեան պատրաստելու: Այս միջոցին նախարարները Պարսից գօրքով և մոզերով մտնում են Հայաստան և բանակ դնում Ծաղկոտն գաւառի Անգղ գիւղաքաղաքում: Մէկ կիւրակէ օր, ժամերգութեան միջոցին, մոզպետը իւր մոզերով եկեղեցի է մտնում և կամենում է դրաւել այն: Ղևոնդ երէցը, որ ուրիշ քահանաների հետ պաշտօն էր մատուցանում, հակառակում է մոզական խումբին. ժողովուրդն էլ, միացած հողերականների հետ, բրածեծ և գլխապատառ դուրս են մղում ամենքին: Մոզպետը, տեսնելով Հայերի հաստատամտութիւնը և աներկիւղ դիմադրութիւնը, կամենում է թագաւորին նամակով խորհուրդ տալ, որ յետ կենայ այսպիսի վնասակար առաջարկութիւնից, բայց Վասակ Սիւնին արգելում է, խոստանալով շուտով համոզելու Հայերին: Պարսկաստանից եկած Հայ նախարարները, Վարդանի հետ միասին, իրանց առերես ուրացութիւնը յայտնելով եպիսկոպոսներին, Չահապիւանում ժողով են կազմում և Խաչով ու Աւետարանով երդւում են քրիստոնէական կրօնը պաշտպանելու: Ուխտապահ նախարարները կալանաւորում են ուրացող Վասակին, բայց սա, եպիսկոպոսների առաջ զղջալով իւր յանցանքը, ներումն է ստանում: Այնուհետև

Հայերը յարձակուում են մոզերի և Պարսից զօրքի վրայ, ահագին հարուած են հասցնում, զբաւած բերդերը յետ են խլում և այդպիսով սրբում են հայրենիքը կռապաշտութիւնից և մոզութեան զօրութիւնը խորտակում են: Մինչ հայերը տօնում էին իրանց յաղթութիւնը, ահա Աղուանից աշխարհի եպիսկոպոսը և հաղարապետը հայերից օգնութիւն են խնդրում, յայտնելով որ պարսից զօրքը մտել է Աղուանք և ստիպում է մոզութիւնն ընդունելու: Հայերն այս միջոցին օգնութիւն են խնդրում Յոյներից, բայց բացասական պատասխան ստանալով՝ չեն վհատուում, այլ յոյսները իրանց անձնական ոյժի վրայ գնելով, զօրքը երեք գունդ են բաժանում: Վարդանն ուղևորւում է դէպի Աղուանից աշխարհ, Վասակը մնում է Արարատեան գաւառում, իսկ ներշապուհ Արծրունի իշխանը յանձն է առնում Պարսից սահմանագլուխը պաշտպանելու: Վարդանը մտնում է Աղուանից աշխարհը, Պարսից զբաւած բերդերը յետ է առնում, հրամայում է կռատունները կործանել և մոզերին կոտորել: Մինչ Վարդանը շարունակում էր իւր յաղթութիւնները, յանկարծ հայաստանից բոթաբեր է հասնում նորան և յայտնում է, որ Վասակը, ժխտելով իւր երդումը, այրում է Հայոց գիւղերը, կործանում է բերդերը և սրի կերակուր է անում իւր եղբայրակիցներին: Վարդանը մեծ աւար վեր առած պարսիկներից, անսպասելի արագութեամբ հասնում է Հայաստան՝ Վասակի աւերիչ ընթացքին վերջ տալու համար. վերջինս, երկիւղ կրելով Վարդանից, փախչում է իւր գաւառը: Վարդան սպարապետը իւր նիզակակիցներով խաղաղացնում է աշխարհը և որովհետև ձմեռը վրայ էր հասել, զօրքը մի քանի մասն է բաժանում և ապահով տեղեր ուղարկում ձմեռելու:

4. Այն ինչ Հայերը ուրախութեամբ տօնում էին գաւակական օրերը, յանկարծ լուր է հասնում, որ պարսից

ահագին գունդը՝ Հեր և Ջարեանդ գաւառներից անցնելով, բանակ է դրել Արտազ գաւառի Աւարայր դաշտում, Տղմուտ գետի ափերի վրայ: Հայոց նախարարներն իրանց զօրքերով որոնց թիւը 66,000-ի էր հասնում, հաւաքւում են Արտաշատ քաղաքը, և այնտեղից ամբողջ զօրախումբը դիմում է դէպի Աւարայրի դաշտը և ամբանում է Տղմուտ գետի այս կողմը: Նոյն տեղն եկել էին Յովսէփ կաթողիկոսը և Ղևոնդ երէցը ուրիշ եպիսկոպոսներով և քահանաներով՝ պատերազմին մասնակցելու: Վարդան սպարապետը զօրքի առաջ կարգում է Մակարայեցոց գիրքը, ազդու ճառով քաջալերում է նրանց դէպի անվհերութիւն, երկիւղը թերահաւատութեան նշան համարելով: Ոգևորիչ ճառ է խօսում նաև Ղևոնդ երէցը: Ապա սեղան է կազմուում, Հոգեգալստեան եօթներորդ օրը մատուցանւում է սուրբ պատարագը և հաղորդում են թէ զօրքը և թէ զօրավարները և, իրանց անձը յանձնելով Աստուծոյ խնամքին, խնդրում են, որ Աստուած Իւր եկեղեցին շտայ հեթանոսաց ձեռքը. Պարսիկներն արդէն պատրաստ էին: Հայերն անցնում են Տղմուտ գետը, յարձակուում են Պարսիկների վրայ և ցրում են նրանց զօրքը, և մինչ յաղթութիւնը Հայոց կողմն էր երևում, Պարսիկները, վերջին ճիգը թափելով, շրջապատում են Վարդանին իւր նիզակակիցներով: Այստեղ Վարդանը քաջութեան հրաշքներ է գործում, ահագին վնասներ է հասցնում թշնամուն, բայց մահաբեր վէրք ստանալով՝ նահատակուում է թէ ինքը և թէ իւր քաջ նիզակակիցները: 451 թուի յունիսի 2-ին վերջանում է այս ահուելի պատերազմը, որի մէջ Պարսիկների և Վասակի զնդից մեռնում են 3544 մարդ, իսկ Հայոց նահատակների թիւը լինում է 1036: Այսպէս քրիստոնէական հաւատի և ազգային եկեղեցու ազատութեան համար պոհեցին իրանց անձը այն ընտիր նահատակները,

որոնց անմահ յիշատակը տօնում է Հայոց եկեղեցին «Վարդանանց զօրավարաց» անունով ամեն տարի բուն բարեկենդանի հինգշաբթի օրը: Իսկ Վասակը, իւր ազգակիցներից ժառանգելով դաւաճանի անարգ անունը, Պարսիկներից ևս զրկուեցաւ պատուից և դառն ցաւերով մեռաւ բանտում:

79. ՏԱՊԱՆԱԳԻՐ

Նա չէր նախանձում ոչ իշխանական
Մեծապանծ անուան,
Ոչ կարօտում էր հրսլարտ հարուստի
Չլացնող փառքի.
Նա չէր փափագում հզօր յաղթանակ,
Դափնիք ու պսակ,
Ոչ երագում էր գովեստ զզրզող
Արձան ու կոթող:
Ցրուել թշուառի տանջուած ճակատից
Դառնութեան թախիժ,
Եւ կանգնել պաշտպան իւր անմեղ ընկճուած
Եղբօր իրաւանց՝
Այս էր տենչալի նրա վառ փափագ,
Հոգու նպատակ.
Եւ զոհուած նա իւր ուխտին անսասան,
Իջաւ զերեզման:

80. ՈՒՐԱՅՈՂԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ

«Մի հանդիսաւոր օր Պարսից թագաւորը ճաշի հրաւիրեց բոլոր մեծամեծներին: Հրաւիրուած էր և Վասակը:

Նա հագաւ իւր պատուական վերնագգեստը, նորա վրայ զրեց ոսկեայ խոյրը, մէջքին կապեց մարգարիտներով և պատուական ակներով զարդարուած ոսկէ դօտին, հագաւ ականջի զինտերը, մանեակը կախեց վզիցը, սամոյրը ձգեց թիկունքին և բոլոր պատուանշանները հագած, գնաց պալատ: Թագաւորի արտաքին սրահում շղթայակապ կային մի քանի հայ նախարարներ և սուրբ քահանաներ: Երբ Վասակն անցաւ սոցա առաջով, ցաւակցական հայեացք ձգեցին այդ անխելք վաճառականի վրայ, որ անսպառելի և անփոխարինելի առաքինութիւնը վաճառել էր մի քանի կանացի զարդարանքների: Դոցա առաջից անցնելով Վասակը մտաւ ներսի դահլիճը, որ մեծ իշխանների հրապարակն էր և նստեց: Այս միջոցին թագաւորական սենեկապետը դուրս եկաւ թագաւորի մօտից, մերձեցաւ նորան և ասաց. «Թագաւորը, որից դու ստացել ևս այս պատուական նուէրները, ինձ ուղարկեց որ հարցնեմ քեզանից, թէ ո՞ր արդար աշխատութեանդ համար ևս ստացել դորանք»: Այնուհետև պատմեց բոլոր ամբաստանութիւնները, որով նորան դատապարտել էին, նմանապէս աւելացրեց և այնպիսի բաներ, որ չէին խօսել ատեանի մէջ: Ասաց, որ նա ապօրինի կերպով տիրեց Սիւնեաց աշխարհին՝ խորամանկութեամբ և ստութեամբ սպանել տուեց իւր եղբայր Վաղենակին և ինքն ստացաւ նորա իշխանութիւնը: Դատապարտեց նորան և այլ շատ բաների մէջ, որոնց բոլոր մեծամեծները վկայ էին: Վասակը պապանձուեցաւ և ոչ մի ճշմարիտ բան չգտնուեցաւ նորա բերանում: Այնուհետև մահի վճիռ կարդացին նորա գլխին: Դահնակեան եկաւ, հանեց նորանից այն պատուանշանները, որ ստացել էր թագաւորից և հազցրեց մահապարտի զգեստ: Նորա ոտներն ու ձեռները կապեցին և, իբրև անառակ կին, նստեցրին էգ ձիու վրայ ու տարան ձգեցին

այն բանտը, ուր բանտարկում էին բոլոր մահապարտներին: Ամենայն օր դուրս էին բերում նորան, իբրև անշունչ մարմին ձգում էին հրապարակի մէջ, ցոյց էին տալիս բոլոր զօրքին, ծաղր էին անում և ծիծաղում էին վրան: Կողոպտեցին և հանեցին նորանից ամենայն բան, ինչ որ ունէր իւր հետ և այնպիսի ծաղրալի աղքատութեան մէջ ձգեցին, որ իւր ծառաները հաց էին հաւաքում՝ նորան տալիս: Նորա բոլոր կայուածները, մինչև անգամ կանանց զարդերը, արքունական պարտքի համար վերցրին:

«Երբ Վասակն այսպէս ամենայն կողմից անարգուեցաւ, բանտումը կապանքների մէջ դժնդակ ցաւի մէջ ընկաւ: Նորա փորը տաքութիւնից տապալուեցաւ. նորա գոգը տրորուեցաւ, մաշուեցաւ և քամուելով՝ մաղուեցաւ նորա թանձրամտութիւնը: Որդեր եռացին նորա աչքերի վրայ և ներքև սոգացին նորա քթածակերից. խլացան նորա ականջները և շարաշար ծակոտուեցան նորա պոօշները. հոտեցին նորա կռների ջլերը և դէպի յետ կռացան նորա ոտների կրունկները: Մահուան հոտ փչեց նորանից. փախան, հեռացան իւր հաւատարիմ ծառաները. միայն լեզուն էր կենդանի նորա բերանում, բայց խոստովանութիւն չէր դուրս գալիս նորա շրթունքներից: Ճաշակեց խեղդամահի բաժակը և իջաւ դժոխքը անպատմելի դառնութեամբ: Ոտի տակ տուին նորան իւր բոլոր սիրելիքը և չկշտացան սաստիկ հարուածներով իւր բոլոր թշնամիները: Չերևեցաւ այն մարդու դերեզմանի տեղը, որ կամենում էր մեղքով թագաւորել Հայոց աշխարհի վրայ, որովհետև շան պէս սատկեցաւ և էջի պէս քարշուեցաւ: Չիշուեցաւ նորա անունը սուրբերի մէջ և չմերձեցաւ նորա յիշատակը եկեղեցու սուրբ սեղանին: Նա իւր կեանքումը ոչ մի չարութիւն չթողեց, որ չգործէր. և ոչ մի չարչարանք չմնաց, որ չհասնէր նորան իւր մահուան ժամանակ»:

Յ 1. Յ Ո Ւ Դ Ա Յ

Ա. Տէրն աղօթում էր... Արիւնի քրտինք
Կաթ-կաթ հոսում էր նորա ճակատից.
Աղաչում էր Նա, որ ներէ երկինք
Մարդկային ցեղին, ցեղին մեղսալից:

Ոգևորութեան սրբազան կրակ
Փայլում էր նորա պայծառ երեսին
Եւ Նա տանում էր իւր վերջին տանջանք՝
Փրշեայ պսակի ցաւը դժնդակ,
Խոր կարեկցութեան ժպիտ շրթունքին:

Նորա խաչի շուրջ կանգնած խուժանում
Երբեմն ծիծաղ հնչում էր կոպիտ.
Ամբոխն կուրացած չէր էլ հասկանում,
Թէ ո՞ւմ է արդեօք ինք թշնամանում
Իւր անգոր ռխի ցոյցերով անմիտ:

Նա ինչ է արել: Ինչո՞ւ տանջանքի
է դատապարտուած որպէս գող, ծառայ.
Եւ ո՞վ յանդգնեց առանց արգելքի
Չեռք բարձրացընել իւր Աստու վրայ:

Նա աշխարհ մտաւ սուրբ սիրոյ ուսմամբ,
Ուսուցանում էր, աղօթում, տանջում,
Եւ պիղծ աշխարհը նորա սուրբ արեամբ
Իւր վրբայ անջինջ մի բիծ է դնում:
Արդէն կատարուեց:

Բ. Եւ կէս գիշերին
Փայլում էր վերից աստղավառ երկին.

Կապոյտ կամարում հեղիկ ու խաղաղ
 Ահա երևաց լուսինն ոսկեշաղ.
 Նա մերթ մտախոհ ամպերի տակից
 Փայլ էր արձակում զերթ աղօտ դամբար,
 Մերթ գողգոջ փայլով սրփռում էր նորից
 Պայծառ նշոյլներ դէպ՝ Գողգոթայ սար:
 Յածում, միզապատ խաւարի միջին,
 Տեսանելի էր քաղաքը լռին.
 Վերևում, որպէս յաղթանդամ հսկայք,
 Երեք խաչափայտ երևում էին:
 Երկուսի վրայ երկու մահապարտ
 Կախուած էին դեռ: Նրանց դառն կսկիծ
 Յայտնող դէմքերին՝ լուսինը հանդարտ
 Նայում էր իւր խոր, անհուն բարձունքից:
 Բայց երրորդ խաչը պարապ էր: Փրկչին
 Վերջըրել էին, հողում ամփոփել
 Եւ բարեկամաց արցունքներ վերջին
 Դերեզմանաքարն էին ողողել:

Գ. Այն ո՞վ է գաղտնի հեծկտում, սրզում
 Միջին խաչի մօտ՝ մաղերը փետում.
 Ով է այդ մարդը: Տանջանք անփարատ
 Դրոշմած է նորա գունատուած դէմքին:
 Գուցէ հեռաւոր երկրից ըշտապով
 Եկել է այդտեղ նա հիւանդ անյոյս,
 Որ ամենազօր սրբազան խօսքով
 Տայ բժշկութիւն ախտերին Յիսուս:
 Նա իւր աղերսով պատրաստ էր արդէն
 Յիսուսի ոտներն ընկնել, բայց անհ
 Նա ամենուրեք լքում է հիմա,
 Թէ նա՝ որին որ ամբոխ համօրէն

Քիչ առաջ որպէս արքայ ընդունեց,
 Որ լոյս համասփիւռ բերեց աշխարհին,
 Որ չըխնկարկեց երկրիս կուռքերին,
 Եւ չարը արձակ միշտ յանդիմանեց,—
 Այժմ արհամարհուած իբրև մի ստրուկ,
 Դառն տանջանքով մեռնում է անշուք:

Կամ գուցէ ծածուկ աշակերտ Փրկչին,
 Սրտում խորին վիշտ և աղերս պահած,
 Եկել է փարուիլ նա Փրկչի խաչին,
 Խոնջած գլուխը հեզիկ խոնարհած:
 Գուցէ թողութիւն շտտացած մի ոք,
 Յանցաւոր, մաշուած դիմել է այդտեղ
 Եւ խաչի առաջ մենակ, ծընկաչօք
 Զղջումն է թափում, որպէս բազմամեղ:

Ո՛չ, այդ Յուդան է. ոչ թէ աղօթքով
 Եկել է այդտեղ: Նա չէ յանդգնել
 Աղօթելու պիղծ, չարանենդ հոգով.
 Ոչ Տիրոջ մարմինն երկրպագանել
 Կամեցել է նա: Ի՞նչպէս կամ թէ էր
 Ընկել էր այդտեղ, ինքն էլ չգիտէր:

Գ. Երբ չարշարանքի նա դատապարտուած,
 Խուռն բազմութեամբ հոծ շրջապատուած,
 Դէպ՝ պատժավայրն էր Յիսուս բարձրանում,
 Եւ ծանր խաչը անտրտունջ տանում,
 Յուդան, թագկացած, տեսաւ տանջանքը
 Եւ խղճահարուած զկաց յանցանքը՝
 Ո՛ւմ անմտութեամբ ինքն այնպէս ատեց,
 Անարգ արծաթով ո՛ւմ կեանքը ծախեց:

Իմացաւ նա որ էլ չըկայ իրան
 Ներման ոչինչ յոյս արդար երկնքից.
 Եւ անզօր երկիւղ, երկիւղ ստրկական,
 Չարագործութեան մռայլ ուղեկից,
 Մտաւ սրտի մէջ: Գիշերն մինչև լոյս
 Նորա հիւանդոտ հայացքի առաջ
 Կանգնած էր Յիսուս: Իզուր խռովայոյզ
 Նա դէն է մզում տեսիլն այն տրհած:
 Իզուր է ճրգնում նա շուտ քրնանալ,
 Ամեն ինչ մոռնալ ու հանգստանալ,
 Խաղաղ գիշերուայ գրկի մէջ թաղուած:
 Հագիւ փակում է աչքերը յոգնած,
 Ահա խաւարից պատկերն ահալի,
 Որպէս կենդանի, առաջն է գալի:

Ե. Ահա նա մաշուած, հիւժեալ, տառապեալ,
 Սուրբ ճշմարտութեան հօր ջատագով,
 Անարատ սիրոյ անսուտ առաքեալ,
 Խաշուած վայրենի ամբոխի ձեռքով.
 Աստուած՝ անհոգի, կոյր, կաշառակեր
 Դատաւորների վճռովը դատուած.
 Ահա նա, ահա... հեզիկ աչերում
 Լուռ կշտամբանք է անբարբառ փայլում.
 Սիրոյ պսակը, պսակ փշալից,
 Ծակում-խոցում է ճակատը Փրկչին
 Եւ պարզ հնչում է, կարծես, բերանից
 Խիստ դատավրճիւ ընդդէմ մատնըչին...
 — «Հեռո՛ւ, անարատ տեսիլ ահաւոր,
 Ո՛հ, հերիք, տանջանք, թո՛ղ գոնէ մի ժամ,
 Գոնէ մի վայրկեան՝ կրժքով վիրաւոր
 Չապրեմ, չըյիշեմ, թո՛ղ հանգստանամ:

Մի տես, մատնիչդ է աւասիկ լալիս
 Ոտներիդ առաջ... Ո՛հ, Դու խնայիր.
 Պատառում է Քո հայեացքը հոգիս,
 Գնա՛, չքացիր, տեսիլ, մի նայիր...
 Տեսնո՛ւմ ես, ահա՛ արտասուքներով
 Պատրաստ եմ իմ նենդ համբոյր լուանալ.
 Ո՛հ, տուր ինձ անցեալն իսպառ մոռանալ,
 Տո՛ւր հոգւոյս հանգչիլ ջերմ աղօթքներով:
 Դո՛ւ՛ Աստուած, ներում կարող ես միշտ տալ . . .

 Իսկ ես. գիտցել եմ ես կարեկցութիւն.
 Չիք ինձ համար գուլթ, չըկայ թողութիւն»:

Զ. Փախիր դու, մատնիչ, մարդկանց երեսից,
 Եւ լաւ իմացիր, հոգիդ մեղսալից
 Երբէք ոչ մի տեղ հանգիստ չի գտնիլ.
 Որտեղ էլ լինիս, քեզ հետ անբաժան
 Կըզայ ամեն տեղ ահալի տեսիլ,
 Իբրև գրաւական խիստ մեղադրութեան:
 Փախիր, անարժան, այդ խաշափայտից,
 Մի պղծիր նորան ողջագուրանքով.
 Նա՛ վըրան խաշուած Փրկչի տանջանքով
 Սրբագործուած է, հեռո՛ւ նրանից:

 Եւ նա փախչում էր

Է. Կէս հորիզոնը
 Ալ բոցը գրկեց, լեռնոտ Գեղրոնը
 Փայլի ալիքով շառագունեցաւ:
 Բլուրների յետև ահա բարձրացաւ

Ոսկէ պսակով արևը պայծառ,
 Ամեն ինչ զարթնեց... անտառը դալար,
 Գաշտերի գոռոզ այդ հսկան հպարտ,
 Չարժում է ճիւղերն, խշշում անընդհատ:
 Անտառի խորքում առուն է հոսում
 Արծաթ-ջրերով, անվերջ կարկաջում...
 Եւ այնտեղ, ուր միշտ մշուշ է, խաւար,
 Ուր չի թափանցում արևը պայծառ,
 Մռայլ դիակ է օրօրում կախուած,
 Իսկ կազամախը վերևից սրփռած
 Իւր կենդանարար դմբուխտ հովանին,
 Բարեկամի պէս գրկել է այդ դին:
 Մեռաւ նենդ Յուդան... նա չդիմացաւ
 Խուլ տանջանքների կրրակին. մեռաւ
 Առանց հաշտութեան արտասուքների,
 Առանց զղջումի, առանց իղձերի:
 Բայց մինչ վերջին ժամ, մինչ վերջին վայրկեան
 Միշտ նոյն պատկերը տրտում, ահալի,
 Կենդանի պատիժ չարագործութեան,
 Գիշերուայ մռայլում առաջն էր գալի:
 Միշտ նոյն գայրագին պատուէր դժընդակ
 Կարծես հնչում էր նորա բերանից,
 Եւ գլխին ծանր տանջանքի պսակ
 Գրած ունէր նա, պսակ փշալից:

82. ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ ԴԱՐԻ ՀԱՅ ԿԱՆԱՅՔԸ

Են չեմ կարող համարել Հայոց աշխարհի բոլոր երանե-
 լի առաքեալների, կապուածների և պատերազմի մէջ սպա-
 նուածների կանանցը, որովհետև ինձ անծանօթներն աւե-

լի շատ են, քան թէ ծանօթները: Հինգ հարիւրի չափ
 անձամբ ճանաչում եմ ոչ միայն մեծամեծներից, այլև
 փոքրերից շատերին: Նորա ամենքը միասին երկնաւոր
 նախանձով վառուած, ոչնչով պակաս չմնացին նոցանից,
 որոնք աշխարհ չէին մտել: Որովհետև մեծերն ու փոքրե-
 րը մի հաւատի առաքինութեամբ զինուորուեցան. նորա
 ամենեկին չյիշեցին մայրենի ազատութեան փափկութիւնը,
 այլ ինչպէս զիւղացի մարդիկ, որոնք սովոր են փոքր հա-
 սակից շարշարանքներ և տանջանքներ կրելով անցկացնել
 իրանց կեանքը, նոյնպէս և նորա յանձն առան նոցանից
 աւելի ևս համբերութեամբ զիմանալ ցաւերին:
 «Նորա ոչ միայն իրանց հողու մէջ մխիթարում էին
 յաւիտենական աներևոյթ յուսովը, այլ մարմնի նեղութիւն-
 ներովն աւելի ևս դէն ձգեցին ծառայութեան բեռը: Թէ-
 պէտ նոցանից իւրաքանչիւրն ունէր ձեռնասուն սպասա-
 ւորներ, բայց բոլորովին չէր կարելի նշմարել, թէ ո՞րն է
 տիկինը և ո՞րը ազախինը. բոլորի շորերը միևնոյն էին.
 երկուսն էլ միասին պառկում էին չոր խոտի վրայ: Ոչ որ
 միւսի համար անկողին չէր պատրաստում, որովհետև նո-
 քա չէին ճանաչում խոտերը միմեանցից զանազանել,
 պատճառ որ բոլոր խսիրները միապէս թխագոյն էին՝ իսկ
 գլխատակի բարձերը՝ սև: Չկային նոցա համար առանձին
 խոհարարներ՝ անուշ կերակուր պատրաստելու և ոչ որո-
 շած հացթուխներ՝ ազատների սովորութիւնների համե-
 մատ. այլ ամենի ուտելիքը մին էր: Չարթամուտն անց
 էին կացնում այն միայնակեաց մարդկանց պէս, որոնք
 բնակուում են անապատում: Ոչ որ միւսի ձեռին ջուր չէր
 ածում և փոքրերը մեծերին երեսարբիչ չէին մատուցա-
 նում: Սապոն չգիպաւ փափկասուն կանանց ձեռքերին և
 հոտաւէտ իւղ չգործ զրուեցաւ նոցա զուարճութեան հա-
 մար: Նոցա առջևը չգրուեցան մաքուր ամաններ և գործ

չղրուեցան ուրախութեան համար բաժակակալներ. ոչ որ չկանգնեց նոցա դռանը հիւրերը ընդունելու և նոցա հոյակապ տների դռները չբացուեցան պատուական հիւրերի առաջ: Ոչ որ նոցանից չյիշեց, թէ ունեցել է մի ժամանակ փափկասունդ դայեակներ կամ սիրելի հարազատներ:

«Փոշոտուեցան ու ծխոտուեցան նախարարների սենեակներն, ու վարագոյրները և սարդի ոստայն ձգուեցաւ նոցա հարսանիքի սենեակների մէջ: Կործանուեցան նոցա տները զարգարող աթոռները և փշացան նոցա սեղանները զարգարող ամանները. կործանուեցան ու քանդուեցան նոցա հոյակապ տները և փուլ եկան, աւերուեցան նոցա ապահովութեան ամրոցները: Չորացան, աղանձուեցան նոցա ծաղկեայ բուրաստանները և արմատախիլ եղան այգիների գիւնեքեր վազները: Նորա իրանց աչքով տեսան իրանց կայքի յափշտակութիւնը և իրանց ականջովը լսեցին իրանց սիրելիների ցաւալից շարձարանքների հաւաշանքները. նոցա գանձերը թագաւորական արխն և երեսների զարդարանքները յափշտակեցին նոցանից: Հայոց աշխարհի փափկասուն տիկիները, որոնք զրկուած և դգուած էին իւրաքանչիւր բաստեռունների և զահաւորակների մէջ, միշտ բաց ոտով գնում էին եկեղեցի, ուրախութեամբ խնդրելով, որ կարողանան համբերել այն մեծ նեղութեանը: Նորա, որ իրանց մանկութիւնից մեծացել էին հորթերի ուղեղներով և էրէների փափուկ մտով, վայրենիների պէս մեծ ուրախութեամբ ուտում էին խոտեղէն կերակուրները և բոլորովին չէին յիշում իրանց սովորական փափկութիւնը: Սև գունով ներկուեցաւ նոցա մարմնի մորթը, որովհետև ցերեկն արեւախորով էին լինում, իսկ գիշերը գետնի վրայ պարկուտ: Սաղմոսներն էին նոցա ամենօրեայ ցաւերը թեթեւացնող երգերը և մարգարէից գրուածներն էին նոցա կատարեալ մխիթարութիւնները:

Նորա երկու-երկու միաբանուեցան, իբրև համահաւատար ջուլտ լծակիցներ, ուղիղ տանելով արքայութեան ակօսը, որ առանց սխալուելու հասնեն խաղաղութեան նաւահանգիստը: Նորա մոռացան կանացի տկարութիւնը և առաքինի տղամարդիկ դարձան հոգևոր պատերազմի մէջ. սաստկութեամբ կուուեցին մեղքերի դէմ, կտրեցին, ջարդեցին, մի կողմը ձգեցին նորա մահաբեր արմատները: Միամտութեամբ յաղթեցին խորամանկութեանը և սուրբ սիրով լուացին նախանձի կապոյտ ներկերը. կտրեցին ազահութեան արմատները, չորացրին նոցա ճիւղերի մահաբեր պտուղները: Խոնարհութեամբ ջարդեցին ամբարտաւանութիւնը և նոյն խոնարհութեամբ հասան երկնաւոր բարձրութեանը: Իրանց աղօթքներով բաց արին երկնքի փակուած դռները և սուրբ խնդրուածներով իջեցրին հրեշտակներին փրկութեան համար: Բարի համբաւ լսեցին հեռուից և փառաւորեցին Աստուծուն երկնքում: Նոցա մէջ եղած այրի կանայքը կրկին առաքինութեան հարսներ դարձան և մերժեցին իրանցից այրիութեան նախատինքը: Կանայքը յօժարութեամբ կապեցին իրանց մարմնաւոր ցանկութիւնները, մասնակից լինելով սուրբ կապեալների շարձարանքներին: Նորա իրանց կեանքովը նմանուեցան քաջ մահուամբ նահատակուածներին և հեռուից մխիթարիչ վարդապետներ դարձան բանտարկուածների համար: Իրանց ձեռներովն աշխատեցին ու կերակրուեցան, իրանց ուձիկները տարէց տարի ուղարկելով կապուածների մխիթարութեան համար: Նորա նմանուեցան անարին ճպուռներին, որոնք քաղցրութեամբ երգելով՝ ապրում են առանց կերակրի և միայն օդ ծծելով կենդանի են մնում՝ անմարմիններին նմանուելով: Չատ ձմեռների սառուցները հալուեցան, հասաւ զարունը, եկան նոր ծիծեռնակներ, կենցաղատէր մարդիկը տեսան նոցա և ուրախացան, բայց

Հօ քո արիւնք Հունգարական է:
 Իսկ թէ սպիտակ շոր վըրաս տեսնես,
 Գիտցիր, որ մայրդ իւր արցունքներով
 Ձաւակի կեանքը դարձրեց ապահով:
 Թող դահիճներից դու բռնուած լինիս,
 Բայց երբէք, որդեակ, չդողաս—սարսիս»:

Կոմսը այն օրը հանգիստ է լինում,
 Եւ ամբողջ գիշեր մնում է քնած.
 Իւր երազներում նա մօրն է տեսնում,
 Պատշգամբի վրայ՝ սպիտակ շոր հագած:
 Գուժկան զանգակի ձայնն է զօղանջում.
 Վազում են մարդիկ... հանգարտ քայլերով
 Եւ շրջապատուած պահապաններով,
 Զղթայած կոմսը առաջ է գընում:
 Քանի՛-քանի աչք սլատուհաններից
 Արցունք են թափում կոմսի յետևից,
 Ի՛նչքան ձրգում են կանացի ձեռքեր
 Վերջին բարեւ նորան ծաղիկներ.
 Բայց կոմսը ոչինչ բան չէ նրկատում,
 Գէպի հրապարակ է միայն նայում.
 Այնտեղ պատշգամբում մայրըն է կանգնած,
 Հանգիստ, անվրդով, սպիտակ շոր հագած:
 Ո՛հ, կոմսի սիրտը թընդաց խիստ ուժգին.
 Գէպի հրապարակ համարձակ քայլով
 Ընթացաւ կոմսը, ժպիտն երեսին,
 Անտրտում վերև բարձրացաւ փութով,
 Ձուարթ և ուրախ դահճի մօտ գընաց
 Ու մինչև անգամ կախուելիս ժըպտաց:
 Բայց ինչո՞ւ մայրը սպիտակ էր հագել:
 Ո՛հ, խաբէութիւն: Այդպէս կարող էր

Սուտ խօսել մի մայր, սոսկ բեկուած ահից,
 Որ իւր գաւակը շտարսէ մահից:

84. Ա Ղ Ա Ս Ի

Ազատու անուշ բնաւորութիւնը, բարի սիրտն ու հողին
 քիչ մարդ կ'ունենար: Այն հասակը հասել էր, քսան տա-
 րին անց կացել, նա դեռ հօրն ու մօր առջևն այնպէս էր,
 ինչպէս մէկ անմեղ գառը: Մէկ օր նրանց անհնազանդ չէր
 գտնուել, մի օր նրա բերանից մի թթու խօսք չէր լը-
 սուած. աչքը նրանց աչքին հանդիպելիս՝ նա նրանց միտքն
 իսկոյն հասկանում ու ամեն կերպ աշխատում էր, որ նը-
 րանց կամքը կատարէ: Գիւղացիք բոլորը նրանով էին ու-
 րախանում, նրա անունով երգում: Ամենքի աչքը նրա
 վրայ էր, նրան էր դովում, նրան էր օրհնում: Մէկին մի
 փորձանք պատահելիս կամ մի հոգս ունեցած ժամանակ
 նա անձնանուիրութեամբ նրա ցանկութիւնը կատարում,
 իւր փափազին էր հասցնում: Բերանի պատաւը հանում
 էր՝ ուրիշին ուտեցնում: Այնքան իւր ապրանքին, իւր
 հանդին, տաւարին չէր զգուշանում, որքան իւր դրացի-
 ների: Տանուտէրի որդին էր, ազրատի ու ողորմելի ըն-
 կերը: Ո՛րք էր գնում նրա գուռը, սփռոցն էր բաց անում
 կամ քսակը. ո՞վ գութան շունէր, նրան իրանցն էր բան
 տալիս. ո՞վ եզ ու հօտաղ շունէր, նրան իրանցն էր ուղար-
 կում. ո՞վ փող շունէր, որ մշակ վարձէ, այգիումը բանեցնէ,
 ինքն էր առաջ ընկնում, գիւղի սողայքը հաւաքում ու գնում՝
 առանց կանչելու ու խնդրելու, նրա գործը կատարում,
 այնպէս որ՝ երբ այգիի տէրը ներս էր մտնում այգին՝ աչ-
 քը սառած էր մնում և նրան կեանք ու արև էր մաղթում:
 Չատ ծնողներ երանի էին տալիս նրա ծնողներին, որ

այդպիսի բարի գաւակ ունին: Ո՛րտեղ հրաւէրք ու խնշոյք էր լինում, նա էր հիւրերի գլուխն անցնում, նրանց կառավարում և ուրախացնում:

Նրա երկայն հասակը, նրա թուխ-թուխ աչքերը, նրա դալամով քաշած յօնքերը, նրա աննման գեղեցիկ դէմքը, նրա անուշ լեզուն, քաղցր ձայնը, նրա լայն թիկունքն ու բարձր ճակատը մարդու խելք էին տանում. տեսնողը երեսին նայելուց չէր կշտանում: Սազը ձեռքն առնելուն պէս, քարին, փայտին շունչ, հոգի, լեզու էր տալիս: Ուղիղ է՝ արևը երեսն այրել, գոյնը փախցրել էր, բայց ծիծաղելիս՝ երբ աչք ու յօնքը բաց էր անում, կարծես վարդ էր բացւում, երեսիցը լոյս թափում: Նրա հրացանի գնդակը ապարդիւն չէր անցնում: Սիրտը այնքան բարի էր, որ դուր տեղը թռչուն էլ չէր սպանում, մրջիկնը չէր կոխում. բայց երբ թուրքերը գնում, այգին լցւում էին, կամ իրան էին ուզում սպանել կամ դրացուն, այն ժամանակ՝ եթէ երկնքում էլ լինէր, ցած էր իջնում. գիւղի ծայրէջքը ձայն տային, իսկոյն, մի ակնթարթում, պատրաստ էր, և եթէ բանը խօսքով չէր վերջանում, այն ժամանակ նա իւր սրի, հրացանի ու բաղկի շնորհքն այնպէս էր ցոյց տալիս, որ թշնամին մնում էր կատու դարձած, կամ նրա ձեռքին գոհ էր գնում:

Այնչափ ուժեղ էր, որ ձեռքը տղամարդու գօտիկը ձգելիս՝ հաւի ձագի պէս բարձրացնում, իւր գլխի ծայրին էր հասցնում, պտոյտ տալիս և կրկին ցած բերում: Ձի հեծնելիս՝ հէնց որ ձեռքը բարձրացնում էր, առիւծ ձին խոնարհում էր ու մէջքը դէմ անում: Գոմշի կամ եզան պարանոցին մէկ սուր խփելով՝ այնպէս էր դուրս կտրում, որ սրի ծայրը գետնինն էր խըռում: Չատ անդամ քսան աւագակ իւր սրի կոթովն էր փախցնում: Թուրքերը, նրա անունը լսելիս, լեղապատառ էին լինում: Յաճախ, կուռի

ժամանակ, հէնց որ նրա ձայնը լսում էին, ճանճի պէս ցրւում, ցիւր ու ցան էին լինում, կորչում: Մականունը Ասլան-Բալասի*) էին դրել:

Բայց այսքան դարմանալի յատկութիւններն ունենալով՝ դարձեալ երեսայլի հետ երեսայ էր, մեծի հետ՝ մեծ: Խանի, շահի առաջն այնպէս էր կանգնում, պատասխան տալիս, որ կարծես թագաւորի որդի լինէր: Ծիծաղն ու խնդութիւնը նրա երեսից պակաս չէր երբէք. այնքան պարզ էր նրա սիրտը, այնքան հանգիստ նրա խղճմտանքը, այնքան արդար նրա հոգին: Նրա ամեն մի խօսքը անգին գոհար էր:

85. ԱՂԱՍՈՒ ՄՕՐ ԵՐԳԸ

Ջարթիր, մանուկ իմ նագելի, բայց այդ պայծառ աչերըդ, Թերթերունքէդ քունը թօթուէ, գիրկը հանդիւր քո մօրըդ. Բնւ քեզ՝ որքան բարի հրեշտակք հէքիաթ ասին երազում, Այժմ արի քեզ այն պատմեմ, ինչ պիտ՝ տեսնես աշխարհում:

Ջարթիր, որդեակ, քանի քրնես,
Բայց աչերդ այդ նախշուն,
Ուր որ մայրդ իւր բաղդ, փառքը,
Կեանք ու արևն է տեսնում:

Դու կրմեծնաս, բոյ կըքաշես, շինար բոյիդ ես դուրբան,
Քեզ ոյժ կըտան Մասսի քաջեր, որ դու լինիս քաջ Վարդան:
Իմ մատներով մի ոսկեթել մէջքիդ գօտի եմ կարել,
Գօտիիցդ թուր կըկապեմ, այն էլ ինքրս եմ սըրել:

Ջարթիր, որդեակ, քանի քրնես,
Բայց աչերդ այդ նախշուն,
Ուր որ մայրդ իւր բաղդ, փառքը,
Կեանք ու արևն է տեսնում:

*) Առիւծի-Կորիւն:

86. ԶԻՐԻԿ ԽԱՂԱՅՈՂՆԵՐ

Արեգակն եկել, երկնքի մէջտեղը բռնել էր. օրուան փուշը մի քիչ կոտորուել, տաքացել էր: Սար ու ձոր արծաթի պէս պսպղում, պլպլում էին: Այս միջոցին ով որ Քանաքեռ մտնէր, հէնց կ'իմանար, թէ երկնքիցը մէկ աւետեաց ձայն է եկել, աշխարհս արքայութիւն է դարձել: Այստեղ գուռնէն էր փշում, այնտեղ ճզլախտի էին խաղում, միւս տեղը դօտեմարտներ էին կոխ անում: Աղասին էլ, քէֆն արել, պրծել՝ իւր խումբը յետեւից գցած՝ եկաւ մէկ տասը ձիաւորի հետ գիւղի միջովն անցկացաւ, որ գնայ, կալերի դգումը (տափարակումը) իւր շնորհքը ցոյց տայ՝ ջիւրի խաղայ, որովհետեւ գիւղամիջին այդպիսի տափարակ տեղ չկար: Հէնց իմանաս մէկ թագաւորի որդի է գալիս: Զէնք ու զրահը կապած, հրացանն ուսին, թուրը կողքիցը կախ, ջուխտ փշտովն ու դաշոյնը կողքումը, կանաչ մովի շալվարը, զար կարէն հագին, մետաքսէ աղլուխը վզին փաթաթած, բուխարայ թուխ գդակը կիսով չափ կոտրած՝ թեք գլխին դրած, բեխերն էլ արբեշումի պէս ոլորել՝ այնպէս էր թշի վրովը դուրս տարել: Մտիկ անողի խելքը գնում էր:

Հեռուից երևում էր, թէ ինչ կրակ էր անում կտրիճը: Զիռ ահանջը մտած՝ այնպէս էր քշում, կրակին տալիս, որ հէնց իմանաս թեաւոր թռչուն լինէր: Չատ անգամ ջիրիդը հեռու տեղից շարտում, ձին չափ էր գցում ու գետնիցը վեր ցատկելիս, ձիու վրայից բռնում, նորից գցում: Չատ անգամ հէնց այնպէս ուղիղ շարտում էր ու կրակի պէս յետեւից հասնում, բռնում, էլ յետ ծուլ անում: Գետնին վայր ընկած տեղիցն էլ այնպէս էր թամբի միջիցը կռանում, բարձրանում, որ ջիրիդն առաջին գողում

էր: Ընկերների վրայ էլ եթէ երբեմն-երբեմն ջիրիդ էր գցում, այնպէս էր նշանում, որ գլխարկների ծայրին էր դիպչում, կամ գլխարկը հետը տանում, որ իմանան, թէ նա նրանց խնայում է: Չատ անգամ թամբի միջին ջուխտ ոտի վրայ կանդնում, այնպէս էր ձին շափ-գցում: Աչք պէտք է լինէր, որ նրա կտրճութիւնը, տղամարդութիւնը, շնորհքը տեսնէր ու զարմանար:

Յանկարծ, երբ մեր տղայքը ջիրիդ էին խաղում և բոլոր գիւղը բարեկենդանի քէֆի մէջն էր, հէնց բռնես մի ամպ տրաքեց, կամ երկինքը փուլ եկաւ: «Տարան, տարան, աստուածասէրք, մօտ եկէք, օգնեցէք, գլուխս լացէք. տունս կոխեցին, օջաղս քանդեցին, աչքիս լոյսը հանում են, Թագուհուս խլում են: Թագուհի ջան, գլխիդ մատաղ գնամ. Թագուհի, անունիդ մեռնիմ, աչքիս լոյսի պէս մեծացրի, որ անյ տեղն ընկնիս. թող ինձ սպանեն, այդ թուրը թող իմ սիրտս կոխեն, թող առաջ ես հողը մտնեմ, յետոյ ուր տանում են քեզ, թող տանեն»:

Այսպէս աղիողորմ կերպով մորմորում էր աննման Թագուհու մայրը, որի ձեռքիցը սարդարի կատաղի սպասաւորները զօրով կամենում էին նրա մին-ու-ճար աղջիկը դուրս խլել և սարդարի պիղծ կանանոցում գերի շինել: «Չայնդ կտրիր, անգգամ, ասում էին անբաղդ մօրը. հէնց այս ըոպէիս փորդ վէր կ'ածենք: Սարդարի հրամանն է՝ պէտք է ձեր աղջիկը քաշենք, տանենք, ինչ խօսք ունիք, ինչ կարողութիւն. սարդարի հրամանին սարը չի դիմանալ՝ դուք ինչ կարող էք անել»:

Խալխի գլխին ջուր մաղուեցաւ. բարիկենդանը հարամ եղաւ. ամենքը, ձեռները խաշած, մնացին կանգնած. սարդարի Ֆառաշներն եկել էին, որ աղջիկ քաշեն. ով յանդգնութիւն ունէր ընդդիմանալու: Երեսանց լացը, կանանց սուգ ու ողբը իրար խառնուեցան: Գիւղը հէնց բռ-

նես՝ գլխովին քանդուեցաւ: Տարաբաղդ մայրը շատ դու-
 խը թակելուց՝ նուազեց, անշնչացած վայր ընկաւ: Թա-
 գունին հօ վաղուց էր թուլացել: Հէնց այն է՝ ֆառաշնե-
 րը տեսնելով, որ մայր ու աղջիկ դարդի ձեռքից նուազե-
 ցան, էլ ձայն, շունչ չէին տալիս, լաւ համարեցին, որ
 այդպէս թուլացած՝ վերցնեն երկուսին էլ, տանեն: Երկու-
 սը ձիու վրայ նստել՝ այն է տեղ էին բաց անում, որ մէ-
 կը մօրը լստըտի, միւսը աղջկանն առաջն առնի, — մէկ թուր
 պսպղաց, ֆառաշների մէկի գլուխը գետնի վրայ ընկաւ ու
 սկսեց զլզլացնել ու պար դալ: Դեռ սա ձայնը չէր կտրել,
 միւս ընկերն էլ սրա հացը կերաւ, սրա մօտ գնաց:

«Աղասի ջան, ձեռքդ քեզ քաշիր, քո խեղճ, ալեոք
 հօրը խնայիր, մեր տունը մի քանդիր», ձայն տունին
 շորս կողմից հայերը: Բայց թնդանօթ էլ տրաքէր, Աղա-
 սին չէր իմանալ. էլ ո՛չ ականջն էր իրանը, ո՛չ մարմինը,
 ո՛չ աչքը. բայց խելքն ու ձեռքը լաւ իմանում էին, թէ
 ինչ բանի վրայ են: Քիրիդատեղիցը նկատել էր, որ աշ-
 խարհն իրարանցով դիպաւ ու ձայնը կտրեց: «Տղէք, սրա-
 նում մէկ բան կայ, գնանք. մեր բարիկենդանը հարամ
 եղաւ»: Առիւծի պէս ներս ընկաւ հսկայ երիտասարդը: Եր-
 կուսի գլուխը սրբելուց յետոյ, միւսները կամեցան, որ
 թուր հանեն, բայց քաջն Աղասի որ բերանը բաց չարեց.
 «դժոխքի որդիք, ձեզ ո՞վ է ուղարկել այստեղ, ո՞ւմ վրայ
 էք այդպէս կատաղել. ասենք թէ հայր ձայն չի հանում,
 պէտք է նրան ողջ-ողջ ուտէք. աչքներիդ լոյսը կը թըռ-
 ցընեմ այս բոսէիս. կորէք, թէ չէ ամեն մէկդ ճուտի պէս
 առաջս կը թըպրտաք»: Ասեց ու մէկի էլ ուսը վէր բերեց,
 միւսի աղիքը վէր ամեց: Մնացած վեցը տեսան, որ ճար
 չկայ, ձիանը հեծան ու մինչև Երեանի բերդը մէկ գնացին:

87. ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՎՏԱԿ

Սպիտակ, փայլուն սարի կատարից
 Ձիւնը հալում է արևի տարին,
 Եւ մի հրաշախօս վտակ այնտեղից
 Ծնունդ առնելով, թափում է ուժգին:

Կամ նազում է նա քաղցրիկ շըշիւնով,
 Կամ ուտոտելով ժայռից դէպի ցած,
 Հընչում միաձայն, մեղմիկ կարկաշով,
 Մանկական անրիժ խընդուլթեամբ լցուած:

Նայիր, վազում է, պարում, թռչկոտում,
 Արևին քնքոյշ համբոյրներ տալով,
 Եւ իւր կուսական կուրծքը զարգարում
 Եօթնեակ գեղեցիկ շքեղ գոյներով:

Նա գնում է... բայց ո՞ւր: Այնտեղ, ստորոտում,
 Ինչպէս մի առիւծ, փրփուրը բերնին,
 Ունում է, մըռնչում, սաստիկ ուրոտում
 Կատաղի գետը, մռայլը դէմքին:

Նորա տըղմոտ ջուր պղտոր է ցեխից,
 Աղմուկն սաստում է օտար ձայներին,
 Եւ սարսափելի ահից, երկիւղից
 Սասանում, զոգում նոյն իսկ և՛ գետին:

Կարկաշին վտակն այնտեղ է դիմում,
 Իւր եղեմական երգերն երգելով.
 Դժոխքի գետը ներքեն է եռում՝
 Սա դարձեալ անդորր, դարձեալ անվրդով

Դեռ ցած է գլորում: Նորա առաջին
 Ահա մի ալիք բերանը բացեց
 Եւ մատաղահաս անմեղ էակին
 Իւր որովայնում իսկոյն ամփոփեց:

Եւ կոհակների մթին անդունդից
 Ահա լսուեցաւ մի խուլ դղրդոց.
 «Ինչո՞ւ դու, թշուա՞ւ, յատակ երկնքից
 Իջար և ընկար մեր ցեխոտ սև ծոց»:
 Բայց սիրուն վտակն էլ շրհանեց ձայն.
 Նորա հետքերը բնաջինջ եղան.
 Միայն գետն ուռած, գոռոզ ժրպտալով,
 Ժայռեր փշրելով՝ դիմեց հեռաստան:

88. ԱՂԱՍՈՒ ՎԻՃԱԿՆ ՈՒ ՀՈԳՍԵՐԸ

Աղասին՝ երբ Քանաքեռ սարդադի ֆառաշներին սպա-
 նեց, ինքն էլ այնպէս մնաց ազիզ Թագուհու և իւր արա-
 ծի վրայ սառած՝ կանգնած: Ընկերներն էլ ժամանակ չը
 կորցրին. գիտէին որ բոլորի վերջը մահն է. էլ ո՛չ հօր
 մտիկ արին, ո՛չ մօր, Աղասուն կապեցին ձիու վրայ ու
 ընկան Աբարանի սարը, որ կամ Փամբակ փախչեն, կամ
 Ղարս, կամ Ախալցխայ, որ իրանց գլուխն ազատեն:

Բայց ինչ Աղասու հալն էր, Աստուած ո՛չ շհանց տայ.
 ձեռն ու ոտը կապած, դժոխքը փորումը, սաղայէլեան
 շար հրեշտակները գլխին պտոյտ տալով՝ Ջանգուի վրայ-
 ով անցկացրին ու հէնց բռնես՝ սար ու ձոր բերանները
 բաց, կամենում էին նորանց կուլ տալ: Չատ տեղ իրանից
 գնում՝ փոքր էր մնում ձիուցը վայր ընկնի, դարձեալ ըն-
 կերները հասնում, երեսին ջուր էին ածում, ականջները
 տրորում, ուշքի բերում. կրկին սիրտը գնում՝ ձիու գըլ-
 խովն էր ընկնում: Երբեմն էլ որ յանկարծ՝ «Թագուհի,
 հայրիկ, մայրիկ, նազըւ» չէր ձայն տալիս, քար ու հող
 կամենում էին կրակուիլ: Հէնց մութը գետինն առաւ,
 նրանք ներս մտան Աբարանի քանդուած եկեղեցին: Չիան-
 քը որ շունչ չէին քաշում, աչքներից կարծես արիւն էր

կաթում, քթներից ու բերաններից՝ կրակ: Վաթոն սկսեց
 ձիանը ման ածել, Կարոն՝ սար ու ձոր աչքի տակն առ-
 նել, հսկողութիւն անել. Մուսէն, Աղասուն ուսին դրած,
 մտաւ եկեղեցու աւերակը, գլուխը դրեց գոգը, ձեռը երե-
 սին ու աչքը երկինքը գցեց, որ իսանայ թէ աստղերն
 ինչ են ասում: Միւսները այս կողմ այն կուսն ընկան,
 որ ձիանոնց համար մի փոքր ուտելիք ճարեն: Բայց այն
 ժամանակ հանդումն ինչ կըլիւէր. խոտի չոփերն էին
 մնացել տեղ-տեղ ցից կանգնած: Երկինքն աչք ու յօնքը
 կիտած՝ իւր անիւր պտըտում էր հանդարտ. լուսինն ամ-
 պերի տակիցը մէկ երեսը հանում՝ ցոյց էր տալիս, մէկ
 էլ ծածկում, կորչում էր: Գերեզմանատունն այնքան սար-
 սափելի չէր լինիլ, ինչպէս այս ամայի հանդը: Ամեն մէկ
 սարի արանքից կամ քարի տակից դժոխքի ձայն էր դա-
 լիս: Գայլ, շաղալ, արջ՝ մէկ կողմից, դառնաշունչ բուքը
 միւս կողմից, Սանդարամետը բաց էին արել, սար ու ձոր
 իրար գլխով տալիս: Ամէն մէկ քար, ամեն մէկ թուփ
 նրանց աչքին դե էր դառել ու, ձին ոտը փոխելիս, կամ
 փռնչալիս, քարերը կամենում էին ճաքիլ, ձորերը տրա-
 քիլ: Աղասին՝ շունչը փորն ընկած, երբեմն որ ան չէր
 քաշում, գետինն ուզում էր պատառուի, ընկերներին ներս
 տանի: Նրա հաւատարիմ շունը գլուխը նրա ոտի տակն
 էր դրել՝ մնացել փկտացած: Չին էլ բերին, գլխավերեք
 կապեցին, որ գուցէ նրա շունչը Աղասուն մի ճար անի:
 «Ջանիդ մատաղ, Աղասի, այս ինչ օրն ես ընկել, մեր
 աչքը պէտք է դուրս գար, որ քեզ այսպէս չտեսնէինք.
 այս ինչ է քո դրութիւնը», ասում էր երիտասարդ Մուսէն
 ու գլխին տալիս, երեսը երեսին դնում, ձեռը կրծքին.
 երակի զարկն ու ջերմի սաստկութիւնն էլ որ չէր տես-
 նում, գլխին կրակ էր վառում:

Միւս ընկերներն էլ, ձիանոնցը ջուր տուեցին, ձեռ-

ները քամակներին քսեցին և նորից թամբեցին, սանձը բերանները գցեցին, հրացաններին, ատրճանակներին ոտներն էլ քաշեցին, նորոգեցին և ամեն մարդ իւր ձիու սանձը ձեռին՝ եկան, Ադասու չորս կողմը կտրեցին: Աչքներին արտասուքը գետի պէս էր վէր թափուում: Ծնողաց հոգսը մէկ կողմից, իրանց սև օրը միւս կողմից, իրանց սիրելի ընկերին էլ այն դրութեանը տեսնելիս՝ ուզում էին քար ու թուփ պոկեն, գլխներին տան. «Փառքիդ մատնդ, Աստուած, հէնց այս առաւօտ ամեն աչք մեզ էր երանի տալիս. ինչ արինք, որ մեզ այս պատժին հասցրիր: Ադասի ջան, Ադասի, ինչ կըլինէր, որ ամենքս էլ քո բաղդին մատաղ լինէինք, եղբայր ջան, մեր հոգի, մեր աչքի լոյս: Մէկ ճանճ անգամ իզուր տեղը չես սպանել, մէկ սառը խօսք քո բերնիցը չի գուրս եկել, այ Աստուծու գառը. ուրեմն ինչո՞ւ պէտք է Աստուած քեզ էլ, մեզ էլ այստեղը հասցնէր: Տօ՛ մէկ բերանդ գոնէ բաց արա, քո ջանին մեռնիմ. ինչի՞ ես այստեղ մեզ այրում, փոթոթում. ինչ կըլինի, որ այդ սիրուն աչքերդ բաց անես, մեզ այսպէս չսպանես: Մեր գլուխը քեզ մատաղ, ամենքս էլ քո առաջ մեր արիւնը վէր կ'ածենք: Կաթն ու ծիծ մէկ տեղ նրա համար ենք կերել, որ քեզանից ձեռը քաշենք. բաղդ ու լաւ օր մէկ տեղ նրա համար ենք վայելել, որ քեզ նեղ օրը բաց թողենք: Որիս ուզում ես, վեր կաց, քո ձեռքով մատնդ արա, ով երեսը յետ թերի, պարանոցը կտրիր. քո ձէնին մատաղ, ախր մէկ խօսես՝ ինչ կըլինի»:

Այս խօսքին յանկարծ մէկ ձիու ոտի շփթոց եկաւ. երկինք, գետինք գլխներին սևացաւ. հէնց իմացան մէկ ամպ տրաքեց, մէկ սար գոռաց՝ փուլ եկաւ: Զէնք ու զրահ առան ուսները, ամեն մէկը մէկ բուռը հող սրբութիւնի տեղակ բերանը գցեց, մէկ քարի առաջի չորեց, իւր մեղքը խոստովանուեց, մէկ քանի ծունը դրեց, երեսին խաչ

հանեց, ժամի քարերը պաշելով՝ տեղիցը վեր կացաւ, ձիու աչքերը ճմբռեց, սղալեց, որ ականջները սրել, խլացրել՝ այն կողմն էին մտիկ անում, որտեղից ձայնը գալիս էր: Ձուկը մի կողմ քաշեցին, մատով ձեռով արեցին, որ ձայն չհանի ու իրանք թուր ու հրացան պատրաստած, ձիու սանձը զցած՝ սկսեցին պատի ձեղքից անձայն ականջ դնել, որ տեսնեն՝ եկողներն ովքեր են:

Այսպէս կէս ժամաչափ մնացին փէտացած, էլ չէին ուզում ծպտան. շատ մտիկ արին, ձայն չեկաւ. հէնց այն է՝ կամենում էին տեղները նստել, որ մէկն այն կողմից սկսեց բերանը բաց անիլ. «Տղերք, ինչ կըլինի, թո՞ղ լինի. տղամարդութիւնն այն է, որ մարդ իւր գլուխը թըշնամու ձեռքը շտայ: Դուք լաւ գիտէք, որ մեր մէկ հայր տասը թիւրքի հաւասար է: Երևում է հետևներիցս մարդ են գցել. թո՞ղ գան, դրանց փերն իրանց խռով կենայ: Բոլորին կամ կըջարդենք, կամ կըջարդուենք: Մէջք մէջքի տանք, տմարդին մռհթաջ չլինինք»:

Հէնց այս խօսքն էր Կարոյի բերանում, որ յանկարծ երկու գազ ծռլ էլաւ, թուրը գուրս քաշեց և կամենում էր որ դուրս պրծնի. բայց ընկերները փէշիցը քաշեցին, ձեռքերը բերանին դրին, որ սուս տեղը նստի, որովհետև ձիանոցն ոտի թըրխկոցն ու փռնչոցը այնպէս մօտեցաւ, որ կ'ասես թէ ականջների տակին լինէր: Բայց նըրանք լաւ գիտէին, որ գիշերը ձայնը շատ շուտ տեղ կը հասնի, այդ պատճառով էլ չուղեցան, որ իրանց տեղն իմաց անեն ու նրանք հազրուած գան: Քիչ-քիչ եկողների խօսակցութիւնն էլ էին ջոկում, որովհետև պարզըկայ գիշեր էր, քարերն էլ էին համբաւ բերում:

«Լաւ ուժ են տուել», ասաց թուրքերից մինը. «կեցցեն. անիծած բուրն էլ հետքերը կորցրել է. գիշեր էլ է, որ գոնէ մարդ տեսնի. բայց ո՞ւր կըկորչեն. երկնքումն

էլ լինին, վէր կըբերենք. դեռ քշենք. այս ամայի տեղը նրանք չէին մնալ»։— Թուր, հրացան պատրաստի պահեցէք, ասաց թուրքերից միւսը. մի գուցէ հէնց այս թվերի տակ թագ կացած լինին, ասածներս լսեն ու յանկարծ այնպէս վրայ թափուին, որ էլ չկարողանանք ձեռքներս գլուխներս տանել։ Սրան Աբարան կ'ասեն. Աղասու պէս առիւծը այսպէս տեղը մենակ քսան ձիաւորի չի ասիլ, թէ Աստուած է ստեղծել։— «Տօ, քիչ գովիր այդ պիղծ, անհաւատ հային. չէ, չէ, մեզ ողջ-ողջ կ'ուտի. հայն ինչ է, որ ինչ ջան ունենայ։ Չմեռնիմ, մինչև աչքս նրան հասնի. կըտեսնէք, թէ ինչպէս ճուտ կըղառնայ առաջիս»։— Այ տղայ, այ տղայ, ասաց այն կողմից թուրքերից մինը. այս եկեղեցուց հեռու կենանք. սրա միջումն, ասում են, սուրբ Մողնու մասունք կայ թաղած ու դուք լաւ գիտէք, որ այդ գիծ սրբի հետ գլուխ գլխի տալ չի լինիլ. մարդի պարանոցը ծռուում, երեսն յետեն է ընկնում... հաղար այսպիսի բան իմ աչքովս եմ տեսել. հայ, թուրք, ամենն էլ նրա ծառան են»։— «Բերանիցդ հայի հոտ է գալիս, մաշադի, ասաց մի ուրիշ թուրք. տօ, հայն ինչ է որ իր սուրբն ինչ լինի։ Ես քո ջգրու այս գիշեր մինչև սրա միջումը խորոված չանեմ, շուտեմ, ձիս միջին չկապեմ, բաս ես մարդ չեմ»...

Դեռ խօսքի կէսը թուրքի բերանումն էր, որ «ո՛վ Սուրբ Սարգիս», ձայն տալն ու թուանքների ճռուոցը մէկ եղաւ։ «Տղէք, ձեր ջանին մեռնիմ, էլ մտիկ մի անէք, մեր թուրը նրանց գլուխը. էլ որ օրուան համար ենք կողքներիցս կախ անում», ձայն տուեց հսկայ Գարոն. «երեքի գլուխը գնաց. սրանց փխրն անիծած»։— Երկուսն էլ իմ թրիս մատաղ արի. քաջացէք, այն կողմիցը գոռաց Վաթոն։— Երկուսն սպանել, մէկի գլուխն էլ ահա ոտքիս տակն է, ասաց Վանին։— Տղէք, փախան, ձիանը հեծէք, սրանց եկած ճանապարհը քոռանայ. սովորել են՝ գեղեբումը հաւի գլուխ

թուցնելով ման գան, հայերի արիւնը խմեն, սրանց տունը քանդուի. տղէք, յետամուտ եղէք. Սուրբ Սարգսի ջանին մեռնիմ, հրապարակը մերն է. ասացին ու վիշապի պէս ընկան թշնամու քամակիցը, որին ինչ տեղ հասցրին, այն տեղ կտոր-կտոր արին։ Քար ու սար աչքներին լոյս էր տալիս, կռներին ոյժ։

Քայց անի, արիւնն աչքները կոխած՝ հէնց քշեցին գնացին, էլ միտք չարին, թէ Աղասին ինչ նեղ դուրսեան մէջ՝ ընկեր է ձայն տալիս, ընկեր չկայ, ախ է քաշում, ձայնը լսող, իմացող չկայ։ Հրացանները որ միանգամից չճրուացին, հէնց իմանաս թէ հոգին յետ եկաւ տեղը. վրայ թռաւ տեղիցը, ընկաւ ձիու քամակն ու խելքը կորցրածի պէս՝ էլ չիմացաւ, թէ ուր է գնում։ Թուրը որ մէկի գագաթին չհասցրեց, գլխի հետ երկու կտոր եղաւ. մինչև դաշոյնը կըհանէր, պարանն ընկաւ ճտովն ու շատ էլ կամեցաւ որ ձին առաջ քշի, չեղաւ. ձին տակիցը դուրս թռաւ, ինքը գետնին դիպաւ ու չորս հսկայ տղամարդ վրան թափուեցին։ Նրա շանը վաղուց էին ուղում սպանել, որ ձայն չհանի, բայց այս տիրասէր հաւատարիմ կենդանին՝ տեսնելով որ իւր տիրոջն էլ օգուտ չի անիլ, ընկաւ գնացածների յետևիցը։ Աղասու ձեռները կապեցին, բերանը բամբակով լցրին, աղլուխով պինդ հուպ տուին ու աչքդ բարին տեսնի, միւս օրն էր թնդանօթն ու Աղասու ջանը։

Չատն ու քիչն Աստուած գիտէ, թէ ուր հասան տղայքը, յանկարծ որ յետ դարձան, գլխներին կրակ վառուեց, երբ Աղասու շունը տեսան ճանապարհին։ «Վայ, մեր տունը քանդուեց, տղէք», ձայն տուին. «այս ինչ արինք. մեր ձեռովը մեր աչքը հանեցինք. հասնենք, գնանք, էլ ինչ ենք անում մեր գլուխը, երբ նրան կըտանեն»։ Քայց ուր էր Աղասին... Լուսնեակ գիշերը շատ այս ու այն կողմն ընկան, բան չգտան. էլ յետ հաւաքուեցան ու միտք արին։

«Տղէք, մնանք այստեղ: Աղասու շունը՝ տեսնում էք, ան-
 յայտացել է. նա իմաստուն կենդանի է. ինչպէս որ լինի՝
 հետքի վրայ կարող է գտնել. թէ ճար կայ, նրանից կըլի-
 նի, այս գիշեր մենք ոչինչ չենք կարող անել»: Այսպէս
 բաւական ժամանակ տարակուսած միտք էին անում, երբ
 յանկարծ խելօք շունը՝ լեզուն հանած, հեթեթալով լոյս
 ընկաւ: Չունը վազեց, նրանք յետեից: Բաւական տեղ անց-
 կենալուց յետոյ՝ շունը յետի ոտը վեր քաշեց՝ կանգնեց:
 Չատ էլ զօր արին, որ տեղիցը եռայ, — չեղաւ: Իսկոյն իմա-
 ցան զգոյշ կենդանու միտքը, ձիաներից վեր եկան, մէկին
 յանձնեցին ու Կարոն առաջներն ընկած՝ կամաց-կամաց
 ոտները փոխեցին... Մէկ բլրակի մօտեցան թէ չէ, էլի շու-
 նը կանգնեց, հոտոտեց: Հրացաններն առան ձեռները:
 Աստուծոյ ողորմութիւնը հասաւ. նրանք այն կողմիցը
 գնացին, որ բլրակի ստուերը մնաց առաջներին: Քարերի
 տակովը փորսող անելով՝ այնքան գնացին, որ մտան մէկ
 քանդուած փոսի մէջ: Ջուր չկար միջումը. անձրևի ճղած
 էր: Բլրակի ստուերը մէկ հինգ գագ էլ այն կողմն էր ըն-
 կել նրանց գլխի վրայովը: Այս հեղեղատի միջովն այնքան
 այսպէս զգուշութեամբ գնացին կռացած, որ թշնամին
 մնաց ղէմ ու ղէմը: Լուսնեակը հէնց ընկաւ թուրքերի
 ճակատներին. տեսան որ Աղասին միջներումը չի, սիրտ-
 ներն ընկաւ տեղը. մի փոքր էլ շունչ առան ու ամեն մէ-
 կը մէկի ճակատին նշանիլը, հրացանների տրաքիլն ու
 թշնամիների բանհոգի լինելը մէկ եղաւ: Հաւի պէս դեռ
 այնպէս թրպրտում էին, որ մեր տղայքը վրայ հասան:
 Ա՛խ, ո՞վ կարող է նրանց ուրախութիւնն ու արտասուքը
 պատմել. երկնքից հոգին յետ բերին. էլ նրանց բերանն
 ինչ խօսք կըգար: Որ էլ ժամանակ չկորցնեն, վեր առան
 իրանց կորցրած գանձը, հանեցին թշնամու գէնք ու զրա-
 հը և բարձեցին թուրքերի ձիանոնց վրայ ու ճանապարհ

ընկան: Ո՞վ կըզարմանայ, որ լսի, թէ Աղասին ամեն ան-
 գամ իւր շանը տեսնելիս՝ ուզում էր կեանքը նրան տայ:
 Նշաններով մինչև տասնուհինգ մարդ այն գիշերն սպանել
 էին: Երբոր կրկին եկեղեցու մօտ հասան, հանեցին մի
 քանի շահի փող, դրին սեղանի վրայ, չորեցին, Աստու-
 ծուն փառաբանութիւն տուին ու ճանապարհ ընկան...:

89. ԳԱՂԹԱԿԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԻՑ

Պատրաստում էին մեր բոլոր զիւղեր՝
 Չուել-գաղթելու հեռաւոր տեղեր.
 Ես էլ, զբաղուած միւսների նրման,
 Վերջացնում էի գործեր զանազան.
 Մեծ ճանապարհի համար հարկաւոր
 Հաւաքում էինք սարք ու կարգ բոլոր:

Բայց շատ էր ցաւում իմ սիրտ ու հոգին,
 Եւ ուրախ չէի ես իմ արածին...
 Ի՞նչպէս ես թողնեմ իմ ապրած տեղեր,
 Ի՞նչպէս մոռանամ մեր ձոր ու սարեր.
 Տանջւում էի խիստ ցերեկ ու գիշեր,
 Ողբում լալագին մեր բաղդ, մեր օրեր:

Ջերմ համբոյր տալով երկրիս պապական,
 Ես հարցնում էի ինքս ինձ շատ անգամ՝
 Գաղթեմ հեռուններ, թէ նստած մնամ,
 Ի՞նչպէս այս ցաւին անեմ լաւ դարման.
 Տանեմ զրկանքներ իմ բնիկ երկրում,
 Թէ հանգիստ ապրեմ խաղաղ աշխարհում:

Վերջին օրն գնացի մեր հանգստարան,
 Ուր թաղուած էին՝ հայր, մայր, աղգական.

Գերեզմանների առաջ չորեցի
 եւ արտասուքով նոցա կոչեցի.
 «Մի խելք ցոյց տուէք, ո՞վ փորձուած ծերեր,
 երազ—տեսիլքում տուէք խորհուրդներ»:

Եւ երազ եկաւ, երազ սարսեցնող,
 Որ միշտ յիշելիս ազդում է ինձ գող.
 Երևաց ծերուկ իմ հայր սրգաւոր
 եւ ասաց անեղ ձայնով զօրաւոր.
 «Մի թող դու, որդի, քո ծընած տեղեր,
 Որ կեանք են տուել մեզ ամբողջ դարեր.
 Յաւ ու տառապանք մենք էլ ենք տեսել,
 Անգութ տանջանքից հալ ու մաշ եղել.
 Արդ՝ ո՞վ է կարող համարձակ ասել,
 Թէ լաւ վախճանի կարող էք հասնել.
 Ո՞վ է մեր կեանքի գաղտնիքն իմանում,
 Հեռու ապագան ուղիղ գուշակում»...

90. ԱՐԻԱՍԻՐՏ ՃԱՆԱՊԱՐՉՈՐԳՆԵՐԸ

I

Հանգստարանի ձայն էր գալիս, երբ մեր ճանապարհորդները, գիշերուայ կիսին, աւերակ քաղաքի պարիսպներին մօտեցան: Լաւ կտրիճ մարդ պէտք է լինէր, որ այս ժամանակ այսպիսի վայրենի ամայի տեղ վստահանար մտնել: Գուցէ մեր յոգնած ճանապարհորդներն այստեղ չհասնէին, եթէ հեռուից լուսնեակի լուսով նոքա շխարուէին տաճարների ու բուրգերի գլուխները նըշմարելով: Նրանց խաբողը մանաւանդ իրանց տգիտութիւնն էր. Անի քաղաքի անունն էլ չէին լսել, ուր մնաց

որ իմանային, թէ նորա աւերակները դեռ աշխարհումս կան: Ճշմարիտ է՝ հեռուից աքաղաղի ձայն չէր գալիս, բայց սարերի հովիւների ձայնը լսելով՝ էլ կասկած չունեցան, ուղղակի քշեցին ու մտան ամայի քաղաքի մէջ: Մի ըոպէական սարսափ կալաւ կտրիճ երիտասարդներին. հէնց իմացան՝ թէ մեռելատուն կամ գերեզմանատուն ընկան և ամեն մէկ ձիւ ոտի շփլթոցը կամ իրանց քաշած շունչը սար ու ձոր կ'ասես թէ կատաղեցնում էր:

Ամենայն մարդ փորձած կըլինի, որ երբ մարդս մութը ժամանակին մէկ գերեզմանատան կամ քանդուած եկեղեցու մօտով անցնում է, սիրտը թուլանում է, մարմինը ցնցւում, հաղարաւոր ցնորքներն էլ դե ու վիշապ համարում, որ իրան կամենում են ուտել. շատ անգամ ուշագնաց էլ է լինում: Սորա պատճառն այն է, որ մարդ սովոր է, ինչ տեղ տուն է տեսնում կամ շինութիւն, կարծում է թէ նորա մէջ մարդ կըլինի, բայց յետոյ որ ձայն չի լսում, այնպէս է ենթադրում, թէ անպատճառ չար ոգիներն են այնտեղ բուն դրել: Ապա թէ ոչ՝ մեռելի չոր մարմինը կամ աւերակ պատերը ինչ զօրութիւն ունին, որ մեզ ինչ անեն: Էլ ո՞վ սիրտ կ'անէր ապա մէկ եկեղեցու մօտենալ կամ մէկ բուրջ մտնել, այն էլ այնպիսի ժամանակ, երբ ամեն քարի տակի հարիւր գլուխ էր կտրւում: «Տղէք, չար սատանի թուրը գլխներին խաղում է», ձայն տուեց քաջն Աղասի. «Տղամարդութիւնն այսպիսի տեղը յայտնի կըլինի. գէնք, զրահ պատրաստեցէք, ձիանոնցը հանգստացրէք, որ, եթէ Աստուած տայ, մինչև առաւօտ գլխներս վրաներս լինի, տեսնենք թէ այս որ տարտարոսն ենք ընկել: Տմարդութիւնն էլ ձեռք չի տայ. ձիաները ջրեցէք, քաշեցէք մէկ պատի տակ, ես մէկ շունս առնեմ, կամաց-կամաց մէկ աչք ածեմ՝ տեսնեմ թէ տեղներս ապահով է, թէ էլի սրով ու արիւնով պէտք է կամ

գլուխ պահենք կամ գլուխ կտրենք»: Ընկերները շատ խնդրեցին, որ չգնայ, ականջ չարեց. հրացանն ուսին դրեց, փշտովները (ատրճանակ) պատրաստեց, Սուրբ Սարգրսի անունը տուեց ու ոտը փոխեց: Գիժ կըլինի այն մարդը, որ իւր գլուխը մահու կրտայ, բայց Աղասին իւր գլխից վաղուց էր ձեռք վեր առել: Հաւատարիմ շունը գլուխը նորա ոտիցը չէր հեռացնում. մէկ հոտ առնելիս՝ կամ շշուկ լսելիս՝ կանգնում էր, յետի ոտների մինն էլ ցցում, երկար ժամանակ ականջ դնում, յետոյ առաջ գնում:

Հէնց մի փոքր հեռացաւ թէ չէ՝ մէկ եկեղեցու դռնից կրակի լոյսն ընկաւ Աղասու աչքը: Արիւնն աչերն առած, էլ շատածեց՝ թէ այսպիսի տեղը գողից, թշնամուց աւելի ուրիշ որմին չի լինիլ. ուղիղ կրակի վրաց գնաց: Աստուած հեռու տանի, ինչ նա տեսաւ. տասը քուրդ եկեղեցու մէջտեղը կրակ էին վառել, չորս կողմը նստել՝ խորոված էին անում, շամփուրներով բերանները քաշում, ուտում, խնդում և աչքները զգաստ որսորդի շան պէս կամ դէպի դուռը գցում կամ դէպի պուճախը: Թըշնամին որքան էլ գաղան լինի, շատ անգամ իւր ստուերիցն էլ կըվախենայ: Մինչև որ նրանք կրակի մօտիցը ձեռքներն աչքներին կըղնէին ու դրան ուրուականը կը տեսնէին, Աղասին կամաց-կամաց ներս մտաւ, ծանր դէմքով՝ առանց բարե տարու, կրակին մօտեցաւ ու ձեռքը մեկնեց, որ մէկ խորոված շամփուր էլ ինքը քաշի: Նրա դեղնած մեռելային պատկերը, նրա անահ շարժումներն ու այնպէս անժամանակ և անակնկալ ներս գալը երբ տեսան քրդերը, հէնց իմացան, թէ նա այն աշխարհիցն է վեր եկել. լեզուները չորացան, ձեռքները թուլացան. ինչպէս կարող էին կարծել, թէ այդ միջոցին ազամորդին մեն-մենակ սիրտ կ'անէր այն աւազականոցը մտնել, որի մօտիցն անցկենալիս ցերեկն էլ հարիւրաւոր մարդիկ

սարսափում էին, որի մէջ հազար տարուց աւելի էր, ոչ որ չէր վստահանում գալ և պատրաստի տներում բնակութիւն հաստատել: Բայց Աղասին այնպէս էր ձևացնում, իբր թէ իւր առաջինը մարդիկ չեն. աչքը խոժոռած՝ մէկ այս կողմը գցեց, մէկ այն կողմը, քրդերէն էլ չգիտէր, որ մէկ բառ անգամ խօսի. բայց այս էր, որ նրան ազատեց. որովհետև եթէ խօսեցել էր, կ'իմանային, որ մարդ է, դե չէ, իսկոյն պատառ-պատառ կ'անէին: Մէկ շամփուր խորովածից որ կերաւ, որն էլ յետ կըրակը գցեց, տաճարի հիանալի շինուածքին ու գեղեցկութեանը մտիկ արեց ու գլուխը շարժեց: Քրդերը փէտացած՝ մնացել էին նստած. աչքը որ յանկարծ նրանց վրայ չխոժոռեց, ամեն մէկը քիչ մնաց որ տեղն ու տեղը հայուի: Այնքան այսպէս նրանց աչքը մոխիր ածեց, որ ընկերների ոտի շփութունն իմացաւ և շունն ուրախ ներս ընկաւ, ոտներովը փաթաթուեցաւ: Հէնց շունը տեսան թշնամիքը թէ չէ, աչքների փառը վայր ընկաւ, ամեն մարդ թրին վրայ վազեց, որ նրան կտոր-կտոր անի: Առաջին թուրը վրայ բերողի գըլուխը կէս եղաւ. փշտովների երկուսն էլ իրանց որսը ճարեցին. յետոյ դաշոյնը հանեց և գոռաց. «Տղէք, ձեր արևին մատաղ, Աստուած մեր կողմն է. դուռը փակեցէք, որ սրանց մատաղն այս գիշեր անենք»: Հայի խօսքեր որ չլսուեցան, հէնց բռնես պատերը լեզու առան. «Աման, ձեր եկած հողին մատաղ, ճար ունիք՝ տեսէք, մեզ ազատեցէք», լսուեցաւ տաճարի խորքից: Տասը-տասնուհինգ քրդստանցի հայ էլ այս կողմից այն կողմից որ գլուխ չբարձրացրին ու քրդերի մնացած թրերն ու մղրախները ձեռք առան, թշնամու աստղը թեքուեցաւ, ութը կտորուել էին, երկուսը մնացել վիրաւորուած, ընկած, սրանց էլ կապեցին մէկ ձիու բհրի (ցից) վրայ ու... աչքը բարին տեսնի. երբէք մարդկային քաջութիւնը այն բարերա-

բուժիչներ չի արել, ինչպէս հիմալ: Աղջիկ ասես, տղայ, հարսը, երեխայ, ծծկեր՝ հազարաւոր թոկերով կապած՝ տուն էին արել, Ղարսի գիւղերիցը գերի բերել, որ տանեն կամ սարդարին ընծայեն, կամ ծախեն: Ո՛ւմ այսպիսի բոսայէին մարդ կեանք տայ, որ նրա առաջին ծունկ չդնեն, երկրպագութիւն չանեն: Բայց հսկայն Աղասի ինքն էր ընկնում նրանց ճտովը, ինքը նրանց կապը յետ անում, ինքը երեխային ջոկ, մօրը ջոկ փայփայում, գուրգուրում, որ Աստուծուն փառք տան, Սուրբ Սարգսին խունկ ու մոմ վառեն, ապա թէ ոչ՝ սա իւր շնորհքը չէր: Ոչինչ գիշեր այն լոյսը, այն կեանքը չի տեսել, ինչպէս այս գիշերը. ազատուողք թէ ազատողք իրար տեսնելիս՝ հէնց իմանում էին՝ թէ երկնքումն են և ոչ երկրումը:

II

Փոքր ինչ հանգստացան, աչքդ բարին տեսնի: Քրդերի շորերը, զրահները, ձիու սարքը և խուրջիները որ բաց չարին, հազար արիւնի գին կար մէջներումը. ամեն մէկի վրայ հարիւր թումանի զարդ, արծաթ ու ոսկի կար, բացի պատրաստի փողից: Աղասին ո՛չ մէկին մտիկ չարեց, ուղարկեց՝ ձիանքը բերել տուեց, ներս քաշեց և քրդստանցի հայերին հարցրեց, որ իրան միամտացնեն, թէ արդեօք այն գիշեր կարո՞ղ են այնտեղ ապահով ու հանգիստ մնալ թէ ոչ:

— «Ա՛ղա, գլխուդ, արևուդ դուրբան, վալլախայ չընք գինայ, թէ էս շան լաճերիցն էլ կան, թէ չէ, ամա օյաղութիւնն աղէկ է: Սրանց ճանգիցը շունը չի խլըսի, մարդն իմալ կըխլըսի: Մկայ Աստուծուն փառք. խաղար էսպէս ջանալար մեր առաջը դան, գէնոնց խէրն անիծեմ, մէկ թո՛ւր տուր մեր ձեռք, մենք գինանք թէ իմալ քո ճակատը

պարզ կ'էնենք: Մեր ամեն մէկը, Սուրբ Կարապետ գինայ, էսոնց տանին խաւի պէս կըծայի, տակը կըքաշի. դու դարդ մի արա, ռահաթ պառկի, մեր երեսն ոտացդ հողն ըլի: Էսոնց քօքը կտրուի, քանց շուն շատ են, քանց գէլ առաւել: Թէ մեզ կըխարցնես, մենք էմլայ խէյրաթ կը տեսնանք, որ մեր կէսը պառկի, կէսը դարաւուլ քաշի. էս ձորեր խանայ լիքն են»:

Հէնց այս զրոյցն էին անում, մէկ էլ այն տեսան, որ ձիաւորի ոտի ձայն է գալիս: Արիասիրտն Աղասի միտք արեց, որ սրանք նրանց ընկերները պէտք է լինին. ական թօթափել՝ մանուկներին ու կանանց մի կողմը քաշեց, հազար անգամ ձեռքը սրա ու նրա բերանին դրեց, որ ձայն չհանեն, երկու քրդերին էլ, որոնք կենդանի էին մնացել, բերան, ձեռք, ոտք աւելի պինդ կապեց ու մէկ քաջ քրդստանցու՝ թուրը հանած՝ վրաները կանգնացրեց, միւս քրդստանցոց կրակի շորս կողմը նստացրեց, որ կարծիք չընկնին, ու ինքը իւր քաջասիրտ տղերանցովը եկեղեցու դռան աջ ու ձախ կողմը կտրեցին՝ թուրները հանած՝ պատն ի վեր ցցուեցին ու թշնամուն ճանապարհ տուին:

Լօլօ ձայն տալով՝ քսանից աւելի ձիաւոր ժամի դռանը վեր եկան, ձիանք տուին մէկ երկուսի ձեռքը, որ ման ածեն: Նրանց բերած հայի երեխաների ու կանանց ողբի ու լացի ձայնը որ ժամը չէր ընկնում, պատերն էլ սուզ էին անում: Բայց խեղճերը չէին իմանում, թէ Աստուած ինչ բարի հրեշտակ է ուղարկել իրանց համար: Քրդերը հէնց խմբովին, որ աղմուկ անելով ներս չընկան, էլ չիմացան թէ մարդ է, որ իրանց գլուխը կտրում է. դե կարծեցին կամ սուրբ. էլ թրի, տէգի կամ վահանի ժամանակ չէր: Քրդստանցի հայերը էլ միջոց չտուին աջափ հայերին. շատին հէնց կրակի շամփուրը կամ թուրն

էին բերանը կոխում, գլխին, կրծքին քարով, փայտով ծեծում, որ շուտով չմեռնին ու տանջուին: Էլի Աղասին էր, որ այս կատաղութեան չափ դրեց, սպանածներին դուրս ածել տուեց ու որը կենդանի էին կամ վիրաւորուած, ձեռն ու ոտքը կապել տուեց ու մի կողմ քաշել տուեց:—«Ա՛ղա, մեր տուն քանդողն էսոնք են, էսոնց խոր տունը քանդուի, էսոնք մեր ճիժ ու մանչ խատացրին. թ՛որկ, թ՛որկ էսոնց սատանի կեր անենք, էսոնց խոր գագաթը գեօրէգեօս ըլի»:

Թո՛ղ կարդացողն ինքը մտածի, թէ այդ գիշերն ինչ գիշեր կըլինէր այս ջրատար գերիների համար, թէ ինչ սրտով նրանք աղօթք կ'անէին, ինչ հոգով իրար կընայէին ու Աստուծուն փառք կըտային: Ջարմացած, մահի դուռը գնացած ու յետ եկած հայերը իրանց ազատողին որ շտեսան, կամենում էին ոտներն արտասուքով լուանան. բայց համեստ երիտասարդը հէնց այն էր խնդրում, որ Աստուծուն փառք տան, Սուրբ Սարգսի և Սուրբ Կարապետի անունը յիշեն: Աղասու սիրտը վկայում էր, թէ այն գիշեր այլևս փորձանք չկար: Բոլորին էլ խնդրեց, որ չորքեն, աղօթք անեն: Գերիների մէջ տէրտէր էլ կար, տիրացու էլ, որոնք սկսեցին առաւօտեան ժամերգութիւնը...

91. ՊԸՆԴԻՍՏԻ ԿԵԱՆՔԸ

Արիստակէս վ. Տէր-Սարգսեանին.

Նժդեհ վարդապետ, դու ևս նժդեհ լինելով, նժդեհի ցաւերն ես զգում, տեսնելով նոցա տառապեալ կեանքն ու վիճակը: Չըջում ես մայրաքաղաքում (Պօլիս) և մտնում ես պանդուխտների մէջ, աչքով դիտում, ձեռքով շօշափում ես նոցա ամենաղաճ կեանքի բոլոր հանգամանքները, յիշելով Աւետարանի բանը՝ պանդուխտ հիւանդին

ի տես գնացէք: Հովիւ ու հայր էք, մի գարշիք, գնացէք, մտէք մի ժահահոտ սենեակի մէջ. կըտեսնէք այնտեղ՝ կտրիճ ու քաջայանջ նորահասակ, նորապսակ մի երիտասարդ, մահճի մէջ հիւանդ ընկած կըհեծէ. ընտանի հոգացող մտերիմներից ոչ ոք ունի շուրջը՝ ո՛չ գորովալի ծնողք, ո՛չ անձկալի ամուսին, ո՛չ քոյր, ո՛չ եղբայր, ո՛չ բարեկամ, ո՛չ ազգական: Նա այնպէս ի վերջոյ կըմեռնի անխնամ, անդեղ, անգարման: Հոգեվարքի պահուն մաքած աչերն այսր անդր կըյածէ. երևակայիր դու, թէ ո՛ւմ տեսնել կ'ուզէ...: Այնտեղ չեն զինքը լացող ընտանիքը, որ մի կաթ արտասուք թափեն մեռած պանդխտի մահճի վրայ: Ո՛հ, ո՛վ կըլինի պանդխտին յուզարկաւոր: Գնա՛, տես դու. դագաղի առաջից գնում է մի պանդուխտ քահանայ, իսկ յետեից քանի մի պանդուխտ եղբայրներ գնում են լուռ. իսկի չի լսում ողբ ու կոծ. պանդուխտները տանում են պանդուխտին. օտար երկրին ու հողին են աւանդում...:

Կըտեսնես նաև հրապարակների անկիւններում կոյտկոյտ նստած մեր բեռնակիր եղբայրները, որոնց բազմոցներն իրանց համետներն են: Մի՛թէ դոքա Վանայ դաշտերի այն խոնջեալ մշակներն են, որ բանթողի ժամանակ աղբիւրների գլխին և ցորենի բրդաձև գէգերի հովանեաց տակ նստած կըհանգստանան և մանգաղները կըսրեն. մերթ ևս իրանց գլուխը սոցա տակ դնելով, անուշ քուն կըբաշեն:

Վահ, հազար վահ, այժմ ո՛վ կըվարէ դոցա տեղ, ո՛վ կըցանէ, ո՛վ կըհնձէ. դաշտերն ամայի են մնացած. նոցա հոգասէր վաստակաւոր մշակները, ինչպէս կըտեսնէք, օտարութեան մէջ մաշուելով, կըսպառուին և կըմեռնին ընտանեաց կարօտով, ջրի կարօտով, սիրելեաց և բարեկամաց կարօտով: Ո՛վ կըտանէ և կըպատմէ պանդուխտի մահուան լուրը. ո՛վ կըզրէ նոցա գուժալից սև գիրը: Գու

այդ սև թղթերի դպիրն ես, որ մի կողմից պանդուխտ-
ների մահը կրպատմես, միւս կողմից ընտանեաց ողբն ու
կոծը, որդոց որբուլթիւնը, այրի մնացած ամուսնու սև
բաղդը կ'ողբաս, կըզբես...:

92. ԱԼՊԵԱՆ ՈՐՍՈՐԴ

— 2էս ուզիլ դու գառն արածես.
Գառնուկն է հեզ ու խոնարհ.
Առուի ափին սըինդ կ'ածես,
Նա կըխաղայ վեր ու վար:

«Մայրիկ, մայրիկ, թո՛ղ ինձ երթամ,
Լեռան գլխին էրէ որսամ...»:

— 2էս ուզիլ դու ոչխար տանես
Փողի ձայնով արօտը.
Կ'երգես անուշ, կըպահպանես
Կանաչ պրակում քո հօտը:

«Մայրիկ, մայրիկ, թո՛ղ ինձ երթամ
Վայրի լեռան գլխին ման գամ»:

— 2էս ուզիլ դու ծաղիկ պահես,
Ծաղիկ-ծաղկունք մարգերում.
Դրսում չկայ սիրուն պարտէզ,
Վայրի է ողջ լեռներում:

«Թո՛ղ դու ծաղկունք, թո՛ղ որ ծաղկեն,
Մայրիկ, թո՛ղ ինձ ելնեմ բազէն»:

Ու քաջ որդին որսի գնաց.
Ձգտում է նա հեռու-վեր,
Անդուլ հեռու, խիզախընթաց,
Դէպի լեռան խուլ տեղեր:

Նորա առաջ, քանց հողմ արագ,
Փախչում է մի այծեամ վայրագ.
Լերկ, ապառաժ սարաւանդից
Թեթև քայլով վազվըտում
Եւ ժայռերի պատառուածքից
Այծեամն անվախ է ցատրում:

Բայց յետևից, աղեղ ձեռին,
Գալիս յանդուզն իւր թշնամին:

Նա լեփ վախքի վըրայ փախչում,
Կախուած մնում է ծայրին,
Ուր ժայռն ուղղորդ,— մէկէն կորչում,
Անհետանում է ուղին.

Ներքեն ընկնում անդունդը խոր,
Ետեն որսորդն աղեղնաւոր:

Նա սարսափած լուռ հայեացքով
Կեանք է հայցում բիրտ մարդէն.
Ի զո՛ւր, աղեղն անգուլթ ձեռով,
Լարել, քաշել է արդէն:

Ցանկարժ, տեսնես, ելնում է վեր
Մուլթ անդունդից լեռնողին ծեր:

Եւ պաշտպանում հըղօր աշով
Իւր հալածուած կենդանուն.
«Ինձ մօտ էլ ես մահ ու վրդով՝
Կոչում է նա, բերում դուն»:

«Տեղ ամենքին կայ աշխարհում.
«Ի՞նչ ես իմ հօտը չարչարում»:

ՆԱԲԵՐԻ ՅԵՆԵ

Այն յօդուածները, որոնց դիմաց հեղինակողի ազգանունը չէ դրած, փոխադրուած, յօրինուած կամ թարգմանուած են աշխատասիրողի կողմից:

ՀԱՏՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

Պատմողական յօդուածներ եւ նրանց համապատասխան չափաբերական գրութիւններ.

1. Երկու խոփ. Ռուսերէնից 3	14. Կեանքի խորհուրդը *. Մամիկոնեան 20
2. Երկրագործի յոյսերը *. Գ. Բարխուդարեան 4	15. Հաւատարիմ շուն 21
3. Երիտասարդը և իւր ըստուերը. Կրիլովից 5	16. Իմ շնիկ *. Ղազարեան 22
4. Հովիւ և մոծակ *. Կրիլովից —	17. Արծիւն ու հաւը. Ղուկասեան 23
5. Հարստութիւն. Ղուկասեան 6	18. Արծիւն ու ճիճուն*. Արծիւեան 24
6. Բաժինք *. Կրիլովից 7	19. Թռչունի երգը 26
7. Արդար Գատաստան. Նազարեան 8	20. Երգ *. Վ. Հիւզօից (Րաֆֆի) 29
8. Գլխասիրտ բուն *. Փանոսեան 10	21. Ընճողուկ. Տուրգենևից 30 (Րաֆֆի) 31
9. Սոխակ. Բաղմալէպից 11	22. Թռչուն *. Բարկաս 31
10. Սոխակներ*. Ղ. Աղայեան 12	23. Աղանիներ. Տուրգենևից 32 (Րաֆֆի) 32
11. Հայր և երեք որդի. Բարխուդարեան 14	24. Բաղէն ու աղանին *. Նրժդէհ 34
12. Մի հաւատար *. Մանուէլեան 16	25. Իւր վիճակից գոհ մանուկը. ֆրանսերէնից 35
13. Արցունք. Ծատուրեան —	

26. Կարդա *. Ծատուրեան 38	29. Մի պատառ հաց. Ահարոնեան 44
27. Ուսումնածարաւ մանուկը. Գեղամեան 40	30. Ողորմած եղէք *. Ծատուրեան 49
28. Բոլոր մարդիկ եղբայրներ են *. Ծատուրեան 42	

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

Նկարագրական յօդուածներ եւ նրանց համապատասխան չափաբերական գրութիւններ

31. Բնութեան կենդանանալը. Պոչեան 52	43. Զրարերդ. Րաֆֆի 81
32. Գարնան գալուստը *. Ղազարեան 55	44. Երգչի անէծքը *. Յովհաննիսեան 91
33. Առաւօտ. Սրուանձտեան 56	45. Մասիս Z 93
34. Լուսադէմին *. Z 57	46. Արագած. Z 95
35. Գարնան մեծ տօները. Լէօ 58	47. Ծաղկածոր *. Գ. Քաթիպայ 96
36. * Յովհաննիսեան 65	48. Խաչարձաններ. Պոչեան 98
37. Մայիսուայ խաղը. Լէօ 66	49. Աւերակ *. Յովհաննիսեան 99
38. Տապանագիր մանկան *. Պատկանեան 75	50. Հին ուսումնարանը. Պոչեան 100
39. Արագածոտնի ջրվէժը 76	51. Հատիկ *. Յովհաննիսեան 103
40. Զրվէժ և առուակ *. Կրիլովից 77	52. Փոթորիկ. Րաֆֆի —
41. Վարագ. Րաֆֆի 78	53. Փոթորիկ *. Թաղէսսեան 109
42. Առ Վանահայրն Վարագայ* Աղայեան 81	54. Այլը լիճը. Պոչեան 110
	55. Ամիրան *. Յար. Թումանեան 114

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

Հայկական կեանքից եւ պատմութիւնից

56. Մարդու ստեղծագործութիւնը 121	58. Նահապետական հայի տունը. Րաֆֆի 124
57. Նախաստեղծ աշխարհ *. Բարխուդարեան 123	59. Անձրևի կաթիլ *. Z 127

60. Ուսիր առաջ քո մայրենի լեզուն	127	Նահատակութիւնը. Տէր. Ստեփանեան	160
61. Մայրենի լեզու*. Քնար Հայկական	129	79. Տապանագիր*. Արծիւեան	166
62. Սիրիր քո հայրենիքդ և քո ազգդ.	130	80. Ուրացողի վերջին օրերը. Եղիշէից	—
63. Վերջին հրաժեշտ*. Ծատուրեան	131	81. Յուդայ. Նադսօնից (Մադաթեան և Յար. Թումանեան)	169
64. Անառակ որդին. Լէօ	—	82. Հինգերորդ դարի հայ կանայք. Եղիշէից	176
65. Արտաազգ*. Յովհաննիսեան.	137	83. Սպիտակ դգեստ*. Թ. Յովհաննիսեան	178
66. Նաւասարդի տօները. Ալիշան	138	84. Աղասի. Աբովանց	181
67. Սերմնացան* Ծատուրեան	140	85. Աղասու մօր երգը*. Պատկանեան	183
68. Բրիտտոնէութեան սկիզբը Հայաստանում	142	86. Ջիրիկ խաղացողներ. Արովանց	184
69. * * Մանուէլեան	143	87. Լեոնային վտակ*. Մանուէլեան	187
70. Գրիգոր Լուսաւորիչը	145	88. Աղասու վիճակն ու հոգսերը. Արովանց	188
71. Արծիւն ու կաղնին*. Ծատուրեան.	149	89. Գաղթականի պատմածից* Ալէքեան	195
72. Ներսէս Մեծը	151	90. Արիասիրտ ճանապարհորդներ*. Արովանց	196
73. Մենաստան*. Նարդոս	152	91. Պանդխտի կեանքը. Խրիմեան Հայրիկ	202
74. Մեծն Սահակ Պարթև	153	92. Ալպեան որսորդ* Արեղեան	204
75. Ժայռ*. Յովհաննիսեան	155		
76. Մեսրոպ Վարդապետ և Հայոց տառերի գիւտը	156		
77. Մայրենի լեզու*. Ս. Նազարեան.	159		
78. Ատովմեանց և Վարդանանց			

3/18 304

« Ազգային գրադարան
NL0108448

